

Sønderjyske Årbøger
2024

Sønderjyske Årbøger 2024

Redaktion:

Ditte Kock

Mariann Kristensen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2024

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Grafik/sats/ombrydning: Lars Rud Fyhn, PE

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes eksternt fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Carl Christian Jessen som "ung soldat". Privatfoto.

Forsideversionen har med hjælp fra AI fået udvidet baggrunden og kontrasterne. Se originalen side 196.

Læs mere i artiklen "Barn af befrielsen"

– et par sønderjyske erindringskapitler, fra side 191.

Indhold

Artikler:

<i>Niels T. Sterum</i> : Løgumkloster Slots datering – et delvis løst spørgsmål	9
<i>Lars N. Henningsen</i> : Mageskiftet, Holstens samling og den danske helstat 1773-1800	21
<i>Gorm Balle Feldstedt</i> : Da de "hjemløse" blev trukket op af skyttegravene.	59
<i>Merete Bo Thomsen</i> : Sønderjyske "barnebrude" 1923-1932	87
<i>Mogens Rostgaard Nissen</i> : Dansksindede soldater i russisk krigsfangenskab	131
<i>Hans Henrik Hjermitzlev</i> : For livets skyld – Pædagoguddannelsen i Aabenraa 1953-2023	165
<i>Carl Christian Jessen</i> : Barn af befrielsen – et par sønderjyske erindringskapitler	191

Anmeldelser:

Bøgh Rasmussen, Mikael; Kolind Poulsen, Hanne (fagred.); Holst, Sarah (red.): Melchior Lorck. Fakta. Fiktion. Fortolkning.	219
Bøytler, Jørgen; Nobel Hviid, Michael; Petterson, Christina (red.): En by på kongens mark. Grundlæggelsen af Christiansfeld 1773.	223
Grella, Hauke: 100 Geschichten aus dem Deutschen Museum Nordschleswig.	225
Klatt, Martin; Kühl, Jørgen: SSW 1948-2023 – Det danske mindretals politiske historie i Slesvig-Holsten.	228
Kraack, Gerhard (red.): Epistolae Pontagrienses. Die Briefsammlung des Johannes Berndes, Pastor und Propst in Broacker 1548-1582.	230

Porskrog Rasmussen, Carsten (red.): Sønderjyske eliter – fra oldtiden til industrialderen.	232
Poulsen, Jens Aage: 1864 – Hvad lærte eleverne? Om nederlaget og historiebrug i skiftende tiders skolebøger.	235
Rasmussen, René: Danmarks bedste flyver – Piloten Christian L. Johannsen i dansk og tysk flyvning.	237
Thomsen, Poul-Erik: De gjorde en forskel. Politik og politikere i Sønderjylland i 100 år.	239
Forfatterliste	242
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2023.	243
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2023	273
Historisk Samfund for Sønderjylland	282
Regnskab	286

Forord

Hermed Sønderjyske Årbøger 2024, som vi i redaktionen er glade for at kunne præsentere for Historisk Samfunds medlemmer.

Årbogen rummer seks historiefaglige artikler samt en erindringsartikel.

Første artikel er skrevet af Niels T. Sterum, der kommer med nye betragtninger omkring Løgumklosters bygningshistorie set i lyset af, at klostret har fået ny datering. Herefter følger en artikel af Lars N. Henningsen, der fortæller om Mageskiftet i 1773, hvor Christian VII og den senere Poul I af Rusland, der også var regerende hertug over Slesvig-Holsten-Gottorp, indgik en større byttehandel. Handlen betød, at Holsten overgik til den danske konge, mens Oldenburg og Delmenhorst gik til Pouls slægtning, biskoppen i Lübeck.

I årbogens tredje artikel ser Gorm Balle Feldstedt på 1. verdenskrig, og hvad der her skete med de såkaldte "hjemløse", altså efterkommere af de danske udvandrere til Slesvig, som hverken havde dansk eller tysk statsborgerskab. For at undgå deres indkaldelse til den tyske hær valgte man i 1916 at give dem dansk statsborgerskab. Den efterfølgende artikel er skrevet af Merete Bo Thomsen og handler om "barnebrude" i Sønderjylland i perioden 1923-1933, hvor en ny ægteskabslov var trådt i kraft.

Herefter følger en artikel skrevet af Mogens Rostgaard Nissen, som handler om dansksindede sydslesvigere, der endte i russisk krigsfangenskab ved slutningen af 2. verdenskrig. Her fokuseres især på indsatsen, som blev gjort for at få dem hjem igen, samt deres oplevelser i Sovjet.

Den sjette årtitel i årbogen er skrevet af Hans Henrik Hjerimitslev, der beskriver pædagoguddannelsen i Aabenraa siden oprettelsen af et børnehaveseminarium i 1953 og op til nutiden.

Årbogens artikelrække afsluttes med en erindringsartikel forfattet af teolog og præst Carl Christian Jessen, der voksede op på Agerskov Præstegård i årene efter besættelsen og indledte sin lange uddannelse på katedralskolen i Haderslev.

Som altid rummer årbogen en række anmeldelser af nye bogværker, der behandler forskellige aspekter af Sønderjyllands historie. Endelig kan du også læse årsberetninger fra en række museer, arkiver og forskningsinstitutioner samt selvfølgelig året, der gik i Historisk Samfund for Sønderjylland.

*God læselyst!
Redaktionen.*

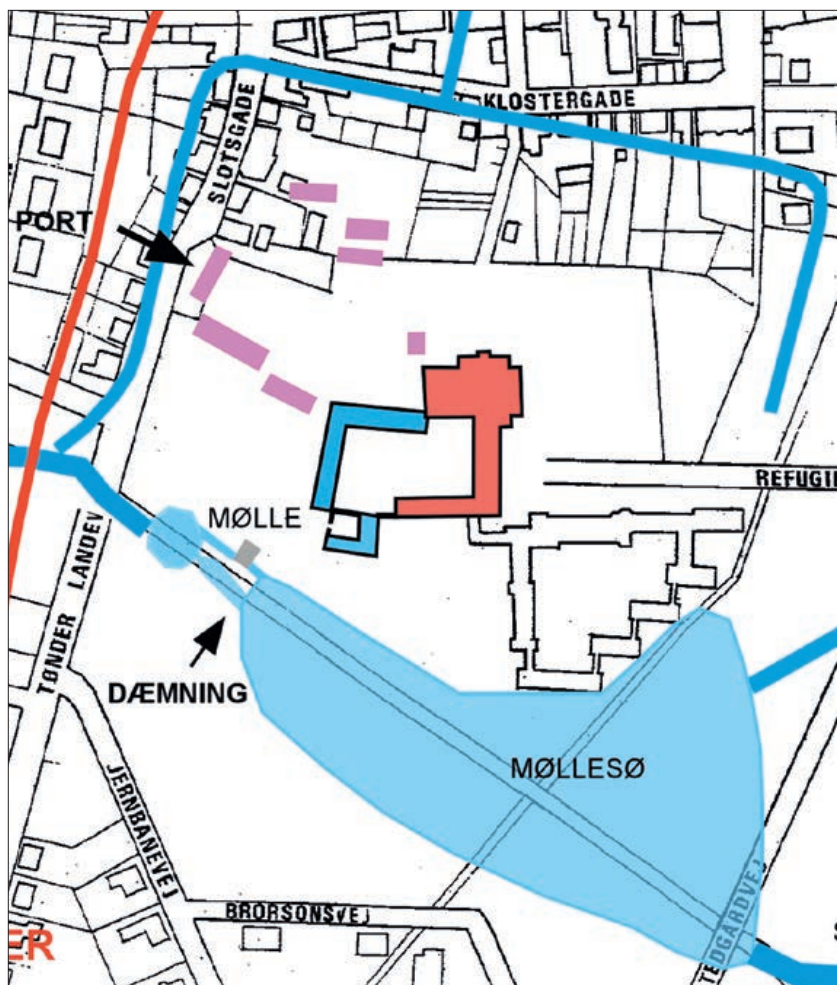

Fig. 1. Det samlede slotsanlæg med ladegårdens bygninger (angivet med violet farve) omkring den ydre slotsplads. Efter Sterum 2010.

Løgumkloster Slots datering – et delvis løst spørgsmål

AF NIELS T. STERUM

I Sønderjyske Årbøger 1989 argumenteredes for en datering af den eksisterende slotsbygning til 1581-86, hvor slottet var i hertug Adolf af Gottorps besiddelse. Ifølge en dendrokronologisk analyse af bjælker og gulvbrædder fra bygningen dateres bygningen til 1610-15, hvor hertug Johan Adolf af Gottorp var slottets ejer. I nærværende artikel ansues slottets bygningshistorie i lyset af den nye datering.

Løgumkloster Slot var fyrstesæde fra 1541, da kong Christian III annekterede landklostrene i Slesvig-Holsten, herunder også cistercienserklostret i Løgum. 1544-80 var hertug Hans den Ældre af Haderslev slotsherre, og 1581-86 havde hertug Adolf af Gottorp slottet i sit eje. Derefter fulgte hans sønner Frederik (1586-87) og Philip (1587-90). Fra 1590 til 1616 var slottet ejet af Adolfs tredje søn, hertug Johan Adolf af Gottorp.

Bygningsmæssigt foregik forandringen fra kloster til slot ved nedrivning af klostrets vestfløj og tilføjelse af nye bygninger vest for den oprindelige klostergård samt tilføjelse af en staldgård sydvest for klostergården og en ladegård nordvest for slotsfirkanten. Kilderne nævner en indre og en ydre slotsplads. Anlægget blev indrammet i øst, nord og vest af en lavvandet, fladbundet voldgrav. Det færdige anlæg har haft en omtrentlig udstrækning som vist på fig. 1.

I flere publikationer er Løgumkloster Slots datering blevet diskuteret. I 1989 og senest i 2010 er der argumenteret for, at slottet blev planlagt og antagelig delvis opført i tidsrummet 1581-1586, dvs. i tidsrummet hvor hertug Adolf af Gottorp besad Løgum Kloster.¹ I 2014 er der imidlertid fremkommet resultater af en dendrokronologisk undersøgelse, som modsiger denne datering. De dendrokronologiske resultater stammer fra etageadskillelsen mellem første og andet stokværk i slotsbygningen, som støder op til klosterkirkens sydvesthjørne. I forbindelse med ombygning af en trappe i 2011 blev udtaget et antal prøver af bjælker og gulvbrædder fra etageadskillelsen mellem første og andet stokværk. Fire prøver fra bjælker og to prøver fra gulvbrædder lod sig datere ved undersøgelse på Nationalmuseets dendrokronologiske laboratorium.

Disse prøver peger overbevisende på en datering ca. 1610-1615.² Hermed bekræftes således den datering, som siden 1888 er blevet angivet for slottet: 1614. Bygningen er altså blevet opført, mens hertug Johan Adolf af Gottorp (1590-1616) havde Løgumkloster i sin besiddelse.

Bygningsåret 1614 er ellers omgivet med en del mystik.³ I 1888 hed det uden kildeangivelse, at slottet "synes bygget 1614 af hertug Johan Adolf".⁴ I 1929 omtaltes en indskrift, hvorefter slottet skulle være bygget 1614; det nævnes, at indskriften kunne skimtes på våbentavlerne over porten. Om tavlerne (fig. 2) hed det, at den oprindelige bygherre Johan Adolfs våben var "1721 blevet borthugget og erstattet med det

Fig. 3. Slotsbygningen ved Løgumkloster Kirke, kaldet "Slottet" eller "æ Slot". Set fra NV. Foto NTS 2006.

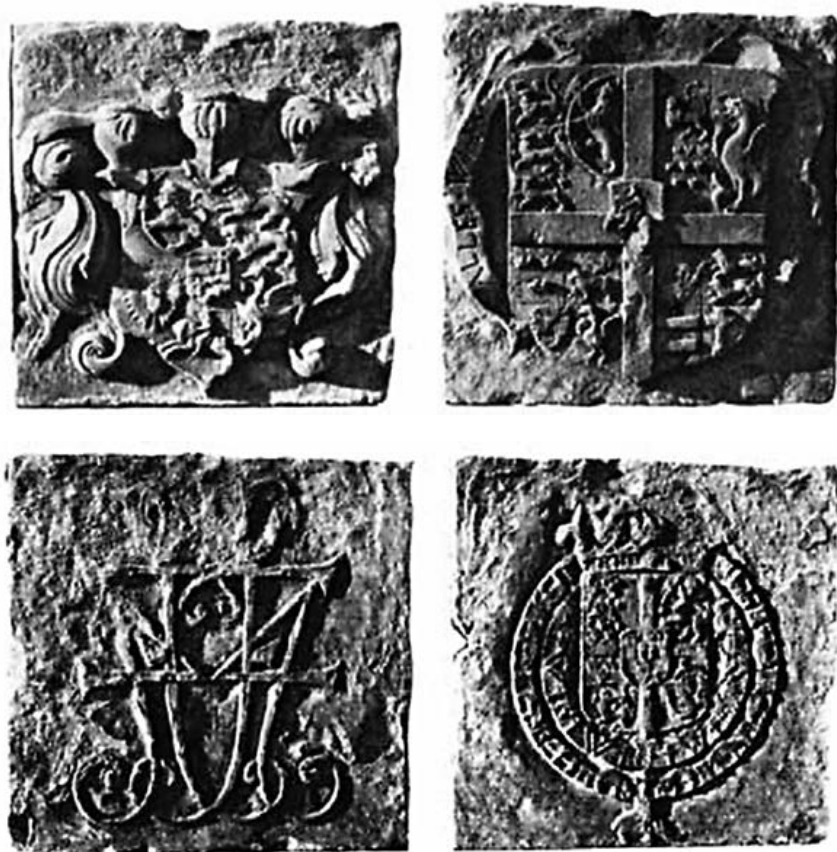

Fig. 2. Slottets våbentavler. Øverst: Johan Adolfs og Augustas tavler. Nederst: Frederik IV's tavler. Efter Sterum 2010.

danske rigsvåben og Frederik IV's kronede navnetræk; endnu kan den oprindelige indskrift dog skimtes".⁵ Præcis oplysning om, hvad der skimtes, blev imidlertid ikke givet. Ved bygningens restaurering i 1931-32 blev våbentavlerne taget ned, og på bagsiden af den ene tavle fandt man det, som man mente borthugget fra forsiden: hertug Johan Adolfs våben! På den anden bagside fandtes våbenskjoldet for gemalinden, hertuginde Augusta. Tavlerne var altså blot blevet vendt om uden nogen borthugning. Dermed er det også aldeles udelukket, at en "oprindelig" indskrift skulle have været at "skimte". De nyfundne våbentavler blev publiceret omhyggeligt i 1932, og der blev omhyggeligt redegjort for den rest af indskrift, som nu var at se på Augustas skjold (hertuginde Augustas valgsprog). At der tidligere kunne skimtes en indskrift på Frederik IV's tavler, berøres slet ikke igen, men alligevel henkastes helt uden sammenhæng med våbentavlerne, at bygningen "efter en halvt udslidt indskrift er ... opført 1614 af den gottorpske hertug Johan Adolf".⁶ Hvor denne "halvt udslidte indskrift" fandtes, eller hvad den nøjagtige ordlyd var, fortælles der intet om.

Usikkerheden med hensyn til indskriften begrundede en alternativ datering til 1580'erne. Afgørende var en oplysning i et inventarium fra 1587 om "det lange nye hus" med bl.a. "junkernes kammer".⁷ Det er

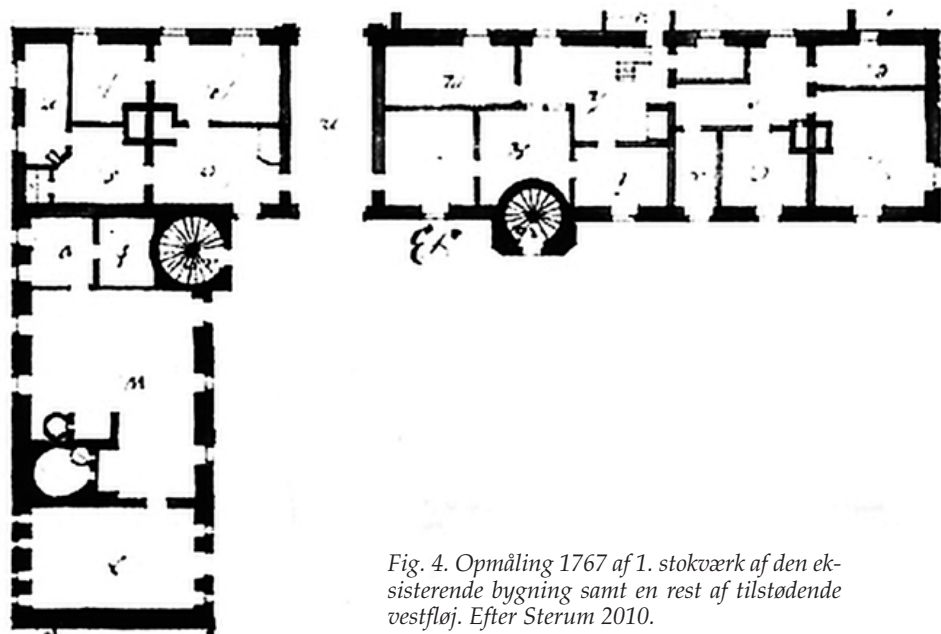

Fig. 4. Opmåling 1767 af 1. stokværk af den eksisterende bygning samt en rest af tilstødende vestfløj. Efter Sterum 2010.

uomtvisteligt, at et "langt" hus har stået nyopført i 1587, indrettet til brug for slottets beboere. Indtil de nye dendrokronologiske dateringer fremkom, var det rimeligt at identificere "det lange nye hus" med den stående slotsbygning. Denne identifikation må nu opgives.

I stedet kan man pege på en længst forsvunden bygning, som fra syd stødte op til den stående slotsbygningens vestlige del. En opmåling fra 1767 (fig. 4) viser den stående bygning sammenbygget mod sydvest med en bygning, som bortset fra de nordligste 5,65 m er forsvundet. Det skal straks understreges, at opmålingen gengiver forkerte vinkler bygningerne imellem samt en forkert vinkel af den stående bygningens nordvesthjørne. De korrekte vinkler fremgår af opmåling fra en udgravning i 1913-14 (fig. 5), som afdækkede omridset af den forsvundne bygning i dens oprindelige længde.

De to bygninger indgik i slotsanlægget sammen med klosterkirken, klostrets øst- og sydfløje samt et gårdanlæg mod sydvest. For nemheds skyld betegnes herefter den stående bygning som slottets nordfløj og den forsvundne bygning som slottets vestfløj.

Vestfløjen var to stokværk høj og oprindeligt mindst 37 m lang. Den sydlige halvdel blev nedrevet omkring 1718. I 1767 eksisterede den

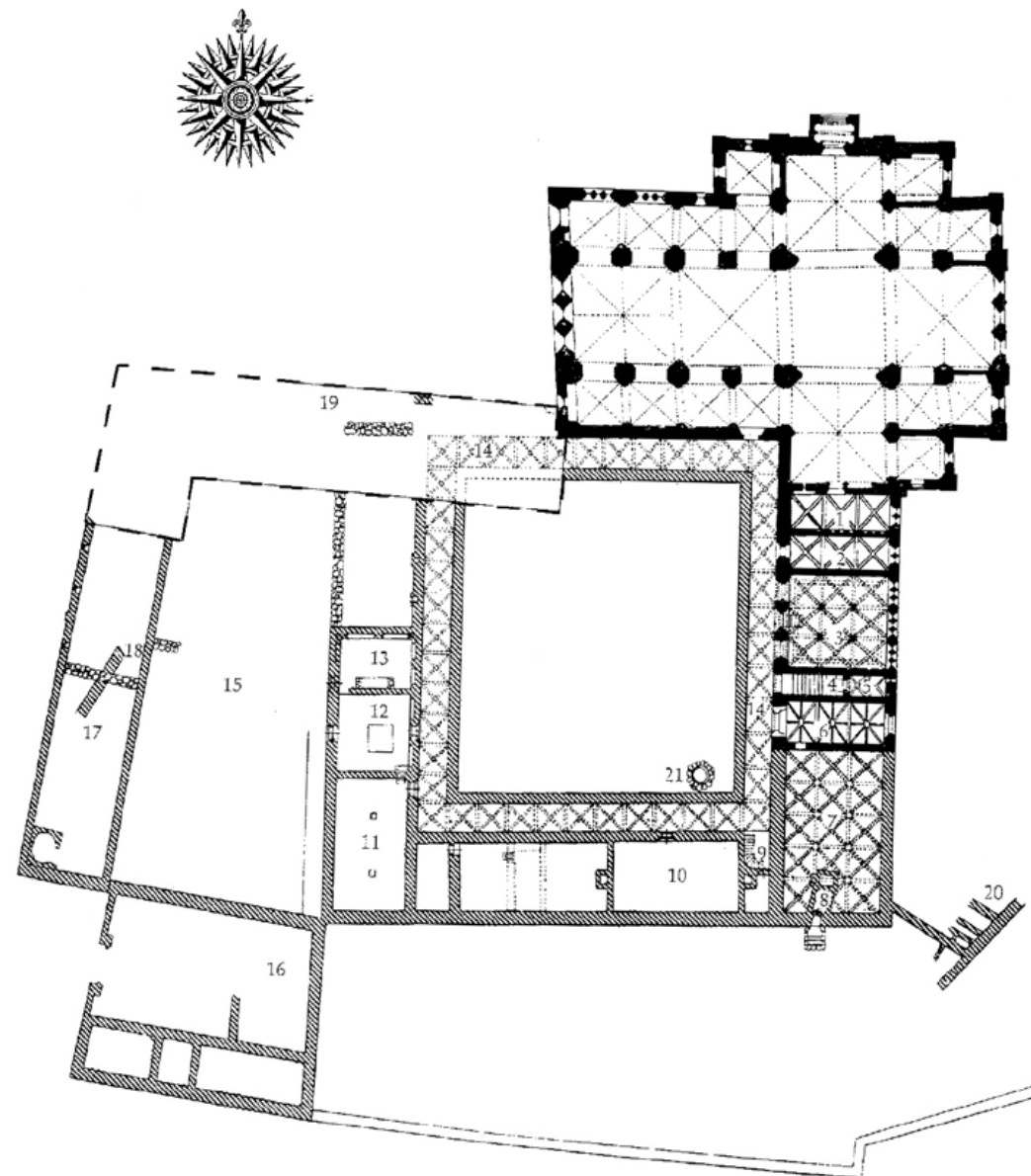

Fig. 5. Klosterfirkanten med tilbygninger. Efter nedrivning af klostrets vestfløj omsluttede bygningerne den indre slotsplads. Bygningen med stiplede omrids er den eksisterende slotsbygning. Efter Eggeling 1920.

Fig. 6. Slottet set fra SV. I forgrunden ses 'skydeskårsmuren', der er en rest af vestfløjens vestmur. NTS fot. 2006.

nordlige halvdel af denne bygning som vist på fig. 4. Antagelig i 1844 blev resten af vestfløjen nedrevet bortset fra den nordligste del, som blev ombygget i 1880. Bevaret fra denne vestfløj er en del af vestmurens nedre stokværk, der nu findes dels fritstående som den såkaldte "skydeskårsmur" (fig. 6), dels inkorporeret i vestgavlen af den stående bygning (fig. 8).

Denne vestfløj er acceptabel som 1587-inventariets "lange nye hus" i kraft af sin længde og også på grund af den vindeltrappe, som fandtes mod øst i bygningens nordlige del, i vinklen mellem nord- og vestfløj (fig. 4 og 7). I inventariet er en vindeltrappe udtrykkelig nævnt.⁸

Sammenstødet mellem de to fløje er synligt på den stående bygnings vestfacade. Her ses i nedre stokværk en lodfuge, som tydeligt viser mødet mellem to bygninger, som ikke oprindeligt hørte sammen (fig. 8). Til venstre for lodfugen ses murværket fra nordfløjen (i to stokværks højde), og til højre ses murværk fra vestfløjen. Over sidstnævnte ses det upudsede murværk fra ombygningen 1880.

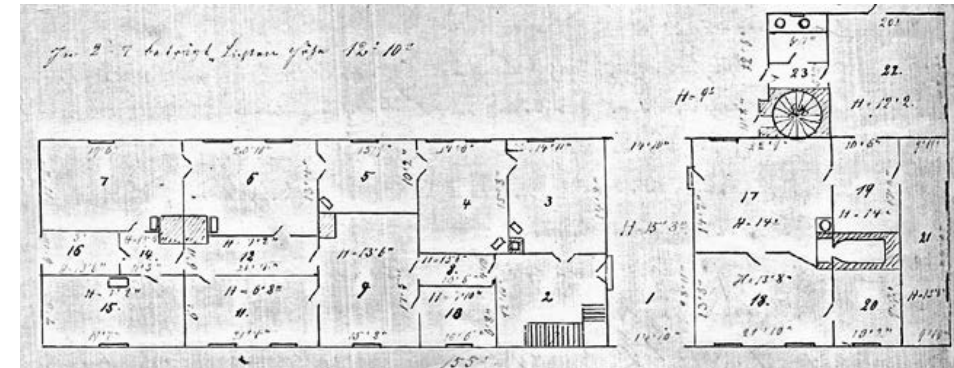

Fig. 7. Skitse fra 1870 af den eksisterende bygning med tilstødende vestfløj med vindeltrappe. Bemærk: nord er nedad. Bygningsinventarium 1870, Landesarchiv Schleswig-Holstein, Abt. 350/Nr. 1805.

Fig. 8. Slottets vestfacade inden restaurering. Lodfugen ses mellem pilene t.v. for nedløbsrøret. Foto NTS 2006.

Ved restaurering af vestfacaden i 2008 fremkom to tilmurede, små vinduer svarende til vinduerne i vestfløjens nordvestligste rum (se 1767-planen fig. 4). Vinduernes fladbuede form tyder på en bygningsdatering ældre end nordfløjen, hvis bevarede vinduer har ret afdækning under trekantfronton.

I den rekonstruktion, som lod slottets nordfløj være identisk med "det lange nye hus" fra 1586, blev nordfløjen anset for at være ældre end vestfløjen. I det følgende antages det, at vestfløjen er ældre end nordfløjen.

Fig. 9. Bygningsrest under slottets nordvestre del, udgravet 1976-77. Set fra NV. Foto NTS.

Slotsfløjene har en karakteristisk orientering afvigende fra forventet parallelitet med klosterbygningerne. Desuden er slottets nordvesthjørne påfaldende derved, at fløjene danner en vinkel på ca. 105 grader afvigende fra forventet 90 grader. Et forsøg på at forstå (i hvert fald delvis) disse afvigelser kan tage udgangspunkt i en udgravet murrest påvist i 1976-77.

Denne bygningsrest (fig. 9) fandtes umiddelbart under slottets nuværende gulvniveau. Det drejer sig om et hjørne af en bygning, som er ældre end den stående bygning, men yngre end dybereliggende lag fra middelalderen. Det afdækkede murværk bestod af munkesten i indtil to skifters højde med skiftegang to løbere – en binder. Murværket udgjorde nordvesthjørnet af en bygning, hvoraf nord- og vestmur kunne fritlægges i en længde af henholdsvis 2,6 m og 1,9 m. Murtykkelserne var henholdsvis 70 cm og 60 cm. Indvendigt i murhjørnet fandtes en rest af et munkestensgulv. Murværkets fundament bestod af kampesten i indtil fire skifter med en fundamentdybde på 90 cm. Murens orientering er bemærkelsesværdig. Den udgravede nordmur er omtrent vinkelret på vestmuren af den eksisterende bygning, og den udgravede vestmur er omtrent parallel med vestmuren af den eksisterende bygning. Den udgravede nordmur har retning mod klosterfirkantens ydre nordvesthjørne, som antagelig var intakt, da en bygning med det fundne hjørne blev rejst.

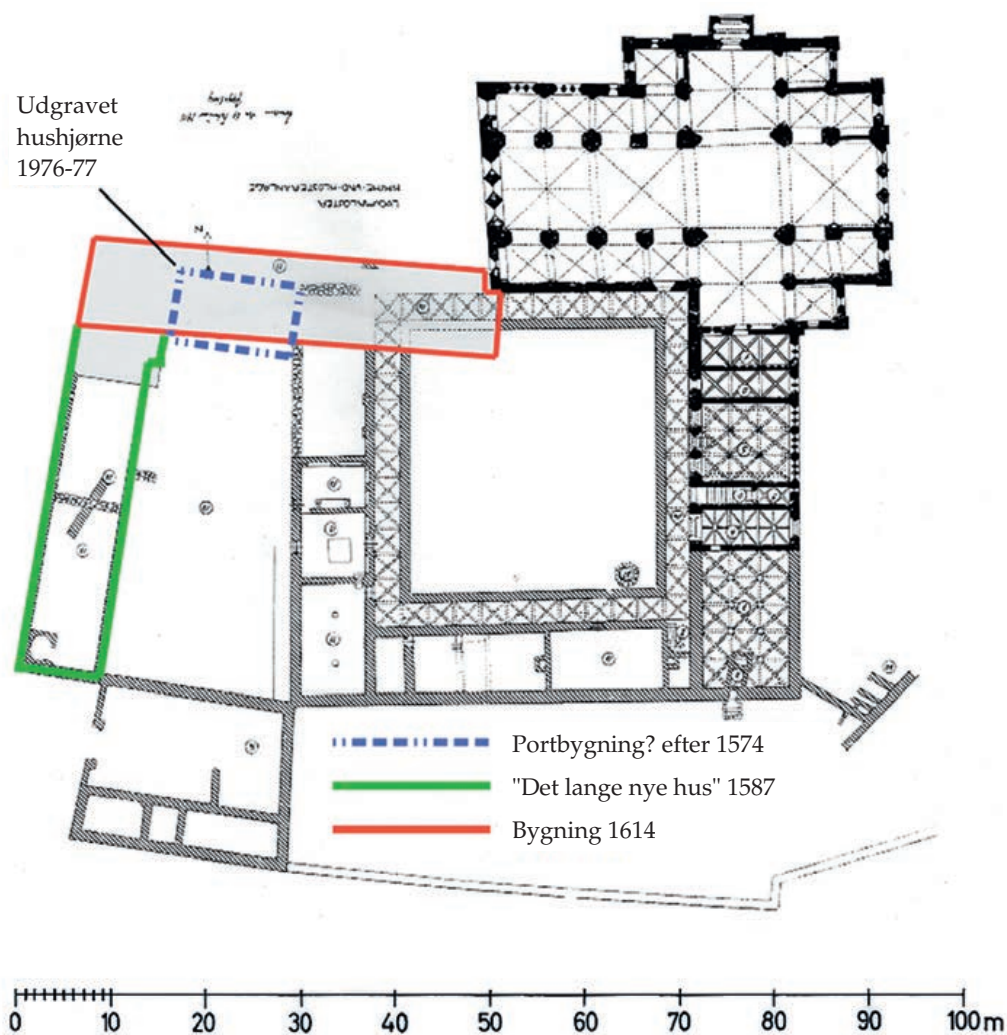
Bygningsresten er ikke i sig selv dateret, men de omgivende lag indeholdt genstande fra 1500-tallets midte, bl.a. en klædeplombe af bly fra Augsburg. En hjælp til datering kan også hentes i de spor efter et mølleanlæg (kanal med mere), som fremkom i de dybtliggende middelalderstrukturer. Det kan formodes, at det drejer sig om en kildemæssigt dokumenteret "Bagehusmølle", som blev nedlagt i 1574. Bygningen, som bygningsresten stammer fra, synes da opført efter 1574 og nedrevet før 1614. Bygningen er også tidligere henført til hertug Hans' tid.⁹

Denne bygning har formentlig haft en udstrækning og retning som angivet på fig. 10 (blå markering). Retningen, der afviger fra parallelitet med klosterbygningerne, kan have årsag i ukendte, ældre strukturer og kan muligvis forklare retningen af slottets vestfløj. Denne fløj og den hypotetiske bygning fra hertug Hans' tid danner en omtrentlig vinkel på 90 grader og kan have haft berøring med hinanden omtrent, hvor vindeltrappen fandtes i vestfløjens nordlige del.

Den sandsynlige rækkefølge af bygninger er da: hertug Hans' hus fra 1574 eller umiddelbart derefter sammenbygges med "det lange nye

hus" fra hertug Adolfs tid i 1586 eller umiddelbart derefter. Endelig rejses slottets nordfløj i 1614 i hertug Johan Adolfs tid.

Spørgsmålet om slottets datering er således ikke endeligt afklaret bortset fra den seneste bygning, den eksisterende nordfløj fra 1614. Der har været både en vestfløj, som forsøgsvis dateres til ca. 1586, og en forgængerbygning, som formodes dateret til ca. 1574. Den endelige datering af disse to bygninger er en opgave, som måske kan løses ved nye arkæologiske undersøgelser.

LITTERATUR

- Eggeling, O.: "Lügumkloster." *Schleswig-Holsteinisches Jahrbuch (Kunstkalender)* 1920, Hamburg, s. 69-79.
- Eriksen, Orla Hylleberg: "Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Løgumkloster Slot, renæssancebygning, Tønder amt. NNU j.nr. A9273." *NNU rapport nr. 18*, 2014. Citeret 25.6.2024 www.nnuweb.dk (Rapporter).
- Haupt, R.: *Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Schleswig-Holstein*, Bd.2. Kiel 1888.
- Mackeprang, M.: "Tinghuset", *J. P. Trap, De sønderjydske Landsdele. Særtryk af Kongeriget Danmark*, 4. udg., København 1929, s. 266.
- Mackeprang, M.: "Vaabentavlerne paa Slottet i Løgumkloster." *Sønderjydske Maanedsskrift* 1932, s. 145-147.
- Sterum, Niels T.: "Hertuger, amtmænd og befalingsmænd i Løgumkloster 1544-1616, en nøgle til Løgumkloster slot." *Sønderjydske Årbøger* 1989, s. 115-126.
- Sterum, Niels T.: *Løgum – kloster, slot og by. 'Pionerer i ødemarken'*. Del I-II. Skrifter fra Museum Sønderjylland, vol. 3. Haderslev 2010.
- Wissing, Jürgen A.: "Løgum Kloster i de første årtier efter reformationen. Overvejelser vedrørende Løgumkloster amts inventarlistere fra 1566 og 1587". *Løgumkloster-Studier* 2, 1980, s. 101-128.

NOTER

- 1 Sterum 1989, s. 123 f; Sterum 2010, s. 205 f.
- 2 Eriksen 2014.
- 3 Sterum 2010, s. 189 f.
- 4 Haupt 1888, s. 591.
- 5 Mackeprang 1929, s. 266.
- 6 Mackeprang 1932, s. 145.
- 7 Wissing 1980, s. 111.
- 8 Wissing 1980, s. 113.
- 9 Sterum 1989, s. 122; Sterum 2010, s. 187.

Fig. 10. Kronologisk rækkefølge af bygninger opført ved klostrets udbygning til slot. Nedrivning af klostrets vestfløj formentlig i 1614. Indtegning ved NTS 2022 på plan fra 1920 (Eggeling 1920).

Zusammenfassung

Das Schloss Løgumkloster geht auf das Jahr 1541 zurück, als König Christian III. das Kloster in Løgum annekterte. Das Kloster wurde in ein Schloss umgewandelt, indem der Westflügel des Klosters abgerissen wurde und neue Gebäude im Westen und Südwesten des Klostervierecks sowie ein Wirtschaftshof im Nordwesten des Schlosses errichtet wurden. Von diesen Anbauten ist nur noch der Nordflügel des Schlosses erhalten. Das Datum dieses Gebäudes ist umstritten, aber sechs 2014 entnommene dendrochronologische Proben zeigen, dass es um 1610-15 erbaut wurde, was die seit 1888 bekannte Datierung 1614 ohne Quellenangabe bestätigt. In Kombination mit einem Inventar von 1587 und einer archäologischen Ausgrabung von 1976 bis 77 lässt sich folgende chronologische Abfolge skizzieren: 1) ein kleineres Gebäude wurde nach 1574 errichtet, 2) der Westflügel des Schlosses stand 1587 neu gebaut, 3) der Westflügel des Klosters wurde um 1614 abgerissen, 4) der bestehende Nordflügel des Schlosses wurde 1614 gebaut.

Mageskiftet, Holstens samling og den danske helstat 1773-1800

AF LARS N. HENNINGSEN

For 250 år siden – den 16. november 1773 – blev der i Kiel præsenteret en aftale, som afsluttede dannelsen af den dansk-norske helstat. Holsten blev samlet under den danske konge, og en fredelig tid begyndte. Europas største kanal blev bygget tværs gennem Holsten, erhvervslivet udviklede sig, universitetet i Kiel blev udbygget, oplysningen skred frem. Indbyggerne i helstaten levede sammen, uanset om de talte dansk eller tysk. Økonomisk varede de gode år en generation, nationalt set noget længere. Først i 1830'erne slog den dansk-tyske helstat for alvor revner.

Hvad skete der i Kiel dengang for 250 år siden? Hvad var indholdet i den skelsættende aftale? Hvad var baggrunden, og hvilke følger havde aftalen?

Artiklen her skitserer de lange linjer i en sag, som var af allerstørste betydning for det danske monarkis ydre og indre historie i 1700-årene.

Ceremonien i Kiel 1773

Begivenheden i Kiel den 16. november 1773 blev tillagt overordentlig stor betydning. Avisen *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* omtalte dagen som "den vigtigste Dag af alle vore Lives Dage"¹ og berettede fyldigt om det passerede. Avisen skrev, at gehejmeråd, grev Ditlev Reventlow som repræsentant for den danske konge og den holstenske gehejmeråd Caspar von Saldern som repræsentant for den russiske storfyrste og tronfølger Paul, hertug i Holsten-Gottorp, og for hans moder, den regerende russiske kejserinde Katharina 2. var kommet kørende til slottet i kareter med seks-spand. Fra slottet overværede de, at infanteriet og kavaleriet i den lille stat Holsten-Gottorp kl. 7.30 stod opmarcheret på den indre slotsplads og svor kongen af Danmark evig troskab.² Fra et vindue råbte Saldern derefter ud over soldaterne: "Hs Majestæt Kongen af Danmark, Christian den VII, leve længe."³ Soldaterne gentog råbet tre gange. Kl. 10 var repræsentanter for Holsten-Gottorps civile og gejstlige elite og ridderkab samlet på slottet. Caspar von Saldern bekendtgjorde, at der var foretaget et mageskifte af kongens grevskaber Oldenburg og Delmenhorst med den storfyrstelige del af Holsten, som nu var overgået til kongen. Han overrakte nøglerne til slottet og arkivet samt en græstørv

Slottet i Kiel, hvor mageskiftet blev markeret i 1773. Siden 1721 var slottet hovedresidens i den holsten-gottorpske ministat. Ved mageskiftet blev slottet overtaget af kongen. Herfra varetog kronprins Frederik og regeringen landets forsvar i krigsårene 1805-07, og her boede kongefamilien i de næstfølgende år. I den preussiske tid efter 1864 blev slottet residens for storadmiral prins Heinrich. Under 2. verdenskrig blev slottet ramt af bomber og udbrændte totalt. På fotoet ses østfløjen med tårnet, som det tog sig ud i 1890'erne. Den store bygning var blevet væsentligt ombygget i Katharina den Stores tid i 1760'erne. Billedkilde: Wikimedia. Fotograf ukendt.

af Holstens jord til Reventlow og erklærede undersåtterne i Holsten-Gottorp løst af deres hidtidige forpligtelser. Derefter forsikrede Reventlow kongens nye undersåtter om kongens faderkærlighed. Kongen ville respektere deres hidtidige rettigheder og privilegier og stadfæste embedsmændene i deres embeder. Reventlow modtog håndslag og løfte om troskab fra alle de fremmødte.

Dermed var den storfyrstelige del af Holsten ophørt med at eksistere og overgået til den danske konge. De fremmødte 40 personer satte sig til bords og "blev på det prægtigste beværtede."⁴

Dette var første halvdel af ceremonierne omkring aftalen. Anden del fulgte 10. december. På slottet i Oldenburg overgav Reventlow ved en lignende ceremoni grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst ved Bremen til storfyrst Paul.⁵

Samtidens vurdering

Mageskiftet løste et gammelt problem for Danmark-Norge, og der kan anføres mange udtryk for, at regeringen i København og den første samtid og eftertid tillagde aftalen allerstørste betydning. I 1780'erne fik maleren Nicolai Abildgaard til opgave at udsmykke riddersalen på Christiansborg Slot med malerier, som udtrykte noget vigtigt for hver enkelt af de oldenborgske kongers periode. Abildgaard foreslog at benytte stavnsbåndsløsningen som udtryk for Christian VII's epoke. Det blev så vidt vides afvist i regeringen, og Abildgaard måtte i stedet male et billede, som viste mageskiftet. Holsten og Slesvig var også med på andre malerier i denne monarkiets vigtigste festsal.⁶

Mageskiftet 1773 fremstillet af maleren Nicolai Abildgaard til riddersalen på Christiansborg Slot. I skikkelse af to kvinder træder den hertugelige og den kongelige del af Holsten frem for Christian VII. Den hertugelige del løfter højre hånd til trokabsed, mens den russiske ørn flyver bort med Oldenburgs og Delmenhorsts våbenskjold. Billedkilde: Statens Museum for Kunst.

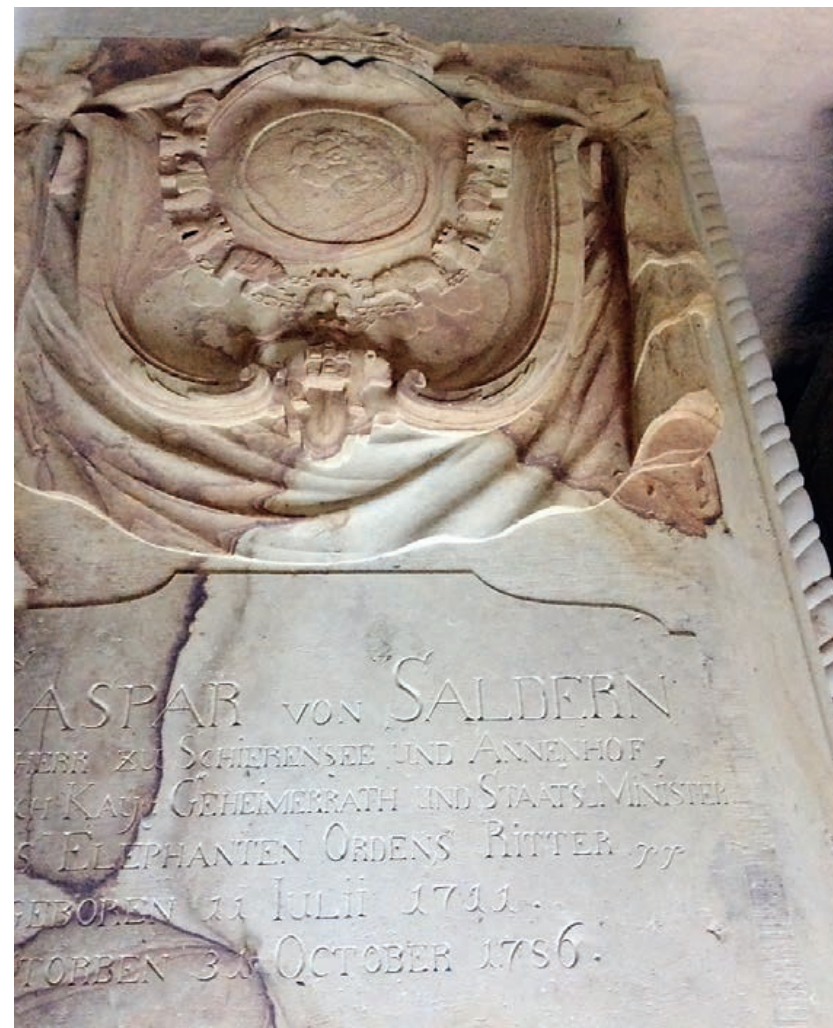
Regeringen sendte en overstrømmende tak til kejserinde Katharina II, uden hvem aftalen ikke ville være blevet gennemført. Christian VII skrev:

Kejserinden må føle glæde over den lykke at have sikret sin troeste forbundsfælle [Danmark-Norge], utallige mennesker og deres efterkommere en række rolige og lykkelige år, som de kun kunne vente af hendes kejserlige Majestæt.⁷

Caspar von Saldern var en af aftalens arkitekter. Han lod sin sarkofag i Bordesholm klosterkirke smykke med ord, som udtrykte, hvad han især ønskede at blive husket for i eftertiden: "Gennem ham gav Rusland Holsten tilbage til Danmark – det blev Nordens lykke."⁸

Salderns forhandlingspartner, den danske udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, blev prist for noget lignende, da der blev udgivet biografier efter hans død. I 1777 mente hans biograf Ahlemann, at aftalen i 1773 var opfyldelsen af det mål, Bernstorff havde arbejdet for uafbrudt i hele sin karriere: oprettelsen af et lykkeligt familieforbund mellem den danske kongeslægt og det russiske storfyrstehus og fjernelse af al mulig fredforstyrrelse i Norden.⁹ Bernstorffs sekretær, H.P. Sturz, var enig, da han i 1777 udgav bogen *Erinnerungen aus dem Leben des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff*. Bernstorff, skrev han, havde plantet, passet og gødet det træ, som nu beskyttede en frelst menneskeslægt mod storme. Hans navn ville lyse evigt i Danmarks historie.¹⁰

I årene efter 1773 blev der arbejdet på at underbygge aftalens muligheder, fællesskabet mellem alle dele af den nu samlede helstat. Regeringen ønskede at befæste et harmonisk samliv af alle undersætter uanset forskelle fra Nordkap til Elben. I 1776 udstedtes indfødsretsloven, som forbeholdt statens embeder til indfødte "danske, norske og holstenere". Regeringen støttede også bogudgivelser, som betonede broderskabet mellem alle i helstaten uanset sprog og andre forskelle. Det kom f.eks. frem i forfatteren Ove Mallings bog *Store og gode handlinger af danske, norske og holstenere*, 1777 og i P.F. Suhms *Historien af Danmark, Norge og Holsten*, 1776. Helstatsborgerens fædreland var Danmark, Norge, Holsten og Island. "Lad den dårlige forskel imellem at være dansk, norsk, holstensk ophøre; vel er der nogen forskel imellem jeres sprog, men Gud forstår jer alle, en konge behersker jer alle; frygter Gud, ærer Kongen" lød det besværgende.¹¹

Salderns sarkofag i familiekapellet ved klosterkirken i Bordesholm. Sarkofagen lod Saldern hugge hos Eutin-billedhuggeren Johann Georg Moser i god tid inden sin død. Ved hovedenden smykkes låget af elefantordenen. Den havde Christian VII overrakt ham på Christiansborg Slot i 1768 som tak for hans diplomatiske indsats. Indskriften lyder i dansk prosaoversættelse: "Caspar von Saldern arveherre til Schierensee og Annenhof, russisk kejserlig gehejmeråd og statsminister. Født 11. juli 1711, død 31. oktober 1786. Her hviler hans stov. Hans navn vil blive nævnt af verden, også når dette mindesmærke engang går til grunde. Han handlede altid stort, og døde med klarhed. Velgerning var hans lyst. Rastløs virksomhed gav ham fyrstegunst. Gennem ham gav Rusland Holsten [Cimbrien] tilbage til Danmark – det blev Nordens lykke." Billedkilde og fotografi: Christian Pallesen.

Medalje for indfødsretsloven af 1776. Helstatsfædrelandets moder tager mod sine børn, Danmark, Norge og Holsten. Motivet blev også fremstillet som en figurgruppe i porcelæn af Den kongelige Porcelainsfabrik. Billedkilde: Dansk Identitetshistorie bd. 1, 1991.

Sådan kunne der skrives takket være aftalen i 1773. Den umiddelbare eftertids vurdering blev i 1781 sammenfattet i Erik Pontoppidans storværk *Den danske Atlas*:

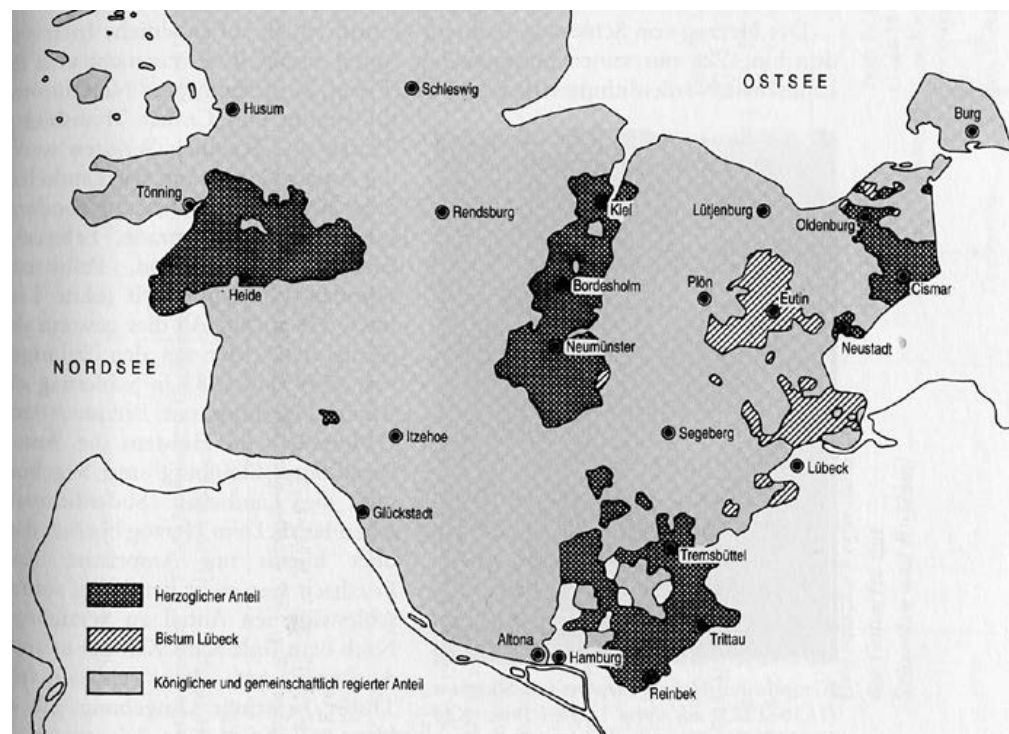
Altså er de stridigheder, som så ofte har forårsaget så mange uroligheder og opvakt adskillige krige, ved denne højt lykkelige forening, hvorpå man i hele århundreder har arbejdet, bragte til den ønskeligste ende. Herved er os åbnet de glædeste udsigter til en langvarig fred og fortroligt venskab imellem de nordiske magter.¹²

Det delte Holsten før 1773

Aftalen samlede hele Holsten under kongen på samme måde, som der i 1721 havde været en genforening af Slesvig/Sønderjylland. Efter at være fordrevet fra det nordlige af de to hertugdømmer måtte den gottorpske hertugfamilie nøjes med de dele af Holsten, som familien havde rådet over siden 1544. Det var to femtedele af Holsten, nemlig i midten amterne Kiel, Bordesholm og Neumünster, i øst Oldenburg, Cismar og Neustadt, i vest Nordditmarsken og i sydøst Trittau, Tremsbüttel og Reinbek ind mod det hannoveranske hertugdømme Lauenburg samt byerne Kiel, Oldenburg og Neustadt. Den lille stat havde sin egen centralforvaltning i Kiel med et regeringskonseil, justitskancelli, overkonsistorium, rentekammer m.v., eget militær og egen kirkeordning. Der var også et eget universitet, Christian Albrecht Universitetet i Kiel. I 1760'erne oplevede styret i den lille stat en væsentlig modernisering i oplysningstidens ånd.¹³

Ved siden af det hertugelige Holsten var der det kongelige Holsten. Kongens del blev i 1762 forøget ved indlemmelse af den plønske hertugs områder og omfattede herefter Sydditmarsken, amterne Rendsborg, Segeberg, Steinburg, Plön, Ahrensböök og Traventhal. Grevskabet Rantzau, Herskabet Pinneberg og byen Altona havde hver for sig en form for særstilling under den kongelige del. Det kongelige Holsten blev styret fra Tyske Kancelli i "Den røde Bygning" i København med det kongelige regeringskancelli i Glückstadt som lokalregering. Den kongelige statholder på Gottorp Slot i Slesvig førte tilsyn med det kongelige Holsten, især med byerne.¹⁴

Hertil kom som tredje område de udstrakte godsområder i Østholsten, som blev styret på skift af kongen og hans medhertug i Holsten-Gottorp.

Holsten-Gottorp, den hertugelig-storfyrstelige del af Holsten 1713/20 – 1773. Billedkilde: Ulrich Lange (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 2003, s. 255.

Gottorp-familien affandt sig ikke godvilligt med tabet af deres del af Slesvig. Lige fra 1721 var det slægtens håb at få den slesvigske del tilbage, og da slægten fik mægtige beskyttere i Rusland, blev deres krav til en eksistentiel trussel mod Danmark-Norge. Ingen opgave blev vigtigere for den danske udenrigstjeneste end at få sikkerhed mod de gottorpsk-russiske krav. Det skabte dramatik, lige indtil løsningen blev fundet i 1773.¹⁵

Uendelige forhandlinger

Halvtresårskampen for at løse problemet begyndte straks i 1719-20. Rusland accepterede ikke som England og Frankrig inddragelsen af det gottorpske Slesvig under den danske krone. Zar Peter indbød hertug Karl Friedrich af Holsten-Gottorp til Petersborg og stillede sig bag hans krav. Der blev forsøgt forhandlinger, og allerede i 1724 kom tanken om en byttehandel på bordet. Frederik IV var inde på at afstå Oldenburg og Delmenhorst mod at få hertugens del af Holsten. Men samtidig erklærede kongen:

Aldrig vil Kongen lade sig fratage den tidligere hertugelige del af Slesvig, men hævde besiddelsen deraf indtil sin sidste blodsdråbe. At ville berøve ham dette land..., det er det samme som at fratage ham hans Kongeriger Danmark og Norge.¹⁶

Ved Peter den Stores død i 1725 var sagen uafklaret. Hustruen Katharina kom på tronen og holdt fast ved støtten til Karl Friedrich. Der blev indgået ægteskab mellem hertugen og zardatteren Anna, og der blev optræk til direkte krig mellem Danmark og Rusland. Samtidig var tanken om et mageskifte fortsat i spil.¹⁷ Katharinas død i 1727 ændrede sagen. Rusland lod den gottorpske sag falde, hertugen rejste tilbage til Kiel, og Danmark åndede lettet op.¹⁸ I stedet blev det danske ønske om at få støtte til besiddelsen af Slesvig et vigtigt emne i forhandlinger med England, Frankrig og kejseren i Wien. I 1730'erne indtrådte en vis ro.

Mellemp perioden endte, da zar Peters datter Elisabeth i 1741 kom på tronen. Hun stod gottorpslægtens nær og kaldte søsteren Annas og Karl Friedrichs søn Karl Peter Ulrich til sig fra Kiel og ophøjede ham til storfyrste og tronfølger. Det gav igen de gottorpske krav rygstød og lagde hindringer for fortsatte forhandlinger. For de danske udenrigsministre J.S. Schulin og J.H.E. Bernstorff og deres diplomater blev et gottorpsk

afkald på alle krav på Slesvig og et mageskifte Holsten-Gottorp mod Oldenburg-Delmenhorst et hovedmål ved næsten uafbrudte forhandlinger i 1740'erne og 1750'erne. Der blev udbetalt anselige beløb i bestikkelse til Karl Peter Ulrichs gemalinde, Katharina, og hendes moder og ledende embedsmænd, men alt uden resultat. Karl Peter Ulrich var ubøjelig trods forhandlingsvilje hos både den russiske storkansler Bestushev og Karl Peter Ulrichs holstenske ministre og medlemmer af godsejer- og embedsstanden i det storfyrstelige Holsten.

I 1760-61 trak skyerne sammen. I juli 1760 tilkendegav en note fra udenrigstjenesten i København til storfyrsten, at den danske konge, såfremt storfyrsten ikke ville acceptere den foreslåede løsning, om nødvendigt ville "lade sig lede af, hvad Nødvendigheden krævede, og ofre alt for at formindske de farer, som Storfyrstens planer truede med".¹⁹ Året efter truede den danske gesandt med, at kongen måtte gribe til forholdsregler mod stormagten, hvis storfyrsten ikke ændrede holdning. Storfyrsten svarede i juli 1761 bl.a. med at kræve den uhyrlige

Johan Hartvig Ernst Bernstorff (1712-1772), leder af Tyske Kancelli og dansk udenrigsminister, hovedarkitekten bag mageskiftet i 1773. Den højt fortjente minister bærer Elefantordenens blå bånd. Portræt af J.L. Tocqué. Billedkilde: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

sum af 24 mill. rdl. for tabte indtægter af Slesvig siden 1713, og han tilføjede, at han om nødvendigt ville forhandle på et andet grundlag end det af Danmark foreslåede. Det var en slags krigserklæring. Udenrigsminister Bernstorff ønskede en fredelig løsning, men indså, at det var nødvendigt at være på vagt. I en depeche 7. sept. 1761 skrev han, at kongen skyldte sin krone at holde fast i Slesvig, så længe der fandtes et våben i hans kongerige og en dråbe blod i de danske årer. Udenrigsministeren var ikke i tvivl om truslen fra Rusland:

Der er ikke i Europa nogen frygteligere magt, nogen, hvis åg er hårdere, mere utåleligt end Rusland; tone, grundsætninger, sprog, sæder, alt er oprørende, alt er endnu østerlandsk eller barbarisk.²⁰

Parallelt hermed var der heldigvis andre kræfter i gang for en fredelig retning.²¹ I juli 1761 rejste den holstenske embedsmand Caspar von Saldern i al hemmelighed til Petersborg ombord på et skib tilhørende sin gode ven storrederen Fr. W. Otte i Ekernførde. Meget tyder på, at Salderns tanke med rejsen var håbet om at kunne få kontakt til storfyrsten og at påvirke ham i fredelig retning – sådan var også ønsket i konseillet i Kiel og hos holstenske embedsmænd.

Saldern blev ikke skuffet. I september 1761 skrev han til Otte, at han var blevet pænt modtaget af Karl Peter Ulrich. Otte bragte budskabet videre til Bernstorff, hos hvem købmanden gennem flere år havde opnået betydelig anseelse takket være sin succes som skibsreder og storinvestor i ambitiøse fabriksinvesteringer. På den baggrund lykkedes det i december 1761 Otte at få Saldern antaget hos Bernstorff som hemmelig agent for den danske fredspolitik. Bernstorff stillede belønninger på mindst 10.000 – 20.000 rdl. i udsigt til Saldern.²²

Kriseåret 1762

I første omgang var alt dette dog forgæves. Den 5. januar 1762 døde kejserinde Elisabeth, og Karl Peter Ulrich besteg tronen som zar Peter III, fast besluttet på at stille Danmark til regnskab og genvinde sin del af Slesvig. Diplomaterne agerede for fred, og via købmand Otte i Ekernførde blev der udvekslet mængder af breve mellem Bernstorff og Saldern. Peter III kaldte imidlertid sin general Romanzof til Petersborg, lod flåden udruste, og sidst i maj 1762 stod 40.000 russiske soldater klar til at marchere mod vest. Caspar von Saldern blev ret ene om at tale for fred i Petersborg.

Friedrich Wilhelm Otte (1715-1766), skibsreder, storkøbmand, godsejer og industriherre i Ekernførde. Takket være sit bekendtskab med den danske udenrigsminister Bernstorff og Caspar von Saldern blev Otte inddraget i de diplomatiske forberedelser til mageskiftet. Hertil hørte at levere friske østers, særlig til kejserinde Katharinas fødselsdag i april. Transporten til St Petersborg skulle foregå hurtigt, og Otte fik påbud om ikke at spare på præmier til skipperne, så de let fordævelige varer kunne nå frem i god behold. Portræt af Peter Wichmann 1761 på Schierensee. Billedkilde og fotograf: Jens Ravn Jensen.

I Danmark var Bernstorff og rigets højeste myndighed konseillet i marts 1762 stålsatte. Statsledelsen stod fast på den opfattelse, at Slesvig var hjertet i de danske stater; at miste eller dele Slesvig ville være det samme som at miste eller dele selve kronen, udtalte Bernstorff. Der kunne heller ikke opgives noget af Holsten; en udvidelse af den russiske magt i hertugdømmerne ville være fordævelig for hele staten.²³ Til Otte skrev Bernstorff den 15. februar:

Opretholdelsen af den danske krone er uadskillelig forbundet med bevarelsen af Slesvig ... på en opgivelse af Slesvig kan der slet ikke tænkes, og deres velbårenhed [Otte] vil altså let kunne sige dem selv, at ... begge [Slesvig og Holsten] vil opløses i blod og brand, inden Rusland kan blive herre derover.²⁴

Den danske hær blev sat i kampberedskab. Siden 1758 var 24-25.000 mand norske og danske hvervede og nationale tropper samlet i Holsten og Slesvig som beskyttelse mod, at Danmark blev inddraget i den Syvårskrig, som rasede nede i Europa. De var en stor byrde for de lokale

bønder, sådan som Anders Sandemand i Ørsted ved Haderslev har beskrevet det ret detaljeret i sin dagbog:

I samme år [1758] høres meget om krig, særdeles mellem Preussen og Ungarn. Alt vort lands krigsfolk både af Danmark og Norge, blev allesammen indkvarteret her udi Holsten, fra Flensburg, og langs sønder på, så langt som kongens lande går, fæstninger belagdes med landfolk. Til krigsfolkets befordring sønder på, gjorde hver gård her to rytter ægter. Alt vort ordinære hølverance leverede vi norden Haderslev, som brugtes til nattely for de rejsende rytterheste...

Flere gange måtte bønderne fra Ørsted køre store mængder hør til rytteriet indkvarteret i Angel.

[1761] End dog at kongen til landets beskærmelse har over tredive regimenter krigsfolk her i Holsten beliggende, så at der ved og af de samme ligger til kvarter hos bønderne på mange steder, så og i Haderslev og Tyrstrup herreder hvor bønderne sammesteds ugentligt må hente magasin havre i Haderslev til hestene, og hør og strå bliver dem tilført af hele amtet. Vi giver årlig dobbelt hølverancer.

Fra marts 1762 måtte sognet sende vogne helt til Meldorf i Ditmarsken.²⁵

Hærens tilstand lod meget tilbage at ønske, og i marts 1762 blev den erfarne officer, grev Saint-Germain, ny hærchef. Der blev foretaget nyudskrivninger, så hæren ved landegrænsen mod syd nåede op på 37.000 mand. Mandskabet blev uddannet, og materiellet blev forbedret. 24 linjeskibe og 12 fregatter blev ekviperet og stak i søen, nogle af skibene sejlede til den vigtige havneby Ekernførde. Der vrimlede det i april-maj med oberster og auditører, og købmand Otte følte byen omringet af hele den danske krigsmagt.²⁶ Statskassen fik rustningerne at mærke.

I denne krisestund, mens russerne forberedte sig på marchen vestpå, rejste kongen den 2. juni ledsaget af conseillets fornemme gehejmeråder til Slesvig. Hoffet indlogerede sig på Gottorp Slot. De danske aviser berettede, at kongen kom til Gottorp, men situationens alvor blev ikke røbet. De udenlandske magter Sverige, Frankrig, England og Østrig, som havde garanteret Danmark besiddelsen af de tidligere gottorpske dele af Slesvig, erklærede, at de ikke kunne gøre noget for Danmark i sagen. Kun i en enkelt udenlandsk avis fik læseren en antydning af, hvad der var på vej. "Underhandlingerne med det russiske hof er endnu en stor statshemmelighed. Vi frygter det fuldstændige brud på freden i stedet for det ønskede forlig," skrev en avis i Nürnberg.²⁷

Midt i juni måned mødte generalfeltmarskal Saint-Germain frem ved hoffet i Slesvig. Der kom diplomater fra Lübeck, Mecklenborg og Frankrig. Udenrigsminister Bernstorff var i travl diplomatisk virksomhed. 16. juni holdt Bernstorff møde i Slesvig med "den hemmelige agent" Otte fra Ekernførde, som overbragte breve fra Saldern. Kort efter mødtes ministeren og købmanden igen i Rendsborg. Den 22. juni gik danske soldater mod Hamborg og afpressede byen et lån på 1 mill. rdl. som bidrag til at finansiere krigen. I Haderslev amt fik bønderne befaling om at transportere senge til Segeberg i Holsten.²⁸

Omkring 24. juni forlod Saint-Germain hoffet og drog til hæren. Kongen fortsatte sin rejse til Holsten for at holde revy over flere hærafdelinger og opslog residensen på slottet i Traventhal.²⁹ Netop i disse dage sidst i juni nærmede general Romanzoffs 40.000 mand sig Wismar i Mecklenborg.

3. juli fik bønderne i Ørsted befaling om at møde med heste, vogne og fourage og at være fremme ved hæren ved Lübeck på fire dage. 5.-7. juli gik 27.000 danske soldater under Saint-Germain over floden Trave og

På "Skibsbakken" i Fredensborg Slotshave rejste billedhuggeren Johannes Wiedewelt i 1762 denne søjle som minde om Danmarks redning fra det russiske angreb. Den ene tavle bærer dateringen "Anno MDCCCLXII" [dvs. 1762], den anden har indskriften "FORTISSIMA CONSILIA TUTISSIMA" [dvs. "De modigste Beslutninger er de sikreste"]. Skibssnabler og krigstrofæer symboliserer felttoget mod zaren, kranse af egeblade, olivengrene og palmer peger på freden, som blev vundet. Foto: Tove N. Jensen 2024.

via Lübeck ind i Mecklenborg mod Wismar. Fra Haderslev amt deltog der 310 vogne i toget frem mod Gadebusch. "Denne rejse var enhver frygtsom for, siden det var i rygte at i mellem vor konges armé, og kongen af Moskva skulle i samme tid ske feltslag" skrev Anders Sandemand i sine optegnelser.

Kongen befandt sig på slottet i Traventhal, alt tegnede til nederlag ved et stort feltslag. Den 17. juli viste sig imidlertid miraklet, "da den højeste Gud for at frelse vort land, lod kongen af Moskva ved en hastig død overfaldes, så blev straks fred, og vor armé rykkede her ud i landet med rolighed, vor armé var over 70.000," erindrede Slesvigbonden bagefter.³⁰ Pludselig trak russerne sig tilbage, Peter III var blevet afsat og myrdet, hustruen Katharina II overtog tronen. Det pludselige omslag blev bekræftet af medier så langt mod syd som i Nürnberg: "Det meldes, at de krigeriske skyer, som på grund af den nordiske strid var trukket op lige indtil vore egne, vil gå lyst og lykkeligt forbi."³¹ 4. august fik Saint-Germain ordre om at rømme Mecklenburg. Kongen og alle ministrene var forinden brudt op fra Traventhal og var 20. juli tilbage i hovedstaden.

Sidste forhandlingsrunde 1762-73

Våbnene tav, og diplomaterne tog over. For Bernstorff var der ingen tvivl om, at vejen til den så længe ønskede aftale om hertugdømmerne gik gennem en alliance med Rusland. Efter Peter III's død repræsenterede hans søn, den russiske tronfølger storfyrst Paul, de gottorpske krav og rettigheder. Han var født 1754 og endnu umyndig, og vejen til en aftale gik gennem moderen, kejserinde Katharina II. Saldern fik en vigtig rolle i bestræbelserne. I 1763 rejste han til Petersborg, og der blev indgået en hemmelig aftale med Bernstorff, hvorefter Saldern mod rundelig betaling lovede at fremme mageskifteaftalen overfor aktørerne i Petersborg.³²

Forhandlingerne kom til at strække sig over næsten ti år. Undervejs blev der brug for mange midler for at påvirke den russiske part. Der blev skænket gulddåser og andre kostbarheder og bevilget kontante beløb og pensioner, som skulle sikre velvilje hos kejserinden og hendes ministre og diplomater.

Første skridt på vejen blev et dansk-russisk forsvarsforbund, som blev underskrevet i Petersborg 11. marts 1765. Parterne lovede hinanden gensidig hjælp ved angreb, og Katharina forpligtede sig til, før

Paul blev myndig, at gå ind på en ordning, så alle "differencer" m.h.t. Slesvig og Holsten blev afgjorte.³³ Saldern blev udpeget til chefforhandler på russisk side og den som skulle forhandle de konkrete aftaler på plads. "Hvis vor ven [Saldern] opnår at få lagt en fast grundvold for roligheden i Norden ved en endelig udjævning af de stridigheder, der hidtil har skabt splid i det holstenske hus, ville hans fortjenester være uden mage", skrev Bernstorff 17. august 1765.³⁴

Stormagten Rusland og Saldern blev en hård kost for Danmark, den mindste af de to parter i forhandlingerne. Den 24. november 1766 ankom Saldern til København, og gennem mere end et år blandede han og den russiske ambassadør, M. Filosofow, sig i forholdene ved det danske hof og i centraladministrationen med lunefuld og taktløs grovhed og ubeskedne krav. Den russiske part forhandlede med de danske konseilsministre J.H.E. Bernstorff, Otto Thott og Ditlev Reventlow i Bernstorffs palæ, og de danske herrer måtte acceptere mange provokationer, før en foreløbig mageskiftetraktat forelå formuleret 22. april 1767.³⁵ Her lovede kejserinden at skaffe accept til afkald på det hertugelige Slesvig og til et mageskifte af Holsten-Gottorp mod Oldenburg-Delmenhorst

Caspar von Saldern (1711-1786) med elefantordenens blå bånd over brystet. Den holstenske diplomat fik den fornemme orden og løftet om en gigantisk pengesum på 100.000 rdl., da aftalen om mageskiftet blev foreløbig aftalt. Maleri af Vigilius Eriksen. Billedkilde: Wikimedia.

fra Paul og hele den holstenske slægt, når Paul blev myndig i 1772. Kongen måtte love at overtage al gottorpsk gæld og stadfæste alle rettigheder og privilegier givet af de gottorpske hertuger til Holsten-Gottorp. Saldern fik fastslået særlige privilegier til Christian Albrecht universitetet i Kiel. Fremover skulle to års studier ved universitetet være pligt for alle, som ønskede et verdsligt eller gejstligt embede i Slesvig og Holsten, det såkaldte biennium. Essensen i 1767-aftalen var, at Danmark nu var i uopløseligt forbund med Rusland. Saldern og Filosofow førte som Ruslands stemmer det store ord i København. Da Katharinas ratifikation forelå i september 1767, fik Saldern løfte om en pension på årligt 6.000 rdl. og 100.000 rdl., når aftalen trådte i kraft; han blev ophøjet til greve og elefantridder. De danske forhandlere Bernstorff, Thott og Reventlow blev udnævnt til danske lensgrever.³⁶ "Alle ved hoffet og ligeledes ministrene have den største ærbødighed for Saldern", skrev den svenske udsending i januar 1768.³⁷ "Nu er Danmarks og Ruslands interesser de samme, alt forener dem, intet adskiller dem. Forholdet til Rusland er så godt og lykkeligt, at det blot gælder om at holde det ved lige. Det gælder derfor om at vinde Katharinas personlige velvilje," mente Bernstorff i april 1768.³⁸

Den 13. december 1769 fulgte herefter en dansk-russisk alliancetraktat, hvor det blev præciseret, at forhandlinger om mageskiftet skulle endeligt åbnes, når Paul fyldte 17 år i 1771 og fuldbyrdes, når han blev myndig ved 18-års fødselsdagen den 1. oktober 1772.³⁹

Struensee-intermezzoet 1770-72 forsinkede projektet. Men næppe var magtforholdene ændret i januar 1772, før arbejdet blev genoptaget. I foråret 1772 blev der udbetalt 20.000 rdl. til Saldern som forskud på de 100.000 rdl., som var lovet ved sagens afslutning; i marts 1773 fik den russiske statsudsending i København, Simolin, løfte om 50.000 rdl., når en aftale om mageskiftet var på plads. I april 1773 blev forhandlingerne genåbnet i Petersborg, og Saldern fik et ekstra beløb på 12.000 rdl.⁴⁰ Den 1. juni 1773 blev den endelige mageskiftetraktat undertegnet på zarslottet Zarskoje-Selo ved Petersborg, og 12. august 1773 fulgte en evig hemmelig dansk-russisk alliance.⁴¹

Danmark kvitterede ærbødigt over for stormagten Rusland. 1. oktober 1773 blev storfyrst Pauls fødselsdag og aftalen om Holsten markeret på Christiansborg Slot. Embedsmanden Bolle Willum Luxdorff i Danske Kancelli skrev 1. oktober i sin dagbog "Stor kur til hof for Grosfyrstens Geburtsdag og det kielske blev overleveret."⁴² Den nye danske udenrigsminister, A.P. Bernstorff, som havde overtaget embedet efter

Zarernes sommerpalads Zarskoje Selo i Puschkin ved St. Petersburg. Her blev mageskiftet aftalen underskrevet 1. juni 1773 af den danske gesandt i St. Petersburg C.F. Numsen og på russisk og gottorpsk side af udenrigsminister grev Nikita Panin og Caspar von Saldern. Den danske konge ratificerede den 2. juli 1773 på Fredensborg og storfyrst Paul den 13. juli 1773 i St. Petersburg. Billedkilde: Wikimedia.

sin onkels død, var smerteligt klar over afhængigheden af Rusland. Den 23. juni 1773 skrev han: "Det er ingen let Sag at bevare, hvad jeg anser for det ypperste af alle goder, vor uafhængighed overfor en så mægtig og fordringsfuld ven som Rusland. Selv i den holstenske sag kan man ikke tabe dette af sigte."⁴³

Slutspurt

Efter indgåelsen af den foreløbige mageskiftetraktat i 1767 var det storfyrstelige Holstens dage talte. I de sidste år forud var der fra den russiske centraladministration i St. Petersburg og fra hertugens lokalregering i Kiel iværksat reformer, hvor Saldern spillede en central rolle. Der blev gennemført landboreformer, veje blev udbedret, slottet i Kiel blev renoveret. Det forsømte Christian Albrecht universitet fik nye bygninger og et bedre bibliotek, en øget bevilling, og der blev ansat enkelte nye professorer.⁴⁴

I den sidste fase frem mod målet kom Saldern igen med nye pengekrav, og han blev båret på hænder fra dansk side. Han fik dansk løfte om en pension på 6.000 rdl. samt fortsættelsen af sin tidligere løn på 8.000 rdl. som holstensk embedsmand. Der blev sendt en dansk fregat for at transportere ham standsmæssigt fra Petersborg til Holsten. I september 1773 begyndte forhandlingerne om de allersidste detaljer i aftalen på Salderns herresæde, Schierensee, ved Plön. På dansk side var grev Ditlev Reventlow og den finanskyndige overskatmester Heinrich Schimmelmänn Salderns modpart.

Herresædet Schierensee, opført af Caspar von Saldern i årene umiddelbart efter 1775 for de betydelige økonomiske midler, han modtog efter mageskiftets gennemførelse. Herresædet står i dag bevaret inde og ude næsten som i Salderns tid. Her havde Saldern i 1768 kongen på besøg, og her fik han i september 1773 gennemtrumfet de sidste aftaler om mageskiftet ved dramatiske forhandlinger. Billedkilde: Carl-Heinrich Seebach: Schierensee, 1981.

Det blev et langstrakt tovtrækkeri, hvor Saldern trumfede sin vilje igennem "med stokken i hånden".⁴⁵ Han påberåbte sig en udbredt mistemning hos embedsmænd og ridderskab i det gottorpske Holsten mod det nye styre, og det krævede efter hans opfattelse indrømmelser fra dansk side. Fremover ville hele Holsten have Tyske Kancelli i København som øverste myndighed, og her havde Struensee i årene forud indført en ledelsesform med ligestillede borgerlige embedsmænd i stedet for den tidligere adelige oversekretær. Det ville ikke behage Ridderskabet i Holsten, og Saldern krævede derfor, at der igen blev ansat en oversekretær, og at denne skulle tilhøre det slesvig-holstenske ridderskab. Forslaget mødte stærk modstand i hoffet i København hos arveprins Frederik og enkedronning Juliane Marie, og først med højlydte protester lykkedes det Saldern at gennemtvunge sit ønske. A.P. Bernstorff, nevø af den tidligere udenrigsminister, blev udpeget til ny førstemand i Tyske Kancelli med titel af direktør. Ligeledes gennemtrumfede Saldern pensioner på højde med den hidtidige løn til embedsmænd og diplomater under Holsten-Gottorp, som ikke ønskede at overgå til dansk tjeneste. Han krævede også opretholdelse af det græsk-katolske

kapel i Kiel som del af kirken ved det russiske gesandtskab i København og øgede ydelser til universitet i Kiel, kort sagt sikring af alle privilegier, friheder og rettigheder for indbyggere, ridderskab og prælater i Holsten.⁴⁶ Alt blev accepteret fra dansk side, og vejen var dermed klar til at præsentere mageskifteaftalen for offentligheden.

Mageskiftet i praksis: ensretning eller forskellighed?

Som beskrevet i indledningen ovenfor blev de mange års forberedelser kronet af en højtidelighed den 16. november 1773 på slottet i Kiel, hvor resultatet blev fremlagt. Nu gjaldt det om, at magtskiftet kunne forløbe gnidningsfrit. Ceremonien fremhævede, at kongen ville respektere alle rettigheder og privilegier i den indlemmede del af Holsten. Dette inderbar i sig selv betydelige udfordringer for den danske stat. På den ene side lå det i den danske enevældes forfatning at tilstræbe størst mulig centralisering og udjævning af forskelle. På den anden side var det nødvendigt ved denne sammenlægning af Holsten at tage hensyn til hertugdømmernes magtfulde ridderskab og dets ønsker om bevarelse af særforhold. I praksis valgte statsledelsen i de følgende år på én gang at vise forsigtig respekt for traditioner samtidig med, at der på enkelte områder blev taget initiativer, som nærmest gav hertugdømmerne karakter af "forsøgsmark".

Kirkebønnen blev straks ændret, så hertugen gled ud, og kongen kom ind.⁴⁷ Herefter ophørte de storfyrstelige centralmyndigheder i Kiel med at eksistere, og al lovgivning udgik fremover kun i kongens navn. Hidtil gjaldt kongens lovgivning "den kongelige del af Hertugdømmet Holsten samt herskabet Pinneberg, grevskabet Rantzau og byen Altona".⁴⁸ Hertug-storfyrsten havde lovgivet for sine områder, og begge landsherrer havde i fællesskab lovgivet for de fællesstyrede godsområder. Fra 1773 gjaldt de kongelige forordninger hertugdømmerne som helhed: "die Herzogthümer Schleswig, Holstein, nebst der Herrschaft Pinneberg und Grafschaft Ranzau".⁴⁹ De storfyrstelige centralmyndigheder i Kiel blev nedlagt og deres beføjelser overført til kongens centraladministration i København. Melleminstansen Det kongelige regeringskancelli i Glückstadt fortsatte i byen ved Elben, nu som myndighed for hele Holsten med betegnelsen "Die Holsteinische Landes-Regierung zu Glückstadt". Glückstadt blev derved den nye "hovedstad" for hele Holsten, Kiel var ikke længere Holstens hovedby som før i hertugens tid. Dette var betydelige ændringer, men i øvrigt fortsatte meget uændret i lokal-

forvaltningen. De fleste embedsmænd blev overtaget af det nye styre, og hvis de ikke fortsatte, blev de som nævnt pensioneret med fuld løn. Nogle storfyrstelige forordninger blev overtaget af det kongelige styre, eller lovgivningen blev afstemt efter hinanden.⁵⁰

Kirkeforvaltningen kan tages som eksempel på, hvordan sammenlægningen foregik i praksis.⁵¹ Både før og efter 1773 var kirken i alle dele af hertugdømmerne en fyrstekirke og en del af statsapparatet med hhv. kongen og hertugen som øverste lovgiver. Indtil 1773 var der separate kirkeordninger for hhv. de kongelige og de fyrstelige områder. Alle kirkelige embedsmænd blev udnævnt af fyrsten (kongen hhv. hertugen), til hvem de aflagde troskabs- og lydighedsed. Til præsternes embedspligter hørte at forkynde ny lovgivning. Fra 1742 lød embedsedden i de kongelige områder: "Jeg vil våge over Kongelig Majestæts enevoldsmagt, suverænitæt og arverettighed, jeg vil ikke tillade, at nogen gør noget derimod, og vil straks modsætte mig det og tilkendegive det for kgl. majestæt".⁵² Biskopsfunktionerne blev varetaget af såkaldte "generalsuperintendenter", indtil 1773 en kongelig "generalsuperintendent" for Slesvig og den kongelige del af Holsten og en storfyrstelig "generalsuperintendent" med bopæl i Neumünster for storfyrstens del af Holsten.

Lokalt i kirkesognene var meget anderledes end i Kongeriget Danmark. I mange sogne deltog menigheden direkte i valg af præsten, som derefter blev godkendt af fyrsten. Hovedparten af præsterne havde en studiebaggrund fra tyske universiteter eller universitetet i Kiel. Kirkeliturgien var ikke ensrettet som i kongeriget Danmark efter det danske kirkeritual af 1685 og alterbogen af 1688, men fulgte *Das Sleswig und Holsteinische Kirchenbuch*, som var sammenskrevet og udgivet af den gottorpske hertugs bibliotekar, Adam Olearius, i 1665. Den var i brug frem til sidst i 1700-årene, men med tiden opstod der væsentlige forskelle i liturgien fra kirke til kirke. Også salmebøgerne var andre end i Kongeriget. Alt dette medførte større lokale kirkelige forskelle internt i hertugdømmerne end i Danmark-Norge, og ofte var sædvaneregler gældende.

Dette blev kun langsomt ændret efter 1773. Ganske vist blev "statskirken" i den tidligere storfyrstelige del af Holsten fra 1773 lagt sammen med den kongelige statskirke i Slesvig-Holsten til en samlet slesvig-holstensk statskirke. Alle gejstlige i det tidligere Holsten-Gottorp havde nu kongen som deres af Gud foresatte og eneste øvrighed, til hvem troskabseden nu skulle aflægges. Tyske Kancelli i København blev øverste kirkemyndighed for det samlede Slesvig og Holsten og begge generalsuperintendenter. Det kongelige Regeringskancelli og

Wasmar-Palæet, Königsstraße 36 i Glückstadt. Det fornemme palæ var fra 1750'erne og indtil 1864 sæde for den kongelige regeringsmyndighed for det samlede Holsten. I dag benyttes bygningen til skole- og kulturformål. Billedkilde: Wikimedia.

Overkonsistorium i Glückstadt fik sit myndighedsområde udvidet til hele det geografiske Holsten.

Lokalt og for de kirkelige embedsmænd blev overgangen imidlertid gradvis, og mange lokale forskelle fik lov at leve videre. Den storfyrstelige generalsuperintendent i Holsten siden 1766, Friedrich Franz Haselmann (1713-1784), som var provst i Neumünster, blev bekræftet i sit embede og fortsatte som generalsuperintendent med uændret embeds-område til sin død i 1784. Den hidtidige kongelige generalsuperintendent for Slesvig og de kongelige dele af Holsten, Adam Struensee (1708-91), bevarede ligeledes sit embeds-område uændret til sin død i 1791.

Først efter hans død blev Holstens kirke en enhed, idet Slesvig og Holsten fik hver deres kongelige generalsuperintendent. Johann Leonhard Callisen blev generalsuperintendent for det ny-samlede Holsten med bopæl i Rendsborg. Han havde været præst i Plön-Neustadt, Zarpen og Oldesloe siden 1765⁵³ og havde således sin baggrund i Holsten. Der blev derved taget hensyn til de særlige traditioner i Holsten.

Jacob Georg Christian Adler blev generalsuperintendent i Slesvig. Han var født i Arnæs i Sydslesvig og havde hidtil været teologiprofes-

sor og tysk hofpræst i København.⁵⁴ Opdelingen på to generalsuperintendentter, hhv. Slesvig og Holsten, udtrykte respekt for forskellene mellem det delvis dansksprogede Slesvig og det tyske Holsten.⁵⁵ Mange lokale variationer fortsatte, og forskellen til kirken i Kongeriget Danmark blev yderligere uddybet ved indførelse af bienniet med de to årstvingen studietid ved Christian Albrecht universitetet i Kiel for kommende præster. Det medførte, at præster uddannet i København endnu mere end før blev en sjælden undtagelse i hertugdømmerne. Teologer født i hertugdømmerne blev nærmest enerådende syd for Kongeåen. Længe efter 1773 gjaldt derfor fortsat, hvad teologen Wolf Christian Matthiä i 1778 skrev om kirkeforholdene i Slesvig og Holsten i forordet til sin kirkelige håndbog *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*: "Der findes vel ikke let ét land under én herre, hvor der hersker så store forskelle i de kirkelige indretninger"⁵⁶.

Også på andre områder blev der taget særligt hensyn, så sammenlægningen ikke skulle skabe utilfredshed. I 1775 tillod kongen således, at prælater og ridderskab indrettede en såkaldt "fortdauernde Deputation", hvortil kongen fremover kunne kommunikere sine befalinger til Ridderskabet. Et sådant samlet talerør for en enkelt stand var ellers usædvanligt under enevælden.⁵⁷

Den slesvig-holstenske kanal

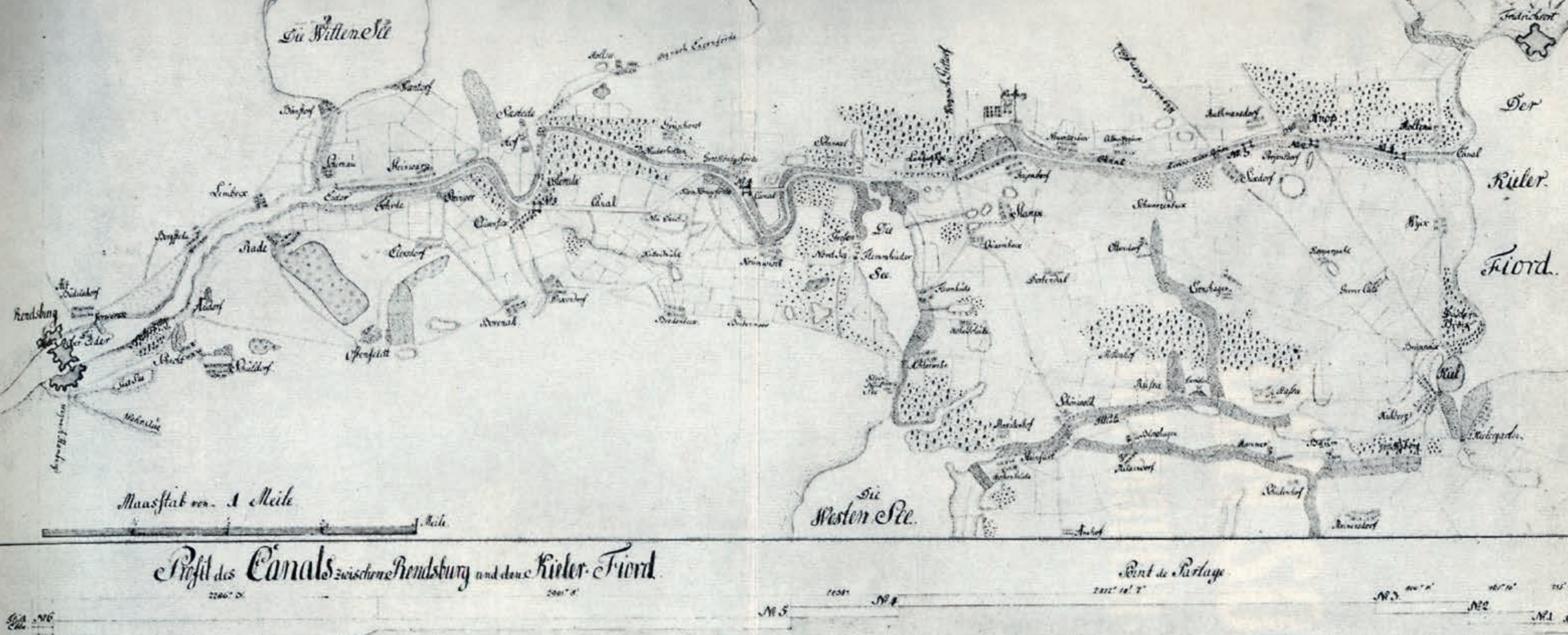
Samtidig med den administrative forsigtighed tog staten imidlertid også skridt til fornyelser. I et enkelt tilfælde havde statens initiativ potentiale, så det på én gang kunne bidrage til at udvikle det nyvundne territorium og også afbøde mulig opposition i befolkningen. Som et sådant initiativ kan nævnes anlægningen af "Den slesvig-holstenske Kanal" tværs gennem hertugdømmerne umiddelbart efter mageskiftet.⁵⁸

Drømmen om en kanal gennem hertugdømmerne var gammel. Under Christian III var der planer om en forbindelse fra Kolding eller Haderslev til Ribe. Kongens bror, hertug Adolf på Gottorp, forestillede sig en vandvej fra Kiel til Ejderen og videre ud i Vesterhavet og forelagde ideen for den tyske kejser. Under Kejserkrigen blev en kanal drøftet mellem den kejserlige feltherre Wallenstein og Gottorper-hertugen Friedrich III. I 1700-årene spøjte drømmen igen. I 1760'erne blev skitse- ret en kanal fra Slesvig til Husum, og efter sin tiltræden som statholder i 1768 fik Carl af Hessen til opgave at overveje en vandvej fra Husum til Ekernfærde med benyttelse af vandvejene Trene og Slien.

Først med Holstens samling i 1773 blev projektet realistisk, og det kom til drøftelse straks i vinteren 1773-74. Kiel var ikke længere hertugdømmets hovedstad, og et kanalanlæg i Holsten tæt på Kiel kunne måske være et plaster på såret for de holstenere, som så med skepsis på det nye danske styre. Måske kunne kanalen medvirke til at sammensmelte Holsten til et loyalt hele under den danske konge. Den finans- og handelskloge minister Heinrich Carl Schimmelmann fandt, at en kanal burde gå fra Kiel over Rendsborg og derfra til vandløbet Stør og videre ned til Elben. Et bredt kanalsystem, som berørte flere steder i Holsten til gavn for den lokale trafik, kunne måske være med til at sammensmelte det før delte Holsten og således styrke holstenernes statsloyalitet. Statsminister Ove Høegh Guldberg foretrak et forløb på slesvigsk jord. Holsten var stadig et len af det tyske rige, og hvis området en dag gik tabt for Danmark, så ville de enorme investeringer til en kanal på holstensk grund være tabt.

I april 1774 faldt principbeslutningen om at „forbinde Østersøen med Nordsøen ved at grave en kanal“. Den endelige beslutning lå klar 5. marts 1777. Kanalen skulle følge grænsen mellem Slesvig og Holsten fra Holtenau lige nord for Kiel, derfra graves langs det lille grænsevandløb Levenså og derefter følge Ejderens øvre løb til Rendsborg. Herfra kunne skibene følge Ejderens nedre løb videre mod vest. Kanalen skulle gavne handel, samfærdsel og "industri". Reeksporten fra København af vestindiske og oversøiske varer ville få bedre muligheder.

Første spadestik ved Holtenau blev taget i juli 1777. Private entreprenører og staten engagerede tusindvis af arbejdere. I 1783 var der ca. 3.000 vandrearbejdere og et mindre antal soldater i gang samtidig. De største jordarbejder foregik over en 34 km lang strækning fra Holtenau til Rendsborg. Mellem Holtenau og Flemhude sø blev den lille Levenså omskabt til en egentlig kanal, og fra Flemhude sø til Rendsborg blev øvre Ejder udlignet og uddybet. Resultatet var en kanal, 34 km lang, 3,4 meter dyb. I bunden var bredden på 17 meter, ved vandspejlet 31 m. For at overvinde højdeforskellen på 7 meter blev opført i alt seks sluser, som kunne hæve og sænke skibene, i Holtenau, Knoop og Rathmannsdorf, i Königsförde, Kluvensiek og ved Rendsborg. Sluserne var komplicerede anlæg, som blev bygget efter de nyeste forbilleder i Holland. Slusekamrene målte 35 x 7 meter – murene var bygget af specialfremstillede hollandske vandklinker, hjørnerne af sandsten fra Bornholm, og muren ved selve sluseporten var af norsk marmor. Ved hver sluse hvilede murværket på en rist af egestammer, som blev båret af mere

Plan over kanalen fra Holtenau ved Kiel fjord til Rendsborg, tegnet i 1784, da kanalen stod færdigbygget. – De seks sluser er angivet nederst på planen. Billedkilde: Aage Rasch: Ejderkanalen, 1978.

end 1.600 nedrammede bøgépæle. Samtidig måtte der tages hensyn til, at kanalen i flere tilfælde gik på tværs af eksisterende veje. Ved tre af sluserne blev anlagt klappbroer. De blev et malerisk og fremmedartet syn, med kontravægte efter hollandsk forbillede.

I 1782 oprettede staten et særligt kompagni med det omstændelige navn "Det kongelige octroyerede Danske, Norske, Slesvigske og Holstenske forenede Handels og Canal Compagnie" for at støtte handelen på kanalen. Kompagniet skulle have en aktiekapital på 1,5 million rigsdaler. Heraf tegnede staten sig for halvdelen og lovede interessenterne en forrentning på 4 %. Staten udstyrede kompagniet med store pakhusse i Holtenau, Rendsborg og Tønning, og selskabet fik overladt et antal skibe, som kunne indgå i varetransporten på kanalen.

Den 18. oktober 1784 var der indvielse. Kanalskibet Rendsburg stod østfra ind i kanalen, forbi de to høje obelisker, som indrammede indsej-

lingen. Øverst var de prydet af kongekronen, og derunder indskriften "Patriæ et Populo" – "For fædrelandet og folket".

Kanalvidunderet blev straks genstand for den allerstørste opmærksomhed. Folk strømmede til, og datidens rejsebeskrivelser er fulde af beundrende beskrivelser. "Kanalen var på hele denne strækning meget bred. Slusen er et sandt mesterstykke; en eneste hest trak vor båd, hvilket gik pilsnart", skrev sekondløjtnant Johan Hieronymus Kirchhoff, da han i 1787 sammen med kronprins Frederik sejlede ad kanalen fra Knoop til Holtenau. Den danske rådmand Dreyer var enig tre år senere. "På en rejse fra Kiel til Rendsborg gives ret lejlighed til at betragte værkets kostbare sluser, for hvis vedligeholdelse anstalt er føjet, og betjente satte; i øvrigt roser kanalens anlæg og nytte sig selv."

Investeringerne havde været enorme. Budgettet lød på noget over 600.000 rdl.; de faktiske udgifter blev 2.5 millioner rigsdaler. Det svare-

de til en tredjedel af statsbudgettet eller omkring 60 % af et års samlede skatte- og afgiftsindtægter. Der blev skumlet over, at privatinteresser havde påvirket anlægget. Den hovedrige skatmester H.C. Schimmelmann havde fået anlægget lagt sådan, at han selv og svigerfamilien Baudissin på godset Knoop lige ved kanalen kunne tjene på byggeriet. Baudissin havde angiveligt solgt tømmer til overpris, og Schimmelmann selv havde leveret kalk og andre byggematerialer.

Kanalen blev brugt. I det første 10-år benyttede i gennemsnit knap 1000 skibe årligt det nye tilbud, derefter lå tallet sjældent under 2500. Kanalen bar navnet "Den slesvig-holstenske Kanal". Da den blev indrettet, stod et intimt samliv mellem det nysamlede Holsten og Slesvig allerøverst på regeringens ønskeliste. Forbindelsen mellem Slesvig og Holsten blev set som noget positivt. Det blev anderledes, da den slesvig-holstenske bevægelse i 1848 førte Danmark ind i en borgerkrig. Nu blev bindestregen mellem Slesvig og Holsten lagt for had fra dansk side. Ejdergrænsen og et skel mellem de to hertugdømmer blev til officiel dansk politik, helt anderledes end i 1773. Derfor måtte den gamle kanal også skifte navn. Ved et statsrådsmøde i april 1853 foreslog ministeren for Slesvig, at kanalen fremover skulle bære navnet "Eiderkanalen". På et efterfølgende møde accepterede Frederik VII navneskiftet.

Forsøgsmark i oplysningens tjeneste

Bag kanalprojektet lå et ønske om at skabe vækst. Det samme kan siges om den markante interesse for oplysning, undervisning og skolevæsen, som i almindelighed prægede sidste halvdel af 1700-årene. "Oplysning" var et slagord, og det førte til udvikling af uddannelsesvæsenet. Nyttige kundskaber og viden skulle danne fornuftige, gavnlige og lykkelige samfundsborgere. Dette reformarbejde foregik både nord og syd for Kongeåen. I Hertugdømmerne kom projektet imidlertid også til at omfatte et særlig radikalt fornyelsesforsøg inden for kirken. Forsøget i hertugdømmerne fik en så markant form, at man kan tale om hertugdømmerne som en "oplysningens forsøgsmark".⁵⁹

Reformernes øverste myndighed var Tyske Kancelli i København. Her blev fornyelserne indledt straks efter mageskiftet. I tiden forud havde det gamle Christian Albrecht Universitet i Kiel oplevet en faldperiode. I 1765-67 var nyoptaget af studerende faldet til 9-12 årligt.⁶⁰ Storfyrstens forvaltning og især Katharina II indledte en genopbygning i den holstenske ministats sidste år, og som nævnt fik Caspar

von Saldern i 1767 i forbindelse med den foreløbige mageskiftetraktat gennemtrumfet aftalen om to års tvungen studietid ved universitetet for kommende gejstlige og verdslige embedsmænd i hertugdømmerne.

Efter 1773 fulgte det nye kongelige danske styre op på aftalen. En kundgørelse 25. februar 1775 forbedrede universitetets økonomi massivt:

Universitetet skal sættes i en stand, så studerende dér kan få den nødvendige undervisning lige så fuldkommen som på andre akademier. Men da denne hensigt ikke kan opfyldes med de 8.360 rdlr., som blev ydet af det tidligere landsherskab, så har det behaget kongen at øge beløbet med årligt 9.240 rdlr., hvis udbetaling begynder 1. april d.å. Beløbet, i alt 17.600 rdlr., skal som hidtil udbetales årligt uden afkortning i to terminer. ...⁶¹

Den forbedrede økonomi blev fulgt af nye medarbejdere ved universitetet. I 1774 blev Johann Andreas Cramer (1729-1788), tidligere hofpræst og teologiprofessor i København, udnævnt til førsteforsor i teologi og prokansler. Året efter tiltrådte en af arkitekterne bag mageskiftet, statsminister Ditlev Reventlow, som universitetskansler og kurator. Sammen kaldte Reventlow og Cramer nye professorer til universitet. Flertallet af de nye lærere repræsenterede den moderne oplysningsideologi og rationalisme, og oplysningsånden kom til at præge universitetet i de følgende år.⁶²

Som universitetskansler efter Reventlows død i 1783 satte Cramer sit præg på universitetet. Han nyordnede eksamensordningen for teologer og grundlagde i 1775 det homiletiske seminar, hvor de kommende præster gennemgik praktiske prædikeøvelser.⁶³ Efter Holstens samling var det endnu mere tydeligt end før, at hertugdømmerne manglede en fælles nyere salmebog. I 1775 fik Cramer derfor til opgave at skabe en moderne afløser. I 1780 forelå resultatet: "*Allgemeines Gesangbuch auf Königlichen Allergnädigsten Befehl ... [für] den Gemeinen des Herzogthums Schleswig, des Herzogthums Hollstein*". Af de i alt 914 salmer var mange nye, leveret af moderne forfattere, 255 af Cramer selv. Sproget i gamle salmer var moderniseret og "mystiske" steder strøget. Det gav salmebogen en moraliserende tendens, som udtrykte samtidens forkærlighed for fornuft og dyd. Salmebogen blev introduceret fra alle prædikestole i de tysksprogede dele af Slesvig og Holsten i 1780, og præsterne blev pålagt at anbefale menighederne at tage fordomsfrit mod nye salmer.⁶⁴ Det lykkedes uden større protester. Salmebogen blev først endelig afløst af en ny i 1887.

Forbedring af folkeskolerne stod også højt på reformprogrammet. I 1781 fik Cramer åbnet et skolelærerseminarium i Kiel, hvor oplysningspædagogen Heinrich Müller (1759-1814) snart efter fik ledelsen. Efter Cramers død blev Müller tillige professor ved det teologiske fakultet, og han fik ved sine metoder og praksis stor betydning for uddannelsen af de kommende præster og lærere.⁶⁵ I 1785 udgav Cramer desuden en ny *Landeskatekismus*, som blev pligtlektur i alle skoler.⁶⁶

”Bienniet”, kravet om to års studier ved universitetet i Kiel, kaldte flere studerende til, og især det teologiske fakultet voksede. I 1789 var der i alt indskrevet 203 studerende ved universitetet, hvoraf 188 stammede fra Slesvig og Holsten, 114 studerede teologi.⁶⁷ Ved universitetet blev de præget af den oplysningsånd og rationalisme, som var særkendet for mange af de nye lærere, som var ansat efter 1773. Når de færdige

Johann Andreas Cramers *Allgemeines Gesangbuch*. Første udgave udkom i 1780. Salmebogen var udtryk for statsforvaltningens ønske om ensretning og modernisering af salmesangen i hertugdømmerne efter mageskiftet i 1773. Billedkilde: Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

teologer kom ud i sognene i Slesvig-Holsten, bragte de dette med sig. De stillede kritiske spørgsmål til hidtidig praksis og pegede på mangler, som de forekom set med unge øjne. De toneangivende samfundslag blev på den måde gradvis påvirket af den nye rationalistiske tidsånd. Oplysningen slog rødder.

Det blev bemærket af udlændinge. I 1796 beskrev den engelske forfatterinde Mary Wollstonecraft sin oplevelse af hertugdømmerne i en rejseskildring:

Folk ser ud, som om de har åbent øje for forbedringer, de er hverken stivnet i uvidenhed eller knuget af slaveriets usselhed. Jeg blev behageligt overrasket ved at fornemme en sådan opløst velstand i denne del af Tyskland. Ja, jeg er overbevist om, at den almindelige oplysning i høj grad gør fremskridt i dette land. Sandelig, Kongen af Danmarks tyske besiddelse, Holsten, syntes mig at være langt fremme for nogen del, jeg havde set, af Kongeriget...

Et lignende signalement stod at læse i tidsskriftet *Allgemeine Literatur Zeitung* fra Jena og Weimar i 1798: "Slesvig-Holsten er en provins, som ubestrideligt hører til de mest oplyste i Tyskland."⁶⁸

Moderniseret kirkeliturgi – tilhængere og modstandere

Denne oplysningstidens tidsånd gav næring til ønsker om kirkereformer. Efter Holstens sammenlægning kunne det i forstærket grad påpeges, at der ikke fandtes en nyere autoriseret, almengyldig fælles alterbog i de nu samlede hertugdømmer. Gennem årene var der opstået mange forskelle fra sogn til sogn i den konkret benyttede liturgi. Alle-rede længe før havde der i kirken været ønsker om at justere liturgien ved gudstjenesterne i pagt med samtidens smag, men det var mislykkedes gang på gang. Planer mellem 1729 og 1747 var opgivet, og i 1760 var det lykkedes generalsuperintendent Adam Struensee at bremse et fornyet forsøg.⁶⁹

I 1789, efter mageskiftet, var tiden en anden, og muligheden for en modernisering og ensretning var bedre. Den rationalistiske ånd, som prægede universitetet og præsteuddannelsen i årene fra 1773, var nået til centraladministrationen. Lederen af Tyske Kancelli, A.P. Bernstorff, var lydhør. Struensee advarede atter og skrev til Tyske Kancelli: "En ny indretning af den offentlige gudstjeneste vil kun skade."⁷⁰ Men efter Struensees død i 1791 blev J.G.C. Adler (1756-1834) som nævnt udpeget

som ny generalsuperintendent i Slesvig, og han var en udpræget talsmand for reformfløjen.⁷¹ I 1794 anmodede A.P. Bernstorff Adler om at udforme en moderne liturgi fælles for Slesvig og Holsten. Den skulle gøre en ende på den brogede mangfoldighed, som havde udviklet sig. I erkendelse af de rådende forskelle bad han samtidig Adler om at konsultere sin kollega Callisen i Holsten.

Beslutningen blev til et sjældent radikalt reformforsøg. Noget lignende blev ikke vovet i kongerigerne Danmark og Norge. Hertugdømmerne, hvor myndighederne ellers optrådte så forsigtigt, blev en kirkelig forsøgsmark. Tilmed blev de en slagmark, for det viste sig hurtigt, at modsatrettede opfattelser kom til at støde sammen. Forståelsen for rationalismen i Tyske Kancelli og hos Adler stod ikke enerådende. To partier i tidens værdikamp kom til at stå mod hinanden.⁷²

Adlers kollega i Holsten, Johann Leonhard Callisen (1738-1806), var rodfæstet i den ældre tradition. Han hyldede, hvad oplysningsfolkene kaldte den "mystiske kristendom". Rationalisternes kristelige smag var i hans øjne korrumpet. Hans fløj ønskede at fastholde den lutherske arv og de vante kirkeskikke.⁷³

Indflydelsesrige medlemmer af ridderskabet i Holsten var af samme opfattelse. Fritz og Cay Reventlow, sønner af den Ditlev Reventlow, som havde været med til at gennemføre mageskiftet, ønskede at fastholde den overleverede kirketradition. Fritz Reventlow på Emkendorf blev anfører i en veritabel kulturkamp mellem gammelt og nyt og en skarp modstander af den rationalistiske ånd ved universitetet i Kiel. Han modarbejdede fra o. 1800, at rationalismen fortsatte ved universitetet og skolelærerseminariet. Skolelærerseminariet havde i hans øjne udviklet sig til en "Planzschule des Unglaubens", planteskole for vranglære, og han fik den ellers så populære leder, Henrich Müller, afskediget.⁷⁴

De skarpe fronter mellem gammelt og nyt betød, at der var lagt op til gnidninger, da regeringen efter Adlers overtagelse af embedet som generalsuperintendent i Slesvig besluttede at gøre alvor af den gamle tanke om en reform af kirkeliturgien.

Den slesvig-holstenske gudstjenesteordning 1797

Adlers forslag forelå i 1796. Liturgien skulle befries for udvortes ceremonier, som forledte menighederne til overtro. Målet blev i stedet at opdrage befolkningen til dyd og gode gerninger og til en fornuftig tro ikke i ydre ceremonier, men i hjerterne. Ønskedrømmen kunne sam-

menfattes, som det f.eks. skete af statistikeren Frederik Thaarup i bogen *Veiledning til det Danske Monarkies Statistik*. 2. udgave 1794:

Gid man kunne sige, at sand fornuftig, rensket kristelig religion og tro, vist i gode gerninger, var herskende, at overtroiske religionsfordomme ej var almindelige, at indvortes religion boede i hjerterne i stedet for udvortes på læber, og efter mekanisk gang.⁷⁵

Ifølge Adlers gudstjenesteordning skulle gudstjenesten være kortere og mere afvekslende, Fadervor blev omskrevet, den aronitiske velsignelse blev afløst af en nyskrevet velsignelse, det private skriftemål blev afløst af et fælles skriftemål, ydre ceremonier såsom at slå korsets tegn og håndspåleggelse udgik. Den faste række af prædiketekster (perikoperne) med rod tilbage i katolsk tid blev afløst af et bredere tekstudvalg fra Nye Testamente, og der blev lavet nye ritualer for de kirkelige handlinger. Præsterne fik stor frihed i valg af prædiketekster og ritualer. Callisen i Holsten blev spurgt til råds under forarbejdet, og han var foruroliget. Han fandt, at forslaget var præget af "naturlig religion"; begreber som arvesynd, forsoning, syndsforladelse og tro blev udvandet til fordel for oplysningstidens pligt- og morallære. Jesus fremstod mere som lærer og forbillede end som frelser. Det var risikabelt at ændre på prædiketeksterne, mente han. Han kunne derfor ikke anbefale Adlers forslag. Alligevel valgte han, måske af kollegiale hensyn, at skrive under på Adlers forslag, og det blev den 21. juli 1796 indsendt til kancelliet.⁷⁶ Den 2. december 1796 forelå Christian VII's "allerhøjeste Kongelige befaling til almindelig brug i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, Herskabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau og Staden Altona".⁷⁷

Nyordningen blev taget i brug i sommeren 1797 uden forudgående bekendtgørelse fra prædikestolene som kongelig lov. Befolkningen var vant til at indrette sig efter kongens bud, når de blev bekendtgjort fra prædikestolen. Men her var reformen sat i gang uden den normale bekendtgørelse. Menighederne kom derfor i tvivl, om dette måske blot var præstens påfund, og mange protesterede. Straks i juli-august 1797 kom der protester fra Ejdersted og Nordfrisland, og uroen bredte sig hurtigt. Der blev protesteret mod de nye tekstrækker, nye ritualer, udeladelse af den aronitiske velsignelse, korsets tegn og præstens håndspåleggelse ved det private skriftemål. Mange steder blev der indsamlet underskrifter, og deputationer af utilfredse bønder mødte hos deres sognepræst og krævede genindførelse af gammel skik og brug.⁷⁸

I Kongeriget Danmark-Norge blev der ikke forsøgt en så radikal ændring af ritualer eller udvalget af prædiketekster.⁷⁹ Derfor blev der bekymring i Tyske Kancelli, og netop som uromeldingerne indløb, fik kancelliet ny chef. A.P. Bernstorff døde den 21. juni 1797, og 5. juli tiltrådte svigersønnen, godsejer Cay Reventlow, Altenhof, som efterfølger. Hans broder, Fritz Reventlow, Emkendorf, var førstemand i det slesvig-holstenske ridderskab, og begge var tilhængere af den gamle kirkeskik.

Uroen fik Cay Reventlow til 8. december 1797 at udsende et reskript til overkonsistorierne i Slesvig og Glückstadt. Det var et tilbagetog i tråd med holdningen hos den holstenske generalsuperintendent Callisen.⁸⁰ Præsterne blev forpligtet til at spørge de enkelte i deres menigheder, om de ønskede den nye agende anvendt. Det øgede uroen, og 26. januar 1798 udsendte kancelliet en egentlig forordning, et såkaldt patent, som skulle oplæses fra prædikestolene. Avisen *Altonaischer Mercurius* orienterede den 8. februar undersåtterne om indholdet. Her stod det sort på hvidt:

Menighederne er fritstillet, om de ønsker at beholde den hidtidige gamle liturgi, hvis de foretrækker den frem for den nye kirkeagende og tilkendegiver det på en anstændig og lovmæssig måde. Ved vielser og barnedåb kan enhver, der ønsker det, forlange, at præsten benytter den gamle formular.⁸¹

Medalje fremstillet i 1833 i anledning af generalsuperintendent Adlers 50-års embedsjubilæum. Adler var en fuldgældig repræsentant for den generation af rationalister og oplysningsvenner, som prægede politikken i årtierne efter mageskiftet i 1773. Hans lange embedsperiode betød, at holdningerne fra 1790'erne fik langvarigt liv i hertugdømmerne. Billedtekst: Nationalmuseet. Den kgl. Mønt- og Medaljesamling. Fotograf: John Lee.

Der blev tilladt at holde afstemning, om menigheden ønskede at benytte den nye agende eller vende tilbage til den gamle orden. Der blev frit valg mellem gamle og nye ritualer ved de kirkelige handlinger. Patentet respekterede undersåtternes samvittighedsfrihed og levede op til ånden i mageskiftet i 1773.

Patentet blev fulgt af afstemninger i talrige sogne. Resultatet blev, at den gamle agende blev genindført i mange sogne. I praksis valgte præsterne ofte at følge deres egen mellemvej mellem gammelt og nyt. Dermed var et markant ensretningsforsøg efter mageskiftet kuldsejlet. Regeringens ønske i 1797 om en ensartet ordning var i praksis endt med fuld liturgisk frihed for præsterne. Frem til indførelsen af en ny kirkeliturgi i 1892 i den preussiske landskirke indrettede hver præst gudstjenesten på sin egen måde.⁸²

Afslutning

I ovenstående skitse af de lange linjer i mageskiftets baggrund, tilblivelse og følger er det søgt påvist, at mageskiftet og året 1773 er skelsættende i Danmarkshistorien. Aftalen fjernede et farligt udenrigspolitisk uromoment fra det danske monarki og bragte kronens lange kamp for at sikre en rolig besiddelse af både Slesvig og Holsten til en foreløbig afslutning. Udadtil var prisen udenrigspolitisk afhængighed af Rusland gennem mange år fremover.

Sikkerheden og freden udadtil blev baggrund for en rolig udvikling indadtil. Der blev plads for et gigantprojekt som Den slesvig-holstenske Kanal, og der fulgte årtier med økonomisk fremgang for landbrug og købstæder. På uddannelsens og kirkens områder, muliggjorde sammenlægningen fornyelser i forenklingens og oplysningens tjeneste, men i det store og hele levede mangfoldigheden inden for helstaten videre.

På den ene side blev de administrative bånd mellem Slesvig og Holsten styrket, på den anden side blev forskellen til Kongeriget bibeholdt og uddybet. Det var en naturlig konsekvens af mageskiftets hensyntagen til hertugdømmernes særforhold. Denne respekt for mangfoldigheden inden for helstaten fremmede samtidig muligheden for et roligt samliv mellem befolkningerne i den samlede helstat. I eftertiden er samlivet mellem helstatens befolkninger næsten som brødre i én familie nævnt som karakteristisk for tiden frem til de nationale bevægelers fremkomst fra 1830'erne.⁸³

Ved nærmere eftersyn fremgår dog, at helstaten efter 1773 i praksis ikke gjorde en ende på "den dårlige forskel imellem at være dansk, norsk, holstensk". Der kendes eksempler på at rigsdanskere og holstenerne stod fremmede for hinanden, og at Holsten og holstenerne i danske kredse kunne anses for et fremmedlegeme i helstaten. "Holsten var tysk, Slesvig dansk" blev der sagt allerede under den såkaldte "tyskerfejde" i København i 1789-90. Det er et faktum, at der lige fra 1773 var dansk-tyske spændinger, og at befolkningerne trods mange smukke ord om konge- og statspatriotisme ikke følte sig som brødre under samme konge.⁸⁴

I den første generation efter 1773 synes målene i mageskiftet dog at være nået. Ro og økonomisk fremgang varede, indtil der indtrådte andre ydre og indre forudsætninger. Det skete fra omkring år 1800. Krigen 1801 blev indledning til nye krige, og de økonomiske konjunkturer forandredes.

Fra 1830'erne ændredes også forudsætningerne for det tilsyneladende problemfri dansk-tyske samliv, som tegnede overfladen efter 1773. Dermed var lagt op til brud, som pegede frem mod at helstaten brød sammen og blev bragt til ophør i løbet af perioden fra 1848 til 1864. Krigen i 1864 satte det endelige punktum.

KILDER

Utrykte kilder:

RAK (Rigsarkivet København): Overretten på Gottorp I, 5.

Trykte kilder:

Ahlemann, G.L.: Ueber das Leben und den Charakter des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff, 1777.
Chronologische Sammlung der ... Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein. Kiel 1774-75, 1791ff. (Chron Samml.)
Danske Tractater 1751-1800, Udgivet paa Udenrigsministeriets Foranstaltning, 1882.
De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnske Tidender november – december 1773. Læst på mediastream, oktober 2023.
Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier. Nürnberg. 24.6. 1762. Citeret

17.10.2023. URL: WWW.brema.suub.uni-bremen.de/zeitungen.
Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calendar, 1755.
Luxdorps Dagbøger. Udgivet af Eiler Nystrøm, I, 1915.
Matthiä, Wolf Christian: *Beschreibung der Kirchenverfassung in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, 1778.
Med egen hånd. Anders Sandemands optegnelsesbog. Udgivet af Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen. 1994.
Pontoppidan, Erik: *Den Danske Atlas*, VII 1781.
Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte (PB) 1789 II 5 hft.
Sturz, H.P.: *Erinnerungen aus dem Leben des Grafen Johann Hartwig Ernst von Bernstorff*, 1777.
Thaarup, Frederik: *Veiledning til det Danske Monarkies Statistik*. 2. udgave 1794.

LITTERATUR

Bauch, Wolfgang: „Restauration Erb- begräbniss von Saldern“, i: *DenkMal. Zeitschrift für Denkmalpflege in Schleswig-Holstein* Jg 22, 2015.
Brandt, Otto: *Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II*. 1932.
Bülck, Walter: *Geschichte des Studiums der praktischen Theologie an der Universität Kiel*. Kiel 1921.
Feldbæk, Ole: "Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet", i: *Dansk Identitetshistorie* bd. 1, 1991 s. 111-230.
Feldbæk, Ole og Winge, Vibeke: "Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation", i: *Dansk Identitetshistorie* bd. 2, 1991 s. 9-109.
Feldbæk, Ole: "Kampen om hertugdømmerne", i: *Dansk Udenrigspolitikshistorie* 2, 2002.
Fischer, Ole: „Toleranz ist gut, wenn sie nur gehörig eingeschränkt wird.“ Adam Struensee als Generalsuperintendent in Schleswig und Holstein. *ZSHG* bd.135, 2010.
Friis, Aage (udg.): *Bernstorffs Papiere I*, 1904.
Henningesen, Lars N.: *Provinsmatadorer fra 1700-årene*, 1985.
Henningesen, Lars N.: "Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814", i: *Sønderjyllands historie* 1, Indtil 1815, 2008.
Henningesen, Lars N.: „Eine schleswigsche Lateinschule als Brückenbauer zwischen „Eiderdänen“ und „Schleswig-Holsteinern“ um 1790“, i: *Grenzfriedenshefte* 3/2008 s. 187-198.
Henningesen, Lars N.: *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*. 2016.
Holm, Edvard: *Danmark-Norges Historie fra Den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse* I, 1891, III, 1, 1897, III 2, 1898, IV 1, 1902, V, 1906.
Janssen, Veronika: "Ei ei, Herr Pastor, das ist ja eine ganz neue Religion. Die Adlersche Kirchenagende von 1797 zwischen Gemeinden, Predigern und Obrigkeit". Kiel 2017.
Jessen-Klingenberg, Manfred: „Die Erneuerung der Christian-Albrechts-Universität unter der vormundschaftlichen Regierung Katharinas II“, i: *Die Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron*, Schleswig 1997 s. 145-148.
Jordan, Karl: *Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665-1965*. 1965.
Klose, Olaf og Degn, Christian: „Die Herzogtümer im Gesamtstaat 1721-1830“, i: *Geschichte Schleswig-Holsteins* bd. 6, 1960.
Kragelund, Patrick: *Abildgaard. Kunstneren mellem oprørerne*, 1999.
Krüger, Karin: "Dansk identitet i nyklassisk kunst", i: *Dansk Identitetshistorie* 1, 1991 s. 231-418.
Leth Jespersen, Mikkel og Hansen, Hans Schultz (red.): *Sønderjysk søfarts historie*, bd. 1. indtil 1814. 2021.
Mai, Heinz: „Großfürst Peter und die „Russisch-Kaiserliche Schleswig-Holsteinische Kriegs-Macht““, i: *Die Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron*, Schleswig 1997 s. 127-133.
Pries, Robert: *Das Geheime Regierungs-Conseil in Holstein-Gottorf 1716-1773*, 1955.
Rasch, Aage: *Ejderkanalen*, 1978.
Scharff, Alexander: *Verfall und Wiederaufstieg der Christian-Albrechts-Universität im 18 Jahrhundert*. 1967.
Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon (SHBL)
Schleswig-Holsteinisches Kirchengeschichte (SSHKG) II, 2. Hft.
Schoen, Sven: „Die Verwaltung des Herzogthums Holstein-Gottorf“, i: *Die Gottorfer auf dem Weg zum Zarenthron*, Schleswig 1997 s. 89-96.
Stoltz, Gerd: *Der alte Eiderkanal – Schleswig-Holsteinischer Kanal*, Heide 1984.

NOTER

- 1 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 2 Storfyrstens holstenske milits omfattede siden 1764 en infanteribataljon på 156 mand, en understab på 9 personer, 18 officerer og 21 dragoner. Mai 1997, s. 132.
- 3 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 4 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 26. Nov. 1773.
- 5 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 13., 20. og 27. dec. 1773.
- 6 Kragelund 1999, s. 238, 363-370, Krüger 1991, s. 309-315.
- 7 Holm V 1906, s. 173.
- 8 Oversat fra: „Durch ihn zu Nordens Glück gab Russland Cimbrien an Dänemark zurück“ Bauch 2015, s. 54.
- 9 Ahlemann 1777.
- 10 Sturz 1777, s. 30.
- 11 Feldbæk 1991, s. 185-200. Jævnfør Brandt 1932, s. 248.
- 12 Pontoppidan 1781, s. 69.
- 13 Pries 1955, Klose og Degn 1960, s. 25-32, Schoen 1997.
- 14 Se om forvaltningen *Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calender*, hvor de kongelige embedsmænd i Slesvig og Holsten anføres, således årgang 1755 s. 99-114.
- 15 Feldbæk 2002, s. 268-273, 311-347.
- 16 Holm I 1891, s. 85f (1724), Feldbæk 2002, s. 269.
- 17 Holm I 1891, s. 131-151.
- 18 Holm I 1891, s. 168-186, Feldbæk 2002, s. 272f.
- 19 Holm III 1, 1897, s. 259f, Feldbæk 2002, s. 285f.
- 20 Holm III 1, 1897, s. 266-268, Feldbæk 2002, s. 311-314.
- 21 Se til det følgende Brandt 1932 og Henningsen 1985, s. 264ff.
- 22 Til dette og kriseåret 1762 se Feldbæk 2002, s. 311-317.
- 23 Holm III 1, 1897, s. 291f.
- 24 Henningsen 1985, s. 270.
- 25 *Med egen hånd* 1994, s. 118-122.
- 26 Holm III 1, 1897, s. 292-295, 311, Henningsen 1985, s. 273f.
- 27 *Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier*. Nürnberg. 24.6. 1762, Friis 1904, s. 458-463.
- 28 *Med egen hånd* 1994, s. 123.
- 29 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 1762 21.5, 31.5, 4.6, 14.6, 18.6, 21.6, 24.6, 2.7, 5.7, 9.7, 12.7, 19.7, *Luxdorps dagbøger* maj-juli 1762, 1915, Henningsen 1985, s. 273f, *Med egen hånd* 1994, s. 124.
- 30 *Med egen hånd* 1994, s. 123f.
- 31 *Extraordinaire Friedens- und Kriegs Courier*, Nürnberg 5.8. 1762.
- 32 Henningsen 1985, s. 278-280.
- 33 Traktaten er trykt i *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 183-202. Holm III 11897, s. 343.
- 34 Holm III 1, 1897, s. 359.
- 35 Traktaten er trykt i *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 229-263. Holm IV 11902, s. 79-81.
- 36 Holm IV 1, 1902, s. 93, 103 og 154.
- 37 Holm IV 1, 1902, s. 96.
- 38 Holm IV 1, 1902, s. 115.
- 39 *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 302-310. Holm IV 1, 1902, s. 136-137.
- 40 Holm V 1906, s. 166-168.
- 41 *Danske Tractater 1751-1800* 1882, s. 322-372. Holm V 1906, s. 170-173.
- 42 *Luxdorps dagbøger* 1915, s. 479.
- 43 Holm V 1906, s. 171.
- 44 Bienniet trådte i kraft med forordningen af 1. 2. 1768. Brandt 1932, s. 197. Jævnfør Scharff 1967, Klose og Degn 1960, s. 41-45.
- 45 Holm V 1906, s. 176-194.
- 46 Brandt 1932, s. 231-249.
- 47 *De til Forsendelse med Posten allene privilegerede Kiøbenhavnse Tidender* 29. nov. 1773.
- 48 Oversat fra: das Herzogthum Holstein, Königl. Antheils, nebst der Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona”
- 49 Se forordninger i *Chron Samml.*, samt samling af løse originalforordninger i RAÅ.
- 50 Klose og Degn 1960, s. 179-182, Forordninger i *Chron. Samml.*, Pries 1955, s. 120, 146f. De kongelige embedsmænd i

- det fra 1774 samlede Holsten er registreret i *Königlich Dänischer Hof- und Staats-Calender*, således i 1777 s. 130-167.
- 51 Matthiä 1778.
- 52 Her forkortet gengivet. Se eksempler på fuldstændige edsformularer f.eks. til Christian 6. 1730: RAK Overretten på Gottorp I, 5.
- 53 SHBL 3 1974. s. 67-69.
- 54 SHBL 6 1982, s. 15.
- 55 SSHKG II. 88-97, Klose og Degn 1960, s. 184, Holm V 1906, s. 648.
- 56 Oversat fra: "Es gibt wol nicht leicht ein Land eines Herrn, darin so große Verschiedenheit in kirchlichen Einrichtungen herrscht", Matthiä 1778, Vorrede.
- 57 *Chron Samml.* 1775, 27.4, Holm V 1906, s. 191-194.
- 58 Se til dette afsnit Holm V 1906, s. 479-482f, 604, Rasch 1978, Stoltz 1984, Leth Jespersen og Hansen (red.) 2021, s. 222-225.
- 59 Henningsen 2008, s. 436ff, Henningsen 2016, s. 60ff.
- 60 Scharff 1967, s. 16ff, Jessen-Klingenberg 1997, s. 145-148.
- 61 *Chron Samml.* 1775, 25. februar.
- 62 Jordan 1965, Scharff 1967.
- 63 Bülck 1921, s. 30-55.
- 64 Henningsen 2016, s. 92, 100, Janssen 2017, s. 56, Holm V 1906, s. 648.
- 65 SHBL bd. 8 1987, s. 242-244 (Dieter Lohmeier).
- 66 Janssen 2017, s. 55-62.
- 67 PB 1789 II 5 hft, s. 198.
- 68 Henningsen 2016, s. 60f.
- 69 Janssen 2017, s. 78-86, Henningsen 2016, s. 91-93, SHBL 5 1979, s. 257, Fischer 2010.
- 70 Janssen 2017, s. 91.
- 71 SHBL 6, s. 15.
- 72 Henningsen 2016.
- 73 SHBL 3, s. 66, Janssen 2017, s. 101-103, 389.
- 74 Klose og Degn 1960, s. 277-289.
- 75 Thaarup 1794, s. 632.
- 76 Janssen 2017, s. 103, 389.
- 77 Henningsen 2016, s. 101.
- 78 Henningsen 2016, s. 103-123.
- 79 Janssen 2017, s. 356, 378.
- 80 Janssen 2017, s. 368.
- 81 Henningsen 2016, s. 145.
- 82 Janssen 2017, s. 328, 337f, Henningsen 2016, s. 314.
- 83 Henningsen 2008, s. 449.
- 84 Se om dette aspekt (som kun er antydnet i artiklen her) Feldbæk-Winge 1991, s. 9-109 og Henningsen, Grenzfriedenshefte.

Zusammenfassung

Im vorliegenden wird versucht, die langen Linien des Hintergrunds, die Entstehung und die Folgen der Machtübergabe aufzuzeigen. Die Machtübergabe und das Jahr 1773 sind wegweisend für die Geschichte Dänemarks. Der Vertrag beseitigte ein gefährliches außenpolitisches Ärgernis für die dänische Monarchie und setzte dem langen Ringen der Krone um den friedlichen Besitz von Schleswig und Holstein ein vorläufiges Ende. Der Preis dafür war die außenpolitische Abhängigkeit von Russland auf viele Jahre hinaus.

Sicherheit und Frieden nach außen bildeten den Hintergrund für eine stabile, innenpolitische Entwicklung. Ein gigantisches Projekt wie der Nord-Ostsee-Kanal wurde Realität, es folgten Jahrzehnte wirtschaftlicher Prosperität für Landwirtschaft und Marktflecken. In den Bereichen Bildung und Kirche ermöglichte der Zusammenschluss Neuerungen im Dienste der Vereinfachung und Aufklärung, doch im Großen und Ganzen lebte die Vielfalt innerhalb des Gesamtstaates weiter.

Einerseits wurden die administrativen Bindungen zwischen Schleswig und Holstein gestärkt, andererseits wurden die Unterschiede zum Königreich beibehalten und vertieft. Dies war eine natürliche Folge des Machtwechsels, weil man versuchte auf die besonderen Verhältnisse in den Herzogtümern Rücksicht zu nehmen. Gleichzeitig begünstigte diese Rücksichtnahme innerhalb des Gesamtstaates die Möglichkeit eines friedlichen Zusammenlebens der Bevölkerungsgruppen. Im Rückblick wird das Zusammenleben der Bevölkerungsgruppen im Gesamtstaat fast wie das von Brüdern in einer Familie bezeichnet, als charakteristisch für die Zeit vor dem Aufkommen der nationalen Bewegungen ab den 1830er Jahren.

Bei näherer Betrachtung zeigt sich jedoch, dass der dänische Staat nach 1773 die Praxis „die schlechte Unterscheidung zwischen Dänischsein, Norwegischsein und Holsteinischsein“ nicht abschaffte. Es gibt bekannte Beispiele dafür, dass sich Reichsdänen und Holsteiner fremd waren. In dänischen Kreisen wurden Holstein und Holsteiner zuweilen als Fremdkörper im Gesamtstaat betrachtet. Holstein sei deutsch, Schleswig dänisch, hieß es schon während der sogenannten „Deutschen Fehde“ in Kopenhagen 1789-90. Es ist eine Tatsache, dass es ab 1773 dänisch-deutsche Spannungen gab, und trotz vieler schöner Worte über königlichen und staatlichen Patriotismus fühlte sich die Bevölkerung nicht als Brüder unter demselben König. In der ersten Generation nach 1773 scheinen die Ziele des Machtwechsels jedoch erreicht worden zu sein. Frieden und wirtschaftlicher Wohlstand hielten an, bis um 1800 andere äußere und innere Bedingungen eintraten. Der Krieg von 1801 leitete neue Kriege ein, und das wirtschaftliche Klima änderte sich.

Ab den 1830er Jahren änderten sich auch die Voraussetzungen für das scheinbar problemlose dänisch-deutsche Miteinander, dass sich nach 1773 entwickelt hatte. Damit war der Boden für eine Zäsur bereitet, die auf den Zusammenbruch des Einheitsstaates hinwies, der in der Zeit von 1848 bis 1864 sein Ende fand. Der Krieg von 1864 setzte den letzten Nagel in den Sarg.

Da de "hjemløse" blev trukket op af skyttegravene

Den dansk-tyske løsning af statsløsespørgsmålet i 1916

AF GORM BALLE FELDSTEDT

Optantbørnskonventionen fra 1907 løste en stor del af det stridspunkt mellem Danmark og Tyskland, som de statsløse optantbørn i hertugdømmerne udgjorde. Det efterlod dog en rest af statsløse, de såkaldte hjemløse, som ikke var efterkommere efter optanter, men derimod af almindelige, danske udvandrere til Slesvig. Denne gruppe på omkring 2.700 statsløse var i årene fra 1912 til 1916 et af de vigtigste udestående Danmark og Tyskland imellem. Alligevel er sagen nærmest gået i glemmebogen, og det har hidtil været næsten ubeskrevet, hvorfor Danmark i 1916 stoppede med at betragte sagen som et tysk anliggende. Denne artikel trækker en initiativrig gesandts betydning for sagens løsning frem i lyset.

Indledning

Efter det danske nederlag i 1864 kunne hertugdømmernes beboere vælge at "optere for" dansk indfødsret, så de ikke blev preussiske borgere. På denne måde undgik man den treårige preussiske værnepligt, hvad der især fik betydning i forbindelse med den Fransk-Preussiske Krig 1870/71. Selvom en option indebar flytning til Danmark, flyttede en del optanter tilbage over grænsen senere, samtidig med at der foregik en almindelig migration frem og tilbage over grænsen. Disse optanter og emigranter havde i almindelighed dansk statsborgerskab, men på grund af en uoverensstemmelse mellem dansk og tysk indfødsretslovgivning gjaldt dette ikke deres børn. I Danmark fik man indfødsret, hvis man var født i landet, mens man i Tyskland fik tysk indfødsret, hvis man havde tyske forældre. Så hvis man var født i Tyskland af danske forældre, fik man ingen af delene. Det betød, at der i årene efter 1864 opstod en stadig voksende gruppe af statsløse personer i særligt Nordslesvig.

Optantbørnenes statsborgerlige forhold blev løst ved Optantbørnskonventionen i 1907 mellem Danmark og Tyskland. Det efterlod dog stadig en gruppe statsløse, de såkaldt "hjemløse", som var efterkommere efter almindelige udvandrere fra Danmark, og hvis statsborgerli-

ge forhold således ikke faldt ind under Optantbørnskonventionens paragraffer. Det drejede sig om et antal på cirka 2.700 personer, og denne gruppe levede således fortsat i statsløshed med alt, det førte med sig, herunder især manglende stemmeret og fare for udvisning.

Danmark havde som politik ikke at gå ind på at naturalisere de hjemløse, fordi man så store faremomenter heri. Derfor hævdede man udadtil, at man anså problemet for at være et indre tysk anliggende. Først dybt inde i 1. verdenskrig, da de hjemløse var indkaldt til tysk krigstjeneste, ændrede Danmark politik, da man efter forhandlinger med Tyskland fik forvisset sig om, at man kunne redde de hjemløse ud af skyttegravene ved at give dem dansk indfødsret. Det gjorde man ved hjælp af to love, herefter kaldet Majloven og Novemberloven. Under ét kaldes de 1916-lovene.

De præcise årsager til, at Danmark ændrede politik i løbet af 1916, har indtil videre været ukendte, men gennem undersøgelser af hidtil ubenyttet arkivmateriale fra Udenrigsministeriets Arkiv vil det i denne artikel blive vist, at gesandten i Berlin, Carl Moltke (1869-1935), var manden, der overbeviste den danske regering om, at tiden var inde til, at Danmark påtog sig ansvaret for sagens løsning. Denne holdningsændring fremstilles her i sammenhæng med det forhandlingsforløb, der strakte sig over et lille år i 1916 og førte til hjemløsesagens og i det hele taget statsløsesagens endelige løsning. Dette forløb har i alle hidtidige fremstillinger fortabt sig i tågerne.

De glemte hjemløse

Modsat hvad der gør sig gældende for Optantbørnskonventionen, er forskningen i hjemløsespørgsmålet ganske sparsom. Desuden har mange af de historiske fremstillinger et stort overlap og giver den samme overflyvning over begivenhederne uden at gå i dybden med bestemte problemstillinger. Her gennemgås de vigtigste værker omhandlende hjemløsespørgsmålet specifikt og statsløsespørgsmålet generelt.

I Karl Alnors *Handbuch zur schleswigschen Frage* fra 1926 findes en fremstilling af hjemløsesagen, som er skrevet fra et udpræget tysk-nationalt perspektiv. Alnor er den af de her nævnte forfattere, der beskriver forløbet frem mod 1916-lovene mest detaljeret. Hvor Cohns artikel, som nævnes nedenfor, er skrevet med en professionel distance og først og fremmest ser sagen som en opgave, der skal løses, er Alnor følelsesmæssigt investeret i sagen. Hans synspunkter er ikke hævet over kritik, men må-

ske fordi den endelige løsning i form af 1916-lovene blev, som Tyskland ønskede det, er han ikke bange for at gå ind i en diskussion af, hvorfor det netop måtte ende sådan – hvor de danske forfattere før Alnor på det nærmeste undgår at beskrive 1916-lovenes tilblivelse og udformning.

Den mest fyldestgørende danske fremstilling af forløbet i 1916 er skrevet af juristen Georg Cohn (1887-1956) i *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*.¹ Cohn var selv ansat i Udenrigsministeriet i 1916, og det var ham, der udformede Novemberloven, som den kom til at se ud.² Han ser således i langt højere grad sagen indefra end Alnor. Cohn lægger især vægt på de juridiske aspekter af spørgsmålet, men han levner også plads til beskrivelse af hændelsesforløbet. F.eks. tillægger han den fremtrædende sønderjyske politiker H.P. Hanssen og gesandt Moltke æren for hjemløsesagens løsning i fællesskab.³ Desuden beskriver han, hvad der lå til grund for Danmarks modvilje mod at løse sagen i sin helhed. Cohns argumenter i den henseende er i tråd med Erik Scaenius' (1877-1962), som fremlægges nedenfor. Endelig beskriver han, hvorfor denne modvilje måtte opgives – her læner han sig op ad Moltkes argumenter, som ligeledes vil blive fremlagt. Cohns kapitel i håndbogen er således den velsagtes mest detaljerede og nuancerede danske fremstilling af forløbet frem mod hjemløsesagens endelige løsning.

Fra 1974 findes Folkert Kriegers doktorafhandling *Deutsch-dänische Beziehungen 1901-1914*, som udmærker sig ved at henvise til store mængder af både dansk og tysk arkivmateriale. Desuden indeholder den beskrivelser af fejlslagne forhandlingsforløb omhandlende både optantbørnene og de hjemløse, som af pladshensyn ikke er medtaget i stort omfang her. På grund af sin tidlige afgrænsning nævner Krieger kun 1916-lovene ganske kort. Afhandlingen er den seneste "nye" historiske forskning, der er med i denne artikel, da senere historiske udlægninger er fremstilling af "gammel" viden, hvilket understreger behovet for, at nye øjne undersøger sagen her 50 år senere.

Det velsagtes nyeste værk, der berører emnet, er anden del af Hans Schultz Hansens biografi om H.P. Hanssen, *Genforeningens arkitekt*. Her findes et afsnit skrevet ud fra Hanssens perspektiv, som beskriver hans rolle i sagen og den skepsis, han udtrykte over for den radikale danske regerings håndtering, men ellers ikke bidrager med meget konkret nyt ift. Krieger.⁴ Fokus for denne artikel ligger på forhandlingerne mellem den danske og den tyske regering, hvorfor interesserede i den sønderjyske vinkel henvises til *Genforeningens arkitekt*. H.P. Hanssen optræder dog alligevel i den nedenstående gennemgang, fordi han især indled-

ningsvis havde betydning for sagens forløb, også set fra et mellemstatsligt synspunkt.

I opslagsværket *Sønderjylland A-Å*⁵ fra 2011 står der om de hjemløse, at de var blevet glemt ved Optantbørnskonventionen, at de fra 1909 blev nægtet tilladelse til bosættelse, og at de fra 1914 blev indkaldt til tysk militærtjeneste. Derefter anfører den, at H.P. Hanssen var den, der tog initiativ til at overbevise den danske regering om at naturalisere de hjemløse, hvad der må siges at være noget unuanceret, og det er tvivlsomt, om Hanssen overhovedet havde nogen direkte indvirkning på regeringens politik. I al foreløbig litteratur behandles 1916-lovene således kun overfladisk.

Artiklen her er baseret på kilder i Udenrigsministeriets Arkiv på Rigsarkivet.⁶ Først og fremmest gælder det den journal, som indeholder do-

*Gesandt Carl Moltke (1869-1935). Ud over at være gesandt i Tyskland under 1. verdenskrig blev han siden udenrigsminister i Staunings første socialdemokratiske regering 1924-26 uden selv at være medlem af Socialdemokratiet.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.*

kumenter angående forhandlingerne om naturalisationen af de hjemløse, herunder altså også det centrale brev fra Carl Moltke til Scavenius, som bliver anledningen til den danske regerings holdningsændring.⁷ Dertil kommer journalen, som indeholder dokumenter fra det forliste forhandlingsforløb mellem Danmark og Tyskland om en løsning af hjemløsespørgsmålet i 1912-13. Specielt indeholder det et brev fra Aage Friis til den danske regering, som definerede de danske regerings politik på området de følgende år.⁸ I samme journal findes en redegørelse for den danske regerings stillingtagen bragt af Scavenius på et lukket rigsdagsmøde i marts 1916.⁹ Derudover er der suppleret med tyske og danske aviser, der er søgt frem på hhv. Deutsches Zeitungsportal¹⁰ og Mediestream.¹¹

Statsløsesagen fra 1864 til Optantbørnskonventionen

I den første lange tid efter 1864 drejede statsløseproblemet sig først og fremmest om optantbørnene. Først efter Optantbørnskonventionen i 1907 dukker hjemløsespørgsmålet op som særskilt problem – i hvert fald til dels fordi man indtil da ikke har kendt omfanget af hjemløshed, da de hjemløse ofte i statistikkerne er regnet som optantbørn.¹² Derfor gives her en kort fremstilling af det samlede statsløsespørgsmål frem til 1907. Det gøres med udgangspunkt i tidens love og traktater, da det lettest sætter en ramme for forståelsen af problemet.¹³ Sagen bærer i øvrigt præg af den statsborgerretslige asymmetri, at hustru og børn overtog mandens (mangel på) statsborgerskab. Dette og mangel på kildemateriale, der omhandler kvinder, er årsagen til, at nærværende artikel har fokus på hjemløse mænd.

Mellem på den ene side Danmark og på den anden side Østrig og Preussen blev der den 30. oktober 1864 indgået en traktat, ratificeret og gyldig fra 16. november samme år, som kaldes Wienerfreden. Udfaldet var som bekendt, at Danmark måtte afstå hertugdømmerne til Preussen og Østrig. Det skete jf. Artikel 3, hvor den danske konge samtidig forpligtede sig til at anerkende de dispositioner, som Østrig og Preussen måtte træffe med hensyn til hertugdømmerne. Sidste del viser sig at blive vigtig senere i forbindelse med indgåelsen af Paragraf 5 i Pragfreden 1866 og afskaffelsen af samme i 1878. Den afgørende artikel, når det drejer sig om de indfødsretslige forhold, er dog Artikel 19, hvor retten til option beskrives. Der sættes en tidsfrist på seks år, og en gyldig option indebærer dels en optionserklæring, dels en overflytning af løsøre til det land, hvor man ønsker statsborgerskab.

Den 23. august 1866 sluttedes en traktat mellem Preussen og Østrig, som afsluttede krigen mellem de to lande.¹⁴ Krigen drejede sig om, hvem der skulle dominere en kommende tysk nationalstat, og det var Preussen, der trak sig sejrrigt ud af opgøret. Fredstraktaten kaldes Pragfreden, og fra et dansk perspektiv var den vigtig på grund af én artikel. I Artikel 5 overdrog den østrigske kejser sine rettigheder til hertugdømmerne, som han havde i kraft af Wienerfreden, til den preussiske konge, ”dog således, at befolkningerne i de nordlige distrikter af Slesvig skulle afstås til Danmark, når de ved fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenede med Danmark.” Denne klausul var blevet til ved Frankrigs mellemkomst snarere end ved nogen af de kontraherende parters ønske, og derfor kunne Preussen og Østrig uden videre ophæve denne artikel igen, hvad de også gjorde i 1878.

Efter afslutningen af den Fransk-preussiske Krig 1870/71 sluttedes i januar 1872 Aabenraa-protokollen mellem Danmark og Preussen. Hovedformålet var at aftale konsekvenserne for de slesvigere, der på den ene eller den anden måde havde unddraget sig deres værnepligt.¹⁵ Denne fastsatte også, at danske, der opholdt sig i Tyskland og vice versa, ikke skulle indkaldes til værnepligt i opholdslandet.¹⁶ Desuden anerkendte Aabenraa-protokollen det kommende statsløshedsproblem – dvs. senest i 1872 var begge lande bevidste om denne artikels centrale problem, statsløshedsproblemet, og at det ville vokse sig større, som tiden gik. Protokollen pålagde derfor i løse vendinger de to lande at sørge for, at disse i indlandet af udlændinge fødte børn modtog et statsborgerskab, hvad der jf. dagældende dansk lovgivning gav sig selv.¹⁷

Danmark vedtog den 19. marts 1898 Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret,¹⁸ herefter kaldet Lov 1898, efter hvilken Danmark som Tyskland og de fleste andre europæiske lande gik over til et afstammingsprincip for nedarvning af indfødsret. Dermed var dansk indfødsret i det store og hele på linje med den tyske ditto, og man kunne dermed forvente, at en potentiel sneboldeffekt var afværget. Dog havde man netop af hensyn til de statsløse af dansk afstamning udtrykkeligt undladt at give den nye Lov 1898 tilbagevirkende kraft. Ved dette tilsyneladende paradoks kommer den danske regerings centrale dilemma til udtryk. Som ikke-tyskere kunne optantbørn og hjemløse udvises fra Tyskland, men fordi de heller ikke var danske borgere, havde Danmark lige så lidt pligt til at modtage dem som ethvert andet land. I praksis kunne Tyskland derfor ikke bare sætte de statsløse på et tog nordpå, da man så måtte forvente, at Danmark blot afviste dem ved grænsen. På

den ene side var de statsløse således i et vist omfang beskyttet i kraft af deres statsløshed. På den anden side gav det anledning til gnidninger mellem befolkningerne, samtidig med at det ikke beskyttede de statsløse mod alskens øvrig diskrimination og forfølgelse – f.eks. udvisning fra de nordlige kredse til ophold længere sydpå i Tyskland.

I 1907 vedtog Danmark og Tyskland Optantbørnskonventionen,¹⁹ som gav statsløse efterkommere af optanter jf. Wienerfredens Artikel 19 ret til preussisk indfødsret, mens den på den anden side pålagde Danmark at tage imod de optantbørn, som ikke ansøgte om preussisk indfødsret. Prisen for denne ordning var, at Danmark anerkendte de bestående grænseforhold, hvilket medførte en vis uro, fordi det var uklart, om Danmark fortsat kunne eller ville støtte krav om tilbagelevering af Nordslesvig på Artikel 5, uagtet at det var offentligt kendt, at Preussen og Østrig i 1878 havde ophævet denne. Den 31. januar, efter halvanden uges forvirring og diskussion hen over grænsen, måtte udenrigsministeren dog meddele Rigsdagen, at konventionen betød en fuldstændig renoncering på Artikel 5 fra den danske regerings side.²⁰ Det skete under henvisning til, at den daværende Højre-regering allerede i 1879 over for den tyske regering de facto havde gjort det samme. Det vil række for vidt at komme ind på her, om dette var en sandfærdig fremlægning eller ej.²¹

Mellemstatslig løsning eller indre tysk anliggende?

Danmark indtog i årene efter Optantbørnskonventionen en delikat politisk position i spørgsmålet om de hjemløse, hvor man på den ene side ikke ville tage ansvar for de hjemløses situation, mens man på den anden side anerkendte et vist fællesskab med samme. Avisen *Hejmdal* citerer *Kölnische Zeitung* for en ganske rammende beskrivelse:

”[F]ra dansk side [vil man lige så lidt] blande sig i det nordslesvigske spørgsmål som i noget andet indre tysk anliggende. På den anden side – fortsættes der derpå videre – nægter man i Danmark heller ikke, at man nærer levende sympatier for de hjemløse stammefæller i Nordslesvig, og at deres skæbne langt fra er danskerne nord for Kongeåen ligegyldig.”²²

I maj 1912 startede forhandlingerne om en ny indfødsretslov i Tyskland, som skulle få navnet Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz vom 22. Juli 1913.²³ *Hejmdal* bragte et citat fra *Hamburger Fremdenblatt*, som tog ganske for givet, at hjemløsespørgsmålet ville blive løst med den nye indfødsretslov,²⁴ og forhåbningerne har næppe heller lidt et knæk, da

H.P. Hanssen indtrådte i det udvalg, der skulle udforme loven. Han blev ovenikøbet valgt ind af den socialdemokratiske gruppe, fordi han kendte sagens forhold så godt.²⁵ Det nærmeste, man med loven kom en løsning, var dog, at man jf. §12 efter et års aktiv tjeneste i hær eller marine fik ret til naturalisation. Da forslaget om en sådan paragraf var til debat i Rigsdagen i april 1912, gav det lejlighed for partierne til at trække deres positioner op.²⁶ Socialdemokraterne, det største parti, tolkede andre partiers ønske om en traktatmæssig løsning som et syn på nordslesvigerne som et handelsobjekt – et syn, de ikke kunne tilslutte sig. Derimod mente de, at det var Preussens pligt at løse problemet. Socialdemokraternes stilling viser, at Danmark ikke stod alene med opfattelsen af spørgsmålet som værende af tysk indrepolitisk karakter, men at man faktisk havde Tysklands største parti på sin side, hvilket også klart afspejlede sig i den socialdemokratiske partiavis *Vorwärts'* behandling af sagen.²⁷

Stillingerne i de to lande lå fast indtil udbruddet af 1. verdenskrig og også en lang periode ind i krigen. Først den 10. december 1915 blev spørgsmålet aktuelt for den danske regering igen, da landråden i Haderslev indkaldte de hjemløse i Haderslev Kreds til hæren.²⁸ H.P. Hanssen havde dog allerede i maj 1915 beklaget sig til overpræsident Moltke over behandlingen af de hjemløse.²⁹ Indkaldelsen i december fremlægges i *Breslauer Zeitung* som en opblødning af forholdet, idet de hjemløse efter et års tjeneste ville have ret til naturalisation.³⁰ Ifølge den danske gesandt i Berlin grev Carl Moltkes brev til udenrigsminister Erik Scavenius havde direktøren i det tyske Udenrigsministerium, Johannes Krieger (1859-1937), imidlertid fortalt Moltke, at sagen ikke skulle forstås som en opblødning: "Den trufne forholdsregel er at føre tilbage på den omstændighed, at man ikke ønsker, at en del af en lokalbefolkning skal være fritaget militærtjeneste, når den anden er denne underkastet, da jo loven hjemler ret til at indkalde såvel tyske undersåtter som hjemløse."³¹ Loven er i dette tilfælde Reichs-Militärgesetz i sin ændrede form af 22. juli 1913, hvor det fremgår af §11, at "personer, som ikke hører under nogen stat, som tyske [”wie Deutsche”] kan indkaldes til aftjening af værnepligt, når de opholder sig i det tyske rige eller de tyske kolonier."³² En tilsvarende bestemmelse fandtes i den danske Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt §2.³³ Krigen, den tyske indfødsretslovs §12 og den tyske værnepligtslovs §11 ville derfor tilsammen løse hjemløshedsspørgsmålet, for så vidt Tyskland indkaldte de hjemløse til tjeneste, og krigen varede længe nok.

Indkaldelsen rejste dog også spørgsmålet om de hjemløse, som allerede havde aftjent dansk værnepligt. Selvom de hjemløse var bosat i

Soldaternes skæbne ved fronten var hovedårsagen til, at den danske regering efter nogen tøven besluttede sig for at naturalisere de hjemløse. Her ses fire soldater i et fredeligt øjeblik i en skyttegrav i færd med aflusning. En menig tjekker kraven på en underofficer. Kilde: Museum Sønderjylland.

Tyskland, kunne de tidligere have haft ophold i Danmark og derigennem have aftjent dansk værnepligt. Desuden havde landråden i Haderslev i 1911 opfordret de hjemløse til at lade sig melde til den danske hær,³⁴ hvad der dog i almindelighed ikke var muligt ifølge dansk ret. Gruppen af hjemløse, der havde aftjent dansk værnepligt, kan ud fra antallet af naturaliserede ifølge Majloven anslås til nogle få hundrede mænd. Sagen blev senest bragt på bane den 1. januar 1916, og her mente gesandt Moltke, at den burde løses ved forhandling med Tyskland.³⁵ I starten drejede sagen sig konkret om udstedelse af såkaldte hjemstedsbeviser til hjemløse, som havde aftjent værnepligt i den danske hær, men udstedelse af et sådant hjemstedsbevis ville reelt være en af Danmark udstedt fritagelse fra tysk værnepligt, hvilket åbenlyst indeholdt en fare for at skabe "misstemning" de to lande imellem. Danmark indtog det standpunkt, at Tyskland ikke burde indkalde denne bestemte gruppe af hjemløse, da de burde stå til rådighed for den danske hær –

og på sin side ville Danmark ikke indkalde hjemløse, der havde aftjent tysk værnepligt.³⁶ Altså en slags først-til-mølle-princip, dog med de af de to landes lovgivninger følgende begrænsninger, først og fremmest kravet om bosættelse eller varigt ophold. Heroverfor stillede direktør Kriege sig på det standpunkt, at Tyskland såvel folkeretligt som statsretligt havde ret til at indkalde de nævnte hjemløse uden hensyn til, om de havde aftjent dansk værnepligt eller ej,³⁷ hvori han var på linje med gesandt Moltke, der tidligere til udenrigsministeren havde skrevet, at han "ikke ser nogen juridisk [Moltkes understregning, GBF] grund for de hjemløse til at besvære sig over deres eventuelle indkaldelse."³⁸

Siden opdagede man, at en til dels overlappende gruppe af hjemløse allerede var indkaldt af det danske Krigsministerium.³⁹ Disse hjemløse stod nu i den situation, at de var optaget i Danmarks lægdsrulle, hvorefter de var indkaldt i Tyskland. Fulgte de den tyske indkaldelse, ville de ikke være til rådighed for den danske hær, og det ville betragtes som et brud på værnepligten. H.P. Hanssen tog sagen op og fik af den preussiske indenrigsminister von Loebell (1855-1931) det svar, at opfordringen i henhold til reglerne kun kunne rettes til danske undersåtter på tysk område, men at den ved en fejl ("versehentlich") tillige var blevet rettet mod de hjemløse, hvilket forklares med de ofte meget komplicerede statsborgerskabsforhold.⁴⁰ Indenrigsministeren ville foreslå krigsministeren, at hjemløse, der på preussisk opfordring havde aftjent værnepligt i Danmark, blev fritaget for militærtjeneste, hvis de kunne stille bevis for deres aftjente værnepligt, og hvis de kunne fremvise, at de havde ansøgt om dansk naturalisation med udsigt til godkendelse. Man må forstå, at hvis de pågældende ikke blev naturaliseret i Danmark, agtede Tyskland at opretholde indkaldelsen, om der var aftjent værnepligt i Danmark eller ej.

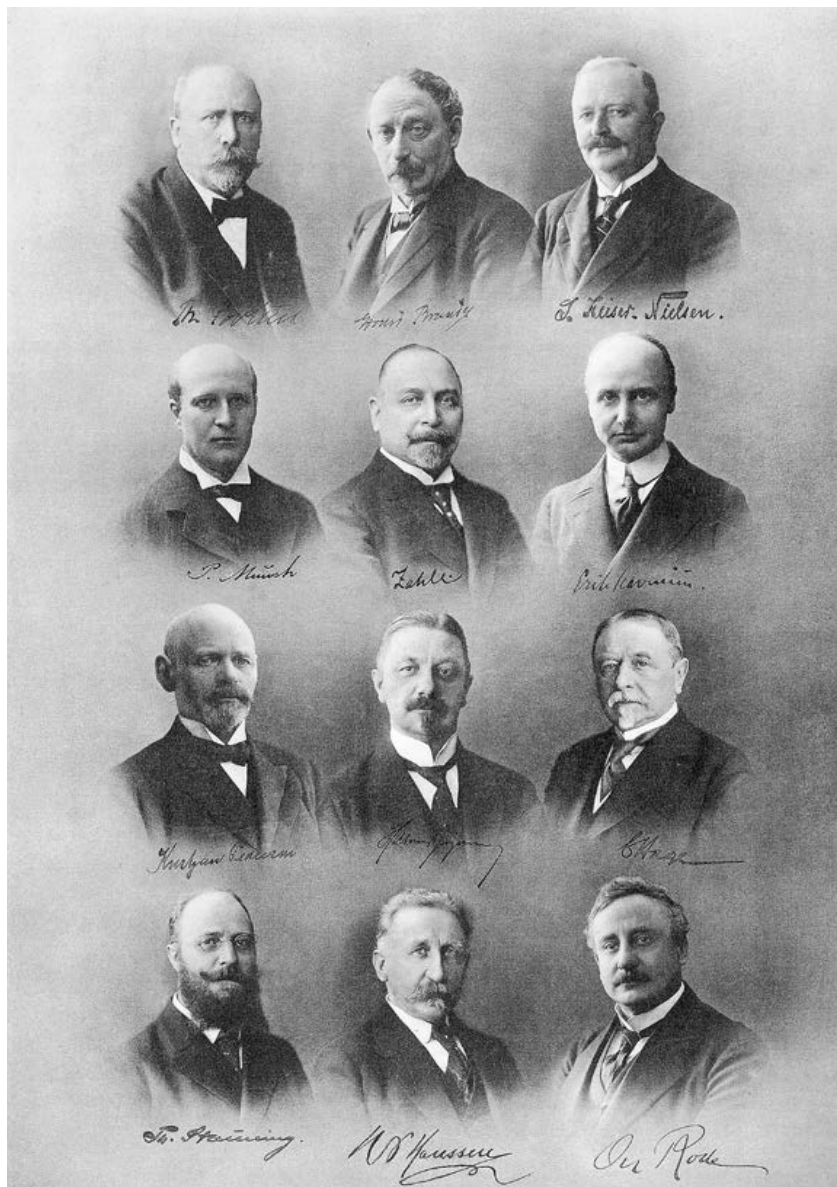
Efter intern forhandling mellem Indenrigs-, Udenrigs- og Krigsministerierne blev den danske holdning, at man ikke mente at kunne indkalde hjemløse, der var optaget i dansk lægdsrulle, "såfremt de endelig har opgivet deres faste hjem i Danmark,"⁴¹ men ifølge gesandt Moltke frembød den tyske indrømmelse af en "Versehen" et politisk moment til at søge sagen løst.⁴² Danmark var pr. den 31. januar 1916 villig til at naturalisere to grupper af hjemløse: dem, der havde tjent i den danske hær, og dem, der havde yngre brødre med dansk statsborgerskab, fordi de var født efter den 7. april 1898. For begge grupperes vedkommende skete det under forudsætning af, at der på forhånd var givet tilsagn om, at de ville blive frigivet fra den tyske hær.⁴³ Naturalisationen ville des-

uden ske på den betingelse, at vedkommende ville flytte til Danmark, som det krævedes for naturalisation i almindelighed.⁴⁴ Den 18. januar offentliggjorde *Hejmdal* et brev fra den preussiske indenrigsminister von Loebell til H.P. Hanssen, hvori von Loebell gentog, at han ville rette henvendelse til krigsministeren.⁴⁵

Ud over at H.P. Hanssen, som det ses ovenfor, personligt havde været i kontakt med den tyske regering om sagens løsning, blev han i den efterfølgende periode opsøgt af hjemløse, der fik hjælp til ansøgning om dansk statsborgerskab.⁴⁶ To måneder gik uden nogen udvikling i sagen, og den 21. marts mistede Hanssen tilsyneladende tålmodigheden. Han lod en artikel trykke i *Hejmdal*, hvori han beklagede sig over, at den danske regering ikke udstedte de pågældende attester.⁴⁷ I det hele taget havde Hanssen en udtalt ringeagt for både den danske regering og gesandt Moltke – og for konseilspræsident Zahles vedkommende var den gensidig.⁴⁸ Artiklen udløste et spørgsmål på et lukket rigsdagsmøde den 24. marts fra J.C. Christensen om, hvorfor man ikke gav de ansøgende hjemløse enten afslag eller medhold.⁴⁹ Svaret fra Erik Scavenius var, at nok var von Loebell i forhandlinger med krigsministeren, "men derfra er der et stort skridt til at sige, at det er den tyske regerings stilling." Den danske regering havde spurgt den tyske regering, men denne havde ikke meddelt sit standpunkt. Scavenius var af den mening, at man burde have svar fra den tyske regering, før man begyndte at udstede de nævnte attester, da det ville se aldeles uheldigt ud, hvis de militære myndigheder besluttede sig for ikke at lade de hjemløse unddrage sig tysk militærtjeneste, og de pågældende hjemløse samtidig havde attest for udsigt til naturalisation i Danmark.⁵⁰

Der foregik i de kommende uger ukonkrete forhandlinger mellem Danmark og Tyskland, men et egentligt vendepunkt i sagen ser ud til at komme den 19. april, da der fra landråden i Aabenraa udgik en opfordring til hjemløse i kredsen om inden tre uger at bevise, at de havde søgt om dansk statsborgerskab og havde udsigt til at få det.⁵¹ Brevet ser ud til at være udsendt af Krigsministeriet, da hverken landråden i Haderslev, overpræsident Moltke i Slesvig-Holsten⁵² eller det tyske Udenrigsministerium kender til det,⁵³ samtidig med at det er udsendt til mere end bare én kreds.⁵⁴ Det er således ikke umiddelbart muligt at påvise en forbindelse til forhandlingerne med Danmark. Ikke desto mindre lagde de tre ugers frist pres på Danmark.

Samtidig med de første opfordringer til at indsende bevis for ansøgt naturalisation, midt i april, meddelte Tyskland, at de ikke ville acceptere

Portrætter af ministrene i C.Th. Zahles (1866-1946) anden regering. Zahle ses i anden række i midten. Til højre for Zahle ses udenrigsminister Erik Scavenius (1877-1962). Nederst i midten ses H.P. Hanssen (1862-1936), som indtrådte i regeringen i juni 1919 med ansvar for de sønderjyske forhold, og til højre for ham indenrigsminister Ove Rode (1867-1933). Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

en attest om formodet naturalisering på betingelse af flytning til Danmark som grundlag for fritagelse fra militærtjeneste.⁵⁵ Tyskland krævede en betingelsesløs udsigt til naturalisation. Desværre er der ikke mange dokumenter i sagen fra den 19. april frem til lovens vedtagelse den 17. maj. En del af manglen stammer antageligvis fra, at gesandt Moltke ser ud til at have besøgt København i den pågældende periode, hvor underretninger og meningsudvekslinger kan være foretaget mundtligt.

Den 17. maj 1916 fremsatte indenrigsminister Ove Rode i Landstinget Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer,⁵⁶ den såkaldte Majlov. Forslaget blev stemt igennem på tyve minutter ved tre på hinanden følgende møder og afstemninger uden videre debat.⁵⁷ Endnu var der ikke tale om en fuldstændig løsning af spørgsmålet, idet de omtalte "visse personer" var hjemløse mænd, der var eller havde været indskrevne i dansk lægdsrulle:

"Indenrigsministeren bemyndiges til efter derom indgivet nærmere andragende at meddele dansk indfødsret til personer af dansk afstamning, der er eller har været optagne i dansk lægdsrulle, og som ikke er i besiddelse af statsborgerret i fremmed stat.

Denne lov har gyldighed til udgangen af indeværende år og træder i kraft straks."

Begrebet "dansk afstamning" efterlader tydeligvis rum for fortolkning, men omfattede selvfølgelig, at faderen på andragerens fødselstidspunkt var dansk; derudover måtte der kunne tages et vist hensyn til moderens ophav og, hvis begge forældre var hjemløse, bedsteforældrenes.⁵⁸ Fire ting er særligt værd at bemærke her med henblik på en sammenligning med den senere Novemberlov. For det første kravet om at have været optaget i dansk lægdsrulle, som må siges at kunne kaldes en ganske stærk tilknytning til landet. I forlængelse af dette kan det fremhæves, at der kræves en ansøgning for at få tildelt indfødsret. En tredje ting at bemærke er, at såkaldte bipersoner, dvs. hustruer og børn, ikke blev tildelt indfødsret.⁵⁹ Det står ikke eksplicit, at de ikke skulle have det, og ifølge det princip, man tidligere havde holdt sig til om familiens statsborgerretlige enhed, burde bipersoner have været tildelt indfødsret på linje med manden, men det skete ikke i praksis. Alle tre forhold underbygger, at man fra dansk side stadig var meget påpasselig med ikke bare at uddele indfødsret til alle syd for grænsen.

Den fjerde ting er det problematiske forhold, at indenrigsministeren bemyndiges til at meddele dansk indfødsret. Ifølge §50 i 1915-Grund-

loven gjaldt det på daværende tidspunkt, at "Ingen udlænding kan få indfødsret uden ved lov."⁶⁰ Dette kommer til udtryk i, at man for at få dansk indfødsret ofte blev naturaliseret på individuel basis, som det stadig sker hvert år. Ifølge juristen Knud Larsen udgjorde det dog ikke en hindring for, at udlændinge kunne få dansk indfødsret ved opfyldelse af en generel betingelse.⁶¹ Derfor må Majloven være grundlovsstridig, medmindre man tolker "bemyndiges" som, at ministeren pålægges at meddele indfødsret, hvilket synes uholdbart.⁶² I praksis blev loven heller ikke tolket på denne måde, idet der blev meddelt afslag til ansøgere efter et skøn over deres personlige egnethed. Larsen nævner her et afslag til en ansøger, der i Danmark har været dømt for sædelighedsforbrydelse og i Tyskland for legemsbeskadigelse.⁶³ Øvrige sager, hvor der var udsigt til afslag, blev sat i bero og løst ved den senere Novemberlov af samme år.⁶⁴ Inden den 1. januar 1917, da lovens gyldighed udløb, havde 245 hjemløse fået tildelt indfødsret ifølge Majloven.⁶⁵

En dansk kursændring

Med Majloven havde Danmark taget et lille skridt mod at få hjemløse-spørgsmålet ud af verden. Endnu var der kun tale om en brøkdel af de tilbageværende hjemløse, men allerede et halvt år senere blev spørgsmålet løst gennem en dansk lov, der krævede, at Danmark tog et opgør med sin hidtil indtagne position. I dette forløb blev gesandt Moltkes personlige initiativ afgørende, idet hans brev til Scavenius fra juli 1916 blev den direkte grund til den danske kursændring.

Dette handlingsforløb har ikke tidligere været beskrevet i litteraturen. Den fremstilling, der kommer nærmest indholdet af Udenrigsministeriets Arkivs journal om sagen, er Georg Cohns fremstilling fra 1938,⁶⁶ hvor Moltkes argumenter opsummeres uden dog at nævne Moltke specifikt i sammenhængen.⁶⁷ Han nævner dog Moltke, idet han fremhæver, at "[d]e to mænd, hvem æren for en tilfredsstillende løsning af dette vanskelige spørgsmål først og fremmest tilkommer, var H. P. Hanssen og den danske gesandt i Berlin, grev Carl Moltke."⁶⁸ Georg Cohn var selv fuldmægtig jurist i Udenrigsministeriet, og det var som tidligere nævnt hans udkast, der endte med at blive til Novemberloven. I øvrige fremstillinger fortaber handlingsforløbet fra Majlovens vedtagelse til den 6. oktober sig i det uvisse.⁶⁹ På denne dato bragte *Politiken* en artikel, hvori de mente at vide, at hjemløsesagen kunne ventes løst inden længe,⁷⁰ og herefter er sagen igen at finde i aviserne.

I en udateret udtalelse, fra Indenrigsministeriet til Udenrigsministeriet, sandsynligvis fra den 17. juni 1916, meddelte førstnævnte, at man endnu ikke anså det for tilrådeligt at søge en forhandling om en samlet løsning af hjemløshedsspørgsmålet.⁷¹ Derimod anbefalede man den temmelig bagvendte praksis, at Indenrigsministeriet tog imod naturalisationsansøgninger og afgjorde, om man ville være villig til at naturalisere den pågældende under forudsætning af, at Tyskland derefter ville fritage vedkommende for militærtjeneste. Denne naturalisation ville så foregå ganske vanligt ved, at vedkommende blev optaget på listen i Forslag til Lov om Indfødsrets Meddelelse, og denne praksis er således grundlovmedholdig, om end det burde være betænkeligt at lade en enkeltpersons naturalisation i ét land være afhængig af et andet lands billigelse på denne måde.

Netop den 17. juni fremlagde gesandt Moltke for direktør Kriege fuldstændig uden bemyndigelse fra regeringen den tanke, at man i Danmark kunne være interesseret i at søge en generel løsning af spørgsmålet, og han nævnte endda, at det kunne ske ved at give Lov 1898 tilbagevirkende kraft.⁷² Kriege henholdt sig til den danske regerings "absolutte modstand imod at gøre hjemløse til danske undersåtter uden deres samtykke," men gav i øvrigt indtryk af at være villig til at modtage forslag om spørgsmålets endelige løsning, omfattende både militærpligtige og ikke-militærpligtige mænd og kvinder, også selvom løsningen kunne ske, mens krigen endnu stod på. Et par dage senere var meldingen fra de tyske militærmyndigheder, at de, såfremt den danske regering lod Lov 1898 få tilbagevirkende kraft, gerne ville overveje sagen.⁷³ Moltke havde således gødet den tyske jord for en løsning, men han manglede endnu at vide, om den danske regering havde i sinde at så.

Det telegrafiske svar fra Scavenius var en blank afvisning:⁷⁴

"Det er Dem bekendt, at dansk regering altid har anset det for ugørligt at give indfødsretslov tilbagevirkende kraft, og udenrigsministeriet har ikke givet nogen anledning til at fremkalde indtrykket af ændret standpunkt i denne sag. [...] Jeg må derfor bede Dem om at gøre Kriege bekendt med dansk regerings **uforanderlige** [min fremhævnning, GBF] standpunkt og samtidig præcisere overfor ham, at Deres omtale af spørgsmålet ikke må opfattes som en føler herfra."

Denne fuldstændige afvisning fra den 24. juni 1916 gør blot den danske holdningsændring i løbet af samme års efterår så meget mere bemærkelsesværdig, især fordi Erik Scavenius jo nok forstod at stå ved sin me-

ning. Moltke svarede imidlertid dagen efter, at regeringens synspunkter hvilede på forudsætninger, som ikke længere var sande, og at han "må bede om at lade spørgsmålet være uafklaret, indtil mulighed tilbyder sig for mundtlig konference."⁷⁵ Scavenius indvilligede heri, men indskærpede alligevel, at Kriege måtte forstå, at sagen ikke var rejst af den danske regering.⁷⁶ Han skrev desuden den 8. juli et brev, hvori han fremlagde sagen, som han og den danske regering så den.⁷⁷ Hans modstand mod den foreslåede løsning afhang primært af fire punkter:

- 1) Først og fremmest er Scavenius af "den formening, at hjemløshedsspørgsmålet egentlig ikke kan betegnes som noget dansk spørgsmål," og netop ved fordringen om at lade Lov 1898 gælde med tilbagevirkende kraft har Tyskland forsøgt at gøre sagen til et dansk spørgsmål. Går man ind på denne løsning, anerkender man således mod regeringens overbevisning, at spørgsmålet også er dansk.
- 2) Den foreslåede løsning ville skabe et stort antal danske borgere på fremmed grund, og de heraf forventeligt følgende udvisninger eller trusler om samme ville have "pinlige friktioner" til følge mange år ud i fremtiden.
- 3) Lovændringen ville ikke kun gælde hjemløse i Tyskland, men i hele verden, og hvem ved, hvilke forhold det kunne afstedkomme?
- 4) Det er principielt uholdbart at give indfødsret til nogen, der ikke selv har ansøgt derom, og hvis man lavede en løsning, så man skulle ansøge om naturalisation, ville ansøgningerne i højere grad dreje sig om at slippe for tysk militærtjeneste end egentlig at blive dansk statsborger.

Dertil kom de argumenter, som lå i forsørgelsespligten, som Danmark ville påtage sig, samt den agitation, som de eventuelt udviste nordslavere ville tage op, men disse to grunde tillagde Scavenius ikke stor værdi.

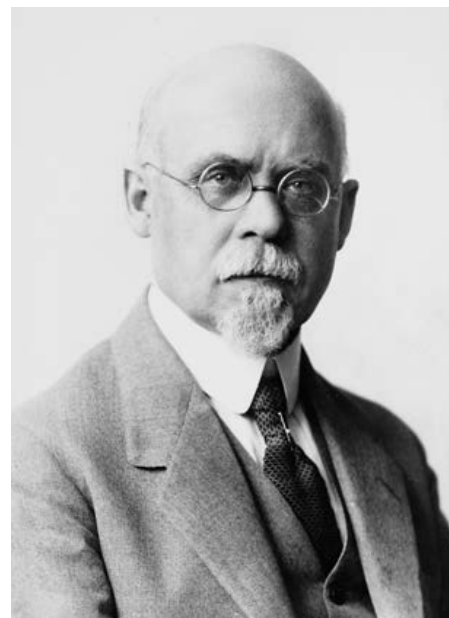
Svaret kom fra Moltke i et 25 sider langt brev den 12. juli,⁷⁸ hvori han argumenterede for en fuldstændig løsning. Han opsummerede sine argumenter i syv punkter.⁷⁹

- 1) Han er uenig i, at sagen er et tysk spørgsmål – praksis viser simpelthen noget andet, idet de danske myndigheder generelt udviste stor imødekommenhed over for de hjemløse, f.eks. ved udstedelse af hjemstedsbeviser. Denne imødekommenhed var en stiltiende erkendelse af, at Danmark havde sin andel i problemet, uanset hvad Danmark ellers hævdede udadtil.

Erik Scavenius (1877-1962) i tiden omkring 1. verdenskrig, hvor han havde sine første perioder som udenrigsminister i 1909-10 og 1913-20. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

- 2) Det er forkert at hævde, at det skulle være i strid med principperne i Lov 1898 at give samme lov tilbagevirkende kraft, da selve det, at den ikke har tilbagevirkende kraft, er en undtagelse i loven jf. § 11 stk. 2. Lov 1898 indfører netop et afstammingsprincip, ifølge hvilket de hjemløse som gruppe betragtet ville have erhvervet dansk indfødsret i deres egenkab af danske efterkommere, men Lov 1898 bryder på dette specifikke område med sit eget afstammingsprincip. I tillæg havde Danmark ikke nogen fast knæsat folkeretlig forpligtelse til at spørge de personer, man måtte ønske at naturalisere; betragtningerne gik i hver deres retning, og Moltke mente, at der ingen anledning for Danmark var til at binde sig til det mindst fordelagtige princip, når alle folkeretskilder var enige om, at statsløshed er en "uting,"⁸⁰ og i øvrigt var der kommet talrige henvendelser med ønske om at blive naturaliseret i Danmark.
- 3) Det fattigforsørgelsesspørgsmål, som Scavenius kun tillagde ringe værdi, finder Moltke slet ikke relevant, idet
- de danske myndigheder allerede udstedte hjemstedsbeviser til offentlig forsørgelse i kortere eller længere perioder,
 - de hjemløse i udlandet i store træk forsørgede sig selv,
 - og der i forvejen var langt flere danske undersåtter end hjemløse med dansk tilknytning i udlandet.
- 4) Dernæst anfører Moltke "de hjemløses gennemgående inertie til at ordne deres undersåtsforhold," hvilket må tolkes som en vilje til at få løst problemet fra de hjemløses side.
- 5) En løsning som følge af den tyske Reichs-Militärgesetz kunne ikke ventes, da der for naturalisation herigennem krævedes ansøgning, hvilket kun et fåtal under de daværende omstændigheder kunne ventes at indgive.
- 6) "Frygten for udvisninger har ingen reel begrundelse." Han begrundet det med, at en naturalisation af de hjemløse overslagsmæssigt vil øge antallet af danske statsborgere i Nordslesvig med omkring 14 %, ⁸¹ hvilket "vist enhver [vil] indrømme at være irrelevant overfor det almindelige gode, som ville følge med udryddelsen af hjemløshedens plage."⁸² Ad Scavenius' argument 3) bemærker Moltke desuden, at de hjemløse i det øvrige udland ud fra samme overslag ville beløbe sig til 2500 personer, primært i Norge og Sverige, sekundært i Rusland og England, derudover ganske få i det øvrige Europa.⁸³ Desuden kunne Danmark principielt ikke forhindre dannelsen af udenlandske enklaver, efter udvandringsfriheden var anerkendt.⁸⁴
- 7) Tiden var gunstig. Man kunne nu løse sagen og tilfredsstille både danske nationalistiske kredse, den danske stats interesser og den tyske regering.

*Historikeren Aage Friis (1870-1949) havde fra en ung alder vist særlig interesse i Sønderjylland og var tilknyttet udenrigsministeriet som rådgiver i slesvigske anliggender i årene 1907-13. Desuden udgav han store mængder materiale, både kilder og fremstillinger, om det slesvigske spørgsmål.
Kilde: Det Kongelige Bibliotek.*

På denne måde mente Moltke at have gendrevet de fire hovedargumenter fra Scavenius' side for ikke at naturalisere de hjemløse – og mere til, tør man tilføje. Ikke alene søgte Moltke at tilbagevise de principper, den danske regering baserede sin holdning på; han påpeger også en række fejl i den rådgivning, de danske regeringer i årene 1907-1913 modtog fra Aage Friis.⁸⁵ På denne måde optræder Friis i en særlig trippelrolle, dels som en af de vigtigste forfattere og udgivere, hvad angår det nord-slesvigske spørgsmål,⁸⁶ både i samtid og eftertid, dels som skiftende regeringers rådgiver i den nævnte periode, og til sidst som medlem og medstifter af Det Radikale Venstre, regeringspartiet under hele verdenskrigen.⁸⁷ Moltke beskylder Friis for at have fejllæst situationen⁸⁸ og for, at dele af hans rådgivning var "overfladisk hastværksarbejde".⁸⁹ Denne rådgivning var den læst, over hvilken de danske regeringer i de følgende år skar deres politik på området.⁹⁰

Den 17. og 23. juli 1916 skrev Moltke hjem, at direktør Kriege havde fremlagt en mulighed for at fritage de hjemløse fra tysk krigstjeneste, hvis Danmark lod Lov 1898 gælde med tilbagevirkende kraft.⁹¹ Dette forslag i kombination med Moltkes argumentation i hans brev af den 12. juli havde pr. den 6. oktober "givet den danske regering anledning

til på ny at tage spørgsmålet om en generel løsning af hjemløshedssagen under overvejelse."⁹² Samme dag lod regeringen lægge til *Politiken*, at der foregik forhandlinger, som havde til formål at give alle de hjemløse dansk indfødsret.⁹³ Det vigtigste formål var, at de hjemløse ikke skulle kunne indkaldes til eller fastholdes i tysk krigstjeneste. På denne måde går der en lige linje fra Moltkes ubemyndigede fremsættelse af et forslag om en generel løsning over Moltkes brev til den danske regering og den tyske vilje til at løse spørgsmålet på den af Moltke foreslåede måde til den danske regerings kursændring i spørgsmålet. Gesandt Carl Moltkes personlige initiativ og argumentation ser således ud til at være den udløsende faktor, en *conditio sine qua non* for, at hjemløsespørgsmålet blev løst, som det gjorde.

De endelige forhandlinger

I de følgende forhandlinger søgte Danmark først en løsning, hvor naturalisation skulle bevilges de hjemløse efter ansøgning, men det indrømmes i samme brev, at man er villig til at naturalisere uden krav om ansøgning.⁹⁴ Herefter foreslog det danske Indenrigsministerium en løsning, hvor Lov 1898 skulle gives tilbagevirkende kraft, så hjemløse fik dansk statsborgerskab, men at den enkelte hjemløse kunne bede sig undtaget af loven.⁹⁵ Dette forslag var "uantageligt" for Tyskland, som krævede naturalisation af alle hjemløse og satte 1. december som deadline for en sådan lovs ikrafttræden.⁹⁶ Indtil da ville der ikke blive indkaldt flere hjemløse, og så snart loven trådte i kraft, ville alle indkaldte hjemløse blive hjemsendt.

Herefter blev der udarbejdet et nyt udkast (udateret, men formentlig fra cirka den 8. november).⁹⁷ Udkastet skulle bl.a. imødekomme et fra tysk side udtrykt ønske om, at loven ikke blot skulle omfatte hjemløse i første generation.⁹⁸ Allerede den 9. november havde fuldmægtig i Udenrigsministeriet Georg Cohn udarbejdet nogle bemærkninger til udkastet.⁹⁹ Han påpegede den store mangel, at "[e]n kvinde, som efter 7. april 1898 har giftet sig med en hjemløs, får ikke indfødsret. Ej heller den kvinde, som gifter sig med en hjemløs' efterkommer." Desuden rummede udkastet ikke, påpegede Cohn, de fortabelsesgrunde, som var i Lov 1898, "hvorefter de altså bliver bedre stillet end forudsat." Cohns pointe er her, at en hjemløs ifølge udkastet kan have ret til indfødsret, selvom de – hvis Lov 1898 havde haft tilbagevirkende kraft fra begyndelsen – ville have mistet denne indfødsret i løbet af perioden

1898-1916. Den 16. november blev et udkast forfattet af Cohn,¹⁰⁰ der er identisk med den endelige affattelse, forelagt det tyske udenrigsministerium og godkendt af samme.¹⁰¹

Loven blev hastebehandlet på tre på hinanden følgende møder i hvert af de to ting,¹⁰² og den fik ordlyden:¹⁰³

"Personer, som ved nærværende lovs ikrafttræden ikke er statsborgere i nogen stat, erholder dansk indfødsret, såfremt de ville have sådan ret, hvis reglerne i Lov Nr. 42 af 19. marts 1898 §§ 1, 3 og 9, jfr. Bekendtgørelse Nr. 59 af 23. marts 1908 §§ 1, 3 og 7 havde været gældende også før den 7. april 1898."

Loven opstiller en fiktion om, at §§ 1, 3 og 9 i Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret havde været gældende før den 7. april 1898. De tre nævnte paragraffer angår erhvervelse af dansk indfødsret, hvis faderen er dansk, eller ved uægte børn, hvis moderen er dansk, samt erhvervelse af mandens danske indfødsret ved giftermål. Knud Larsen lægger vægt på, at erhvervelsen af indfødsret i 1916 kommer an på, ikke om man ifølge loven ville have *erhvervet* indfødsret, men om man ifølge loven ville *have* indfødsret.¹⁰⁴ Ganske vist lod man ikke fortabelsesparagrafferne få tilbagevirkende kraft, men man kunne f.eks.

Novemberloven betød afslutningen på hjemløsespørgsmålet, og dermed kunne de hjemløse fritages for tysk krigstjeneste. Her ses loven i sin fulde ordlyd affattet af Georg Cohn (1887-1956), som den blev fremsat i de to ting af indenrigsminister Ove Rode (1867-1933). Loven blev hastebehandlet og vedtaget uden videre debat.

Kilde: e-Folketingstidende.

få suspenderet sin indfødsret ifølge Lov om Tillæg til Indføds-Retten Nr. 54 af 25. marts 1871, og også i fiktionen er reglerne om fortabelse af indfødsret ifølge Lov 1898 gældende fra den 7. april 1898.¹⁰⁵

Novemberloven tydeliggør en holdningsændring i forhold til Majloven fra samme år. Hvor Majloven ikke angik bipersoner, skelner Novemberloven ikke mellem hovedpersoner og bipersoner, og derfor skal alle sager vurderes selvstændigt, og hermed er familiens statsborgerlige enhed endnu en gang lagt på hylden.¹⁰⁶ Lad os betragte et tænkt eksempel. En før Novemberloven hjemløs mand erhverver dansk indfødsret jf. Novemberloven. Hans hustru, som indtil giftermålet var tysk statsborger, har jf. giftermålet overtaget sin mands statsløshed (det samme har deres børn), men må efter Novemberlovens ikrafttræden erhverve dansk indfødsret i kraft af giftermålet jf. § 3 i Lov 1898, og deres børn erhverver dansk indfødsret jf. § 1 i samme. Alt dette forudsætter, at i første omgang manden, dernæst hvert enkelt individ, i fiktionen stadig ville have dansk indfødsret i 1916 og altså ikke ville have mistet den igen i medfør af f.eks. 1871-loven eller Lov 1898, hvis regler om fortabelse som nævnt også i fiktionen er gældende fra den 7. april 1898.¹⁰⁷

Næste forskel var, at man ikke længere skulle søge om indfødsretten. Loven tildelte indfødsret i sig selv, *eo ipso*, og indfødsretten var således i princippet gældende uden andragende eller attest – om end der har været tvivlsspørgsmål, som har krævet en myndigheds vurdering. Dette ses også i sprogbrugen i afgørelserne, f.eks. i en højesteretsdom, der omgjorde en udvisning, fordi:

”Her under sagen kan der ikke gås ud fra, at tiltalte, der efter de Højesteret foreliggende oplysninger må antages at være født i Tyskland som ægte søn af en fader, der har dansk indfødsret, er statsborger i noget land. Idet der herefter må gås ud fra, at tiltalte ifølge Lov af 27.11.1916 har [min fremhævning, GBF] dansk indfødsret, vil han ikke, som ved dommen er sket, kunne dømmes til at udbringes af riget.”¹⁰⁸

Og i benægtende fald lød det: “[...] holde for, at andrageren *ikke* i medfør af L. 1916 har erhvervet dansk indfødsret. [mine fremhævninger, GBF]”¹⁰⁹

Indfødsretten ifølge Novemberloven eksisterede således uafhængigt af en eksplicit konstatering, og de danske domstole var den øverste myndighed, når det i tvivlsspørgsmål skulle konstateres, om denne indfødsret eksisterede eller ej. Dermed havde man helt lagt den tanke

fra sig, som Udenrigsminister Erik Scavenius gav udtryk for i et svar på en forespørgsel i Folketinget: ”Regeringen [kan] så meget desto mindre se bort fra det principielt uheldige i at meddele dansk indfødsret til personer, der lever udenfor landet, og som ikke selv har udtalt noget ønske i så henseende.”¹¹⁰ Man kan i øvrigt bemærke, at havde Optantbørnskonventionen ikke eksisteret, havde optantbørnene i almindelighed også været omfattet af Novemberloven.

Indtil den 20. januar 1920 blev der naturaliseret 2.443 hjemløse i alt.¹¹¹ Sammen med Majloven betød Novemberloven således, at cirka 2.700 hjemløse erhvervede dansk indfødsret. Det er omtrent halvdelen af det antal, der naturaliseredes ved Optantbørnskonventionen.¹¹²

Konklusion

Da Tyskland i slutningen af 1915 besluttede at indkalde de hjemløse, blev hjemløsespørgsmålet aktuelt igen efter at have ligget uberørt det første år af krigen, og i første omgang løste man sagen for de af de hjemløse, som var eller havde været optaget i dansk lægdsrulle. Disse blev naturaliseret efter Majloven. Denne lov var efter alt at dømme grundlovsstridig, men dette forhold blev ikke i samtiden kritiseret, formentlig fordi spørgsmålet i almindelighed hurtigt derefter blev løst fuldstændig.

For at konkludere på forløbet i 1916 kan man passende vende tilbage til, hvad der stod om de hjemløse i *Sønderjylland A-Å*.¹¹³ Hvor opslagsværket kun havde fokus på H.P. Hanssens person som udslagsgivende for sagens løsning, er det her vist, at selvom Hanssen også spillede en rolle, spillede Carl Moltke en velsagtens endnu mere afgørende rolle, mens Georg Cohn også er blevet trukket frem i lyset. H.P. Hanssen kan siges at være en *primus motor*, en første bevæger, i sagens løsning, men efter den 24. marts 1916, dagen for det lukkede rigsdagsmøde, hvor Hanssens kritik adresseredes, har Hanssen ret beset udspillet sin rolle. Samtidig med at belyse aktørernes roller har artiklen også afdækket en del af det forløb, der strakte sig fra Majlovens vedtagelse til forhandlingernes offentliggørelse i *Politikens* artikel den 6. oktober 1916.

Den danske gesandt Moltkes engagement blev afgørende for, at der kom en endelig løsning. Han påpegede, at de hjemløse selv ønskede at blive naturaliserede i Danmark, og at det ikke ville medføre et væsentligt større antal danske statsborgere i udlandet, som ville være i fare for udvisning. Desuden var de hjemløse et brud på det danske princip for

nedarvning af statsborgerskab, som havde været gældende siden 1898, samtidig med at Danmark i forvejen udstedte hjemstedsbeviser til forsørgelse i Danmark, hvorfor landet på mange måder havde det moralske ansvar for at løse situationen. Dette overbeviste regeringen, der på kort tid fik forhandlet et lovforslag igennem, som ville få Tyskland til at trække de hjemløse ud af militæret. Det afgørende led heri var, at man ikke skulle ansøge om indfødsret, men at man fik det helt automatisk. Dermed havde den danske regering forladt den principielle kurs, man havde holdt hidtil. Danmark anerkendte det ansvar, landet i praksis hele tiden uofficielt havde taget på sig, og afskaffede det for sagens løsning ugunstige princip om ikke at give statsborgerskab til nogen, der ikke havde ansøgt derom. Dermed bragte man sagen i fuld overensstemmelse med det princip, Danmark i 1898 indførte for nedarvning af indfødsret på linje med det meste af det øvrige Europa. De hjemløse blev dermed danske statsborgere. Problemet var endelig løst efter 52 år.

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet København (RAK): Udenrigsministeriets Arkiv, Gruppeordnede sager (1909-1945) 7 B 20, pakke H 7-9 [Ifølge fortegnelsen burde journalen efter min bedste overbevisning findes i pakke 7-10, men den lå i 7-9. Jeg nævnte det for arkivaren, så måske er journalen flyttet].
Udenrigsministeriets Arkiv, Gruppeordnede sager (1909-1945) 7 B 22a I-III, pakke H 7-11.
Udenrigsministeriets Arkiv, „Rigsarkivet, Arkivskabte Hjælpe midler: Fortegnelse over gruppeordnede sager 1909-1945, læsesalsversion (1909-1945)“, URL: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/19/17098347/17177989>

Trykte kilder:

Aabenraa-protokollen Slutningsprotokol. Sket i Aabenraa 16de Januar 1872. Rigsdagstidende 1882-83 Tillæg B spalte 1951-1974. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/18821B?s=1951#>

Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1915, Danmarkshistorien.dk. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/danmarks-riges-grundlov-af-5-juni-1915>
Deutsches Zeitungsportal – Deutsche Digitale Bibliothek. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/newspaper>
Folketingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret, Rigsdagstidende 1916-17 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 1183-1185. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19161F?s=1183>
Folketingets behandling af Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer, Rigsdagstidende 1915-16 Forhandlingerne (Folketinget) spalte 5012-5016. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19151F2?s=5011>
Forespørgsel til Udenrigsministeren, Rigsdagstidende 1913-14 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 5670-5676. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19131F?s=5669>
Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer, Rigsdagstidende 1915-16 Tillæg A spalte 4743-

4744. URL: https://www.folketingstidende.dk/ebog/19151A?s=4741#Gesetz_zur_Abänderung_des_Reichsmilitärgesetzes_sowie_des_Gesetzes_betreffend_Änderungen_der_Wehrpflicht_Vom_22.07.1913. URL: <http://www.rechtssetzung.de/Q680.html>
Hanssen, H. P. *Et Tilbageblik*. Gyldendalske Boghandel, 1928-1934.
Landstingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret, Rigsdagstidende 1916-17 Forhandlingerne (Landstinget), spalte 135-141. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19161L?s=135>
Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt. http://www.salldata.dk/love/love/Vaernepligtslov_1912.pdf
Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret. Retsinformation.dk. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1898/42>

Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1916/353>
Meddelelse til Rigsdagen fra Udenrigsministeren, Rigsdagstidende 1906-07 Tillæg C, spalte 195-200. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19061C?s=195>
Mediestream. URL: <https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/info/faq>
Optantbørnskonventionen, Konventionen af 11. januar 1907 mellem Danmark og Preussen. Trykt i *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, bd. I. Reitzel, 1938.
Pragfreden, Freden i Prag, 23. august 1866. Danmarkshistorien.dk. Hentet 25/3 2024. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/freden-i-prag-23-august-1866>
Reichs- und Staatsangehörigkeitgesetz. Vom 22. Juli 1913. URL: <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichs-staat-sangehoerigkeitgesetz.html>

LITTERATUR

”Aage Friis”, *Den Store Danske*. URL: https://denstoredanske.lex.dk/Aage_Friis
Adriansen, Inge, et al.: *Sønderjylland A-Å*, 1. udgave, Historisk Samfund for Sønderjylland, 2011.
Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage*, 1926.
Cohn, Georg: „Bidrag til Statsborgerretten”, *Juridisk Tidsskrift*, 2, 1916, s. 465-486.
Cohn, Georg: „De Hjemløse”. I Franz von Jessen (red.), *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937*, bd. I, Reitzel, 1938, s. 50-61.
Ersbøll, Eva: *Dansk indfødsret i international og historisk belysning*, 1. udgave. Jurist- og Økonomforbundet, 2008.

Fink, Troels: *Båndene bandt: Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914*, bd. I, Institut for grænseregionsforskning, 1999.
”Friis, Aage, 1870-1949, historiker”, *Grænseseforeningen.dk*. URL: <https://granseseforeningen.dk/leksikon/friis-aage-1870-1949-historiker>
Friis, Aage, og Povl Bagge: *Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark: en historisk fremstilling*, 1921-59.
Larsen, Knud: *Indfødsretslovene*, 1948.
Lund, Hans, et al.: *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*, bd. V, Reitzel.
Schultz Hansen, Hans: *Genforeningens arktitekt: H.P. Hanssen 1914-1936*, Historisk Samfund for Sønderjylland, 2020.

NOTER

- 1 Cohn 1938.
- 2 Cohn 1938, s. 57.
- 3 Cohn 1938, s. 52.
- 4 Schultz Hansen 2020, s. 25-28.

- 5 Adriansen et al., 2011.
- 6 For overblik, se Udenrigsministeriets Arkiv, Fortegnelse over gruppeordnede sager 1909-1945.

- 7 RAK, UM's arkiv Gruppeordnede Sager (GS) 7 B 22a II, 62-86.
- 8 RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 101-102.
- 9 Et referat findes i Folketingets bibliotek, men det er ikke lykkedes at skaffe tilladelse til at benytte dette. Genparter findes dog i RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 89-92, og 7 B 20, 255-262, så referatet kan sammenstykkedes næsten uden mangler.
- 10 Deutsches Zeitungsportal
- 11 Mediestream
- 12 Hanssen 1928-34 bd. 4, s. 22.
- 13 De fleste af lovene kan diskuteres i langt større detaljer, end det findes formålstjenstligt at gøre her. Ønsker man juristernes ord og detaljegrad om sagen, kan man søge i Larsen 1948 eller Eva Ersbøll 2008.
- 14 Pragfreden
- 15 Aabenraa-protokollen
- 16 Aabenraa-protokollen, 5.b.
- 17 Aabenraa-protokollen, 5.d.
- 18 Lov om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret
- 19 Optantbørnskonventionen
- 20 Meddelelse til Rigsdagen fra Udenrigsministeren.
- 21 Spørgsmålet behandles i Fink 1999, s. 55ff og Friis 1959, s. 431-453.
- 22 Hejmdal, 1/3 1913, s. 1.
- 23 Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz
- 24 Hejmdal, 2/5 1912, s. 2.
- 25 Hanssen 1928-34 bd. IV, s. 35.
- 26 Nationaltidende, 24/4 1912, s. 2.
- 27 Se f.eks. Vorwärts, 25/2 1913, s. 1-2.
- 28 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 18.
- 29 Schultz Hansen 2020, s. 25.
- 30 Breslauer Zeitung, 17/12 1915, i UM's arkiv GS 7 B 22A I, 9.
- 31 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 18.
- 32 Gesetz zur Abänderung des Reichsmilitärgesetzes sowie des Gesetzes, betreffend Änderungen der Wehrpflicht
- 33 Lov af 13. juni 1912 om Værnepligt
- 34 Riget, 21/2 1912 s. 3
- 35 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM Scavenius 1/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 26.
- 36 Notat af gesandt Moltke 4/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 28.
- 37 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 14/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 46.
- 38 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 23/12 1915, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 10.
- 39 Brev fra gesandt Moltke til UM 21/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 53.
- 40 Brev fra preussisk IM von Loebell til H.P. Hanssen 7/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 43.
- 41 Brev fra UM til gesandt Moltke 31/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 65.
- 42 Brev fra gesandt Moltke til UM 21/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 53.
- 43 Brev fra UM til gesandt Moltke 31/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 64.
- 44 Optegnelse af det danske gesandtskab forelagt det tyske UM 4/1 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 80-81.
- 45 Hejmdal, 18/1 1916, s. 1.
- 46 Schultz Hansen 2020, s. 26.
- 47 Hejmdal, 21/3 1916, s. 1.
- 48 Schultz Hansen 2020, s. 26-28.
- 49 Referat af fortroligt Rigsdagsmøde 24/3 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 89-92.
- 50 Referat af fortroligt Rigsdagsmøde 24/3 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 256.
- 51 Afskrift af indkaldelse fra landråden i Aabenraa 19/4 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 108.
- 52 Alnor 1926, s. 636.
- 53 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 7/5 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 117.
- 54 Hejmdal, 1/5 1916, s. 3.
- 55 Påtegning fra tysk regering 17/4 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A I, 112-114.
- 56 Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer
- 57 Folketingets behandling af Forslag til Lov, hvorefter dansk Indfødsret kan meddeles til visse Personer.
- 58 Cohn 1916, s. 476.
- 59 Larsen 1948 bd. I, s. 210.
- 60 Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1915
- 61 Larsen 1948 bd. I, s. 42.
- 62 Larsen 1948 bd. I, s. 43.

- 63 Larsen 1948 bd. I, s. 43 note 10a.
- 64 Ersbøll 2008, s. 511.
- 65 Ersbøll 2008, s. 511.
- 66 Cohn 1938.
- 67 Cohn 1938, s. 56-57.
- 68 Cohn 1938, s. 52.
- 69 Se f.eks. Alnor 1926, s. 640 ff., Lund, Hans, et al. bd. V, s. 263f., Schultz Hansen 2020, s. 28, Ersbøll 2008, s. 512f., Larsen 1948 bd. I, s. 211ff.
- 70 Ud klip fra Politiken 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 105.
- 71 Skrivelse fra IM til UM juni 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 42.
- 72 Brev fra gesandt Moltke til UM 17/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 44.
- 73 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 23/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 46.
- 74 Chiffertelegram fra UM Scavenius til gesandt Moltke 24/6 1916, RAK, UM's arkiv H7-11 22A II, 52.
- 75 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 25/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 53.
- 76 Chiffertelegram fra UM Scavenius til gesandt Moltke 27/6 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 55.
- 77 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 8/7 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 57-61.
- 78 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 62-86.
- 79 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 62-63.
- 80 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 71.
- 81 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 85.
- 82 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 64.
- 83 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 77. Tal hentet fra Danmarks Statistik 1908, Tabel 30.
- 84 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 69.
- 85 "Friis, Aage, 1870-1949, historiker", Grænseforeningen.dk.
- 86 Se litteratur- og kildelisterne.
- 87 "Aage Friis", Den Store Danske.
- 88 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 78.
- 89 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 12/7 1916, 80.
- 90 Det brev fra Friis til UM, Moltke henviser til, kan findes i RAK, UM's arkiv GS 7 B 20, 100-102.
- 91 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 103.
- 92 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, 103.
- 93 Ud klip fra Politiken 6/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 105.
- 94 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 6/10 1916, 98-103.
- 95 Brev fra UM Scavenius til gesandt Moltke 19/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 119.
- 96 Chiffertelegram fra gesandt Moltke til UM 24/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 136.
- 97 Ud kast til lovtekst, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 166.
- 98 Brev fra gesandt Moltke til UM Scavenius 31/10 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 156.
- 99 Georg Cohns bemærkninger til lovudkastet 9/11 1916, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 168-169.
- 100 Cohn 1938, s. 57.
- 101 Dokument fra tysk UM 16/11 og brev fra gesandt Moltke til UM 16/11, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A II, 175-176.
- 102 FT: Folketingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret, LT: Landstingets behandling af Forslag til Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret.
- 103 Lov vedrørende Erhvervelse af Indfødsret
- 104 Larsen 1948 bd. I, s. 215f.
- 105 Cohn 1938, s. 59.
- 106 Larsen 1948 bd. I, s. 214.
- 107 For uddybning af forskellige scenarier, se Larsen 1948 bd. I, s. 216-223.
- 108 Larsen 1948 bd. II, s. 186f.
- 109 Larsen 1948 bd. II, s. 188.
- 110 Forespørgsel til udenrigsministeren.
- 111 Brev fra gesandt Moltke til UM 24/1 1920, RAK, UM's arkiv GS 7 B 22A III, 94.
- 112 Tallene varierer fra cirka 4600 (Nationaltidende 28/4 1912, s. 2) til 6000 (Horsens Folkeblad 16/4 1913, s. 2).
- 113 Adriansen et al. 2011, s. 165f.

Zusammenfassung

Dieser Artikel untersucht die Lösung der schleswigschen Frage der „Heimatlosen“ von 1916. Die „Heimatlosen“ waren eine Gruppe Nachkommen von Dänen, die besonders ins Herzogtum Schleswig ausgewandert und staatenlos waren, da die dänischen und deutschen Gesetzgebungen zur Staatsangehörigkeit nicht übereinstimmten.

In Dänemark leugnete man nicht die Sympathie, die man aufgrund ihrer Abstammung den „Heimatlosen“ gegenüber hegte, man wollte sie jedoch sowohl aus Prinzip als auch aus pragmatischen Gründen nicht einbürgern. Auf deutscher Seite fürchtete man eine Eskalation der Spannungen in der Gegend, würde man die ca. 2.700 „Heimatlosen“ dänischer Abstammung naturalisieren.

Warum Dänemark 1916 der Einbürgerung zustimmte, ist bisher nur oberflächlich beschrieben worden. Ein einleuchtender Grund ist der Wunsch, die „Heimatlosen“ von den Schrecken des Weltkrieges zu erlösen. In diesem Artikel wird der Verlauf des Geschehens eingehend beschrieben und es wird gezeigt, wie der dänische Gesandte in Berlin, Carl Moltke, selbst die Initiative ergriff und den Weg für eine Lösung ebnete. In einem Brief an den dänischen Außenminister Scavenius lieferte er Argumente für eine dänische Masseneinbürgerung. Im November 1916 verabschiedete Dänemark schließlich ein Einbürgerungsgesetz für die „Heimatlosen“ nach Moltkes Vorschlag.

Sønderjyske ”barnebrude” 1923-1932

AF MERETE BO THOMSEN

Den 28. november 2023 tog Inger Støjberg (DD) emnet ”barnebrude” op i Folketingets spørgetime og foreslog en kommissionsundersøgelse. Det skete på baggrund af avisartikler, ifølge hvilke flere end 1.200 piger med en ikke-vestlig baggrund over en længere årrække havde fået dispensation fra ægteskabslovens minimumsalder. Statsminister Mette Frederiksen bifaldt ønsket og mente, at ”det er helt forkert at gifte sig med en, der er så ung.”¹ Hun mente, at det især forekom i indvandrer kredse, men sådanne dispensationer har faktisk en lang forhistorie i Danmark. Det aktuelle røre har derfor inspireret til den følgende undersøgelse af sønderjydernes brug af aldersdispensationerne – de såkaldte kongebreve – for hundrede år siden.

Indledning

Egentlig kan det undre, at der i 2023 skulle blive postyr over de nævnte dispensationer, for muligheden for at blive undtaget fra ægteskabslovens alderskrav med et såkaldt kongebrev var allerede seks år tidligere, nemlig i februar 2017, blevet fjernet ved en revision af loven.² Dengang begrundede børne- og socialminister Mai Mercado fra Det konservative Folkeparti lovforslaget med, at dansk ret ikke skulle understøtte, at mindreårige indgår ægteskab.³

Under forslagens 1. behandling var begrebet barnebrude centralt, men ikke nødvendigvis veldefineret. Således mente Marianne Jelved fra Det radikale Venstre, at man ikke kunne tale om en barnebrud, når den unge var over den seksuelle lavalder på 15 år, mens ministeren omtalte alle under 18 år som barnebrude. Jelved fandt desuden, at der fortsat burde være visse dispensationsmuligheder, og heri var Torsten Gejl fra Alternativet enig. Egentlig fandt han det unødvendigt at stramme reglerne, for i bemærkningerne til lovforslaget var det blevet oplyst, at der i årene 2005-2015 kun var foretaget gennemsnitlig seks vielser årligt af mindreårige.⁴ Også Børnerådet anbefalede, at en dispensationsmulighed blev bevaret, så det i de ganske få tilfælde, der opstod, ville være muligt at træffe den afgørelse, der måtte være i den mindreåriges bedste interesse.⁵

En tilhænger af lovændringen, Markus Knuth fra Venstre, mente derimod, at et ægteskab kræver modenhed, hvorfor begge parter bør være myndige, før de indgår et sådant. Han henviste til sine egne oplevelser fra Afghanistan, hvor piger helt ned i 12-13-14-årsalderen blev gift med langt ældre mænd, og mente, at tilstrømningen fra sådanne lande til Danmark nødvendiggjorde en markering af, at noget sådant er uacceptabelt i Danmark. Christian Langballe, Dansk Folkeparti, fandt det ligeledes nødvendigt at stramme op på ægteskabslovgivningen med henvisning til indvandringen fra muslimske lande, hvor der blev praktiseret såvel barnebrude som tvangsægteskaber, og han forventede ikke, at lovændringen ville ramme de etniske danskere.⁶ Tilsvarende mente ministeren, Mai Mercado, heller ikke, at dispensationsretten var nødvendig for nutidens danskere:

Jeg vil også bare tilføje, at muligheden for at blive gift som mindreårig sådan set stammer fra en helt anden tid, nemlig en tid, hvor ægteskabet havde en anden betydning i samfundet her i Danmark, både socialt og kulturelt, og hvor man jo helst også kun skulle få børn inden for ægteskabet, men også en tid, hvor ægteskabet havde en praktisk betydning i forhold til det at kunne få en bolig. Men tiderne skifter, og heldigvis for det, og det kan man jo sådan set også se, ved at det er yderst få dispensationer, der i dag bliver givet, ligesom vores lovgivning i dag også i vid udstrækning giver ugifte samlevende samme rettigheder.⁷

Tiderne skifter ganske rigtigt, og tidligere var det således ikke ligefrem nogen sjældenhed, når unge danskere benyttede sig af muligheden for at indgå et ægteskab trods en manglende opfyldelse af ægteskabslovens alderskrav. Men gav det også førhen anledning til bekymring, når umyndige kvinder ville giftes med ældre mænd, og sikrede myndighederne sig mon, at ægteskabet virkelig var efter brudens ønske og ikke et muligt tvangsægteskab, et andet nutidigt fokuspunkt? Eller var det helt andre forhold, der i datiden havde myndighedernes opmærksomhed, når de skulle behandle en dispensationsansøgning? Og nok så vigtigt: Hvorfor ville de kommende brudefolk ikke vente, til de havde opnået den modenhed, der angiveligt fulgte med myndighedsalderen? For at besvare disse spørgsmål skal det i det følgende undersøges hvorfor og hvordan, men også hvor meget der i det sønderjyske blev dispenseret for alderskravene i perioden 1923-32, de første ti år efter, at en ny ægteskabslov med skærpede krav til brudefolkenes mindstealder var trådt i kraft.

Dette tema, der ikke tidligere har været belyst, afdækkes ved først at beskrive den lovmæssige baggrund for de omtalte kongebreve og dernæst undersøge omfanget af de sønderjyske aldersdispensationer for til sidst at se nærmere på konkrete ansøgninger og deres sagsbehandling for dermed at komme tættere på praksis.

Som kildemateriale er dels anvendt tekster fra lovgivningsprocessen, dels materialer fra Danmarks Statistik kombineret med vielsesoptegnelserne i sognenes kirkebøger og duplikater af ægteskabsbøgerne. Desuden er de relevante journalsager eftersøgt i henholdsvis Justitsministeriet og i de sagsbehandlende amter. Ikke mindst i amtsarkiverne ses dog en del tomme eller meget tynde omslag, der nok viser, at der er givet en dispensation, men ikke ret meget andet. Der er heller ikke fundet journalsager på alle de personer, der har behøvet et kongebrev for at blive viet, forudsat at fødselsdatoerne er korrekt anført i kirkebøgerne, hvilket man som hovedregel må antage, selv om der er konstateret et par enkelte fejl.

Den ny ægteskabslov og dens baggrund

Tilbage i middelalderen var piger giftefærdige fra 12-års alderen og drengene fra de 14 år, men med Danske Lov af 1683 blev mindstealderen hævet til 16 år for piger/kvinder og 20 år for mænd.⁸ At grænsen var lavere for kvinder end for mænd, afspejler en kultur, hvor ægtemanden som hovedregel var ældre end sin viv, og lignende uens aldersgrænser sås da også i danskernes naboland mod syd. Her var sønderjyderne frem til Genforeningen i 1920 underlagt § 1303 i Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896, der bestemte, at en mand skulle være fuldmyndig, det vil sige fyldt 21 år, og en kvinde være mindst 16 år gammel, før de kunne indgå ægteskab, dog – for kvindernes vedkommende – med mulighed for dispensation.⁹ Med Genforeningen i 1920 fulgte så Lov om Indførelse af dansk Personret, Familieret og Arveret i de sønderjyske Landsdele, efter hvilken de hidtil gældende tyske regler forblev i kraft indtil udgangen af 1921. Dog bestemte § 47, at reglerne om forlovelse og ægteskab indtil videre også skulle fortsætte efter denne skæringsdato.¹⁰ Det skyldtes et pågående arbejde med en ny dansk ægteskabslov, som blev endeligt vedtaget i juni 1922 med virkning fra 1. januar 1923.¹¹ Indtil da gjaldt altså de hidtil tyske aldersgrænser for de kommende sønderjyske ægtefolk dog med den lille krølle, at den tyske lov ikke specifikt nævnte de 21 år som mandens mindstealder, men blot

brugte udtrykket "fuldmyndighedsalderen". Da den imidlertid havde været 25 år i Danmark siden Danske Lov tilbage fra 1600-tallet, måtte der vælges mellem de to forskellige aldre. Det fik samtidens professor dr.jur. Henry Ussing til at fastslå, at ægteskabsalderen for sønderjyderne måtte forblive uforandret, altså ved de tyske 21 år.¹² Uoverensstemmelsen mellem de to landes myndighedsaldrer forsvandt i øvrigt med den nye danske Lov om Umyndighed og Værgemål, der blev vedtaget samtidig med den nye danske ægteskabslov og for en tid ændrede den danske myndighedsalder til ligeledes 21 år.¹³

Den nye danske ægteskabslov blev til efter et meget langt forarbejde. Helt tilbage i 1909 havde man på en konference med deltagere fra Sverige, Norge og Danmark diskuteret mulighederne for et fælles skandinavisk lovgivningsarbejde på blandt andet familierettens område, og det opfølgende kommissionsarbejde, der blev indledt året efter, resulterede i to udkast til love om henholdsvis "Ægteskabs Indgåelse og Opløsning" og "Ægteskabets Retsvirkninger". De lå færdigredigerede i henholdsvis 1913 og 1918.¹⁴ Af de danske bemærkninger til det førstnævnte forslag kunne man læse tankerne bag arbejdet, som lød således:

Ved udarbejdelsen af de her foreslåede regler har bestræbelserne måttet være rettede på samtidig med at værne om ægteskabsinstitutionens autoritet og familielivets trivsel at tage det fornødne hensyn til individernes frihed, et hensyn, som er af så meget større betydning, som man ved for strenge ægteskabsbetingelser og for snævre skilsmisseregler altid vil udsætte sig for at befordre frie kønsforbindelser og dermed i virkeligheden undergrave ægteskabet.¹⁵

Men samtidig erkendte forslagsstillerne, at det på nogle områder havde været nødvendigt at skærpe betingelserne for at indgå ægteskab for "på grundlag af videnskabelige anskuelser i nutiden [...] at værne om ægtefællerne og deres afkoms sundhed."¹⁶ Her var der tænkt på de paragraffer, der skulle bremse visse sygdomme og forhindre ægteskab mellem nærtbeslægtede, hvorimod det ikke refererede til de to betingelser, der er særligt relevante for denne undersøgelse, nemlig at "mand under 21 år eller kvinde under 18 år må ikke indgå ægteskab uden tilladelse af kongen eller den, han bemyndiger" (§ 6), og at "Den, som er under 21 år og ikke tidligere har været gift, må ikke indgå ægteskab uden forældrenes samtykke [...]" (§ 7).¹⁷ Herefter fulgte yderligere 13 paragraffer, der forholdt sig til andre ikke aldersrelaterede forhold, herunder netop sygdom og arvelige risici.

Om aldersgrænsen for at indgå ægteskab hed det, at den i Danmark hidtil havde været 20 og 16 år for henholdsvis manden og kvinden, men med en ubegrænset dispensationsret nedad. Samtidig blev det dog antaget, at aldersgrænserne vistnok havde været for lave, fordi

Det er det naturlige og bedst stemmende med de opgaver, som ægteskabet pålægger manden, at ægteskabsalderen for ham sættes højere end for kvinden. Retslægerrådet udtaler [...], at hensynet til tilendebringelsen af mandens legemlige udvikling såvel som også faren for umådehold i kønsomgang i den tidlige alder gør det tilrådeligt for hans vedkommende at sætte ægteskabsalderen til 21 år. Denne opfattelse deles af de svenske og norske læger. Det synes også, ud fra en retslig og social betragtning, heldigst at fastslå 21-års alderen som grænse, idet man tør gå ud fra, at før opnåelsen af denne alder vil en mand som regel ikke have opnået en sådan åndelig og økonomisk selvstændighed, at han, selv med rette vedkommendes samtykke, bør kunne indtræde i et for hans liv så betydningsfuldt retsforhold, som ægteskabet er.¹⁸

Kommissionen havde naturligvis også gjort sig nogle tanker om kvindernes aldersgrænse, som nu blev foreslået hævet fra 16 til 18 år. Her havde Retslægerrådet bidraget med sin viden om gennemsnitsalderen for menstruationens indtræden, der hos danske kvinder var 16 år og 10 måneder. Af den grund kunne kommissionen konkludere, at de fleste ikke var fysisk ægteskabsmodne som 16-årige og en del heller ikke, når de fyldte 17 år, hvortil kom, at de før de 18 år som regel heller ikke havde tilendebragt den nødvendige "elementæreste åndelige udvikling". "Både hendes egen individualitet og det hjem, hun skal grunde, både hendes ægtefælle og hendes mulige børn vil komme til at lide derunder, selvom hun måtte være i stand til at sætte sunde børn i verden," lød konklusionen. Faktisk havde det været under overvejelse at hæve kvindernes mindstealder yderligere for at give dem mere tid til at udvikle sig, men tanken blev opgivet igen, da man antog, at kvinden nok var ægteskabsmoden betydeligt før manden, og da en yderligere forhøjelse af grænsen ville være et meget stort spring. Dertil kom også her en bekymring for den sædelige adfærd, idet en for høj aldersgrænse "kunne medføre alvorlig fare for indgåelse af forbindelser udenfor ægteskab, som så måske aldrig ville blive legaliserede".¹⁹

De foreslåede aldersgrænser havde altså for såvel mændenes som kvindernes vedkommende til formål at sikre, at de havde den nødvendige åndelige og fysiske modenhed til at indgå ægteskab og var egnede

til at påtage sig opgaverne som forsørgere, henholdsvis husmødre, men dertil kom ønsket om bedst muligt at tøjle ungdommens trang til før-ægteskabelig kønslig omgang.

Når overvejelserne i Familieretskommissionens betænkning fra 1913 her er omtalt så udførligt, er grunden den, at politikerne i Folketinget og Landstinget tilsyneladende tog kommissionens tanker til efterretning og i hvert fald undlod at diskutere dem yderligere. Således blev der hverken stillet spørgsmål ved aldersgrænserne eller dispensationsmuligheden, da lovforslaget i april 1919 endelig kom til debat. På det tidspunkt havde man i Norge og Sverige allerede stadfæstet de første love i henholdsvis 1918 og 1915, men i Danmark havde justitsminister C.Th. Zahle ment, at loven burde afvente kvindernes valg til Rigsdagen, så de også kunne give deres besyv med.²⁰ På grund af denne udsættelse blev det så til gengæld muligt at fremlægge en samlet ægteskabslov, der tillige omfattede det seneste udkast fra Familieretskommissionen om ægteskabets retsvirkninger. Dermed kunne Danmark "med ét spring komme foran de to andre nordiske lande, idet vi så vil have en moderne lov om hele ægteskabet, mens man i Sverige og Norge hidtil kun er nået til at have den moderne lov om ægteskabs indgåelse og skilsmisse",²¹ som Zahle udtrykte det. Det gik dog ikke helt som spået, og justitsminister Sv. Rytter, der afløste Zahle i maj 1920, endte med at skille de to lovdele ad, sådan som man havde gjort det i Norge og Sverige. I 1922 blev det derfor kun den del, der omhandlede ægteskabernes indgåelse og opløsning, der kom til afstemning og blev ophøjet til lov.

Lovgivningsprocessen havde mellem 1919 og 1922 været afbrudt af et folketingsvalg og af Genforeningen, men i ingen af rigsdagssamlingerne indgik aldersgrænserne eller dispensationsretten i den politiske debat. Det spørgsmål, der fremkaldte den største uenighed, var derimod, hvorvidt vielserne altid skulle foregå borgerligt med mulighed for en efterfølgende kirkelig velsignelse, eller der skulle kunne vælges frit mellem en borgerlig og en kirkelig vielse. Det var i øvrigt en debat, som sønderjyderne lidt uforvarende blev trukket ind i. Således argumenterede flertallet i det nedsatte udvalg i januar 1920 for dets ønske om "almindelig borgerlig ægteforening" med en henvisning til, at en sådan ordning længe havde været gældende i Sønderjylland, hvilket – med den forestående Genforening for øje – måtte være en yderligere grund til at gøre ligeså i Danmark.²² Det argument ironiserede Mathilde Hauschultz fra Det Konservative Folkeparti dog noget over under 2. behandlingen. Hun mente, at den ordning blot var blevet påtvunget

sønderjyderne af prøjserne, og at de nok kunne undvære en sådan tvang, hvis de fremover fik et frit valg. Hun fandt, at justitsministeren misbrugte sønderjyderne i "partipolitikens tjeneste", og tilføjede: "Dertil synes jeg, sønderjyderne er for gode."²³ Zahle måtte dog belære hende om, at et kirkeligt udvalg, nedsat af Nordslesvigsk Vælgerforening i 1919, faktisk havde udtrykt ønske om at bevare loven om borgerligt ægteskab.²⁴

Uanset denne lille skærmydsel stod det tilbage, at aldersgrænsen for at indgå ægteskab per 1. januar 1923 blev 21 år for mændenes og 18 år for kvindernes vedkommende, men at det ville være muligt at søge dispensation via en kongelig bevilling, det såkaldte kongebrev.

Om kongebrevene

Familieretskommissionen havde i sit lovforslag fra 1913 også gjort sig nogle tanker om de mulige dispensationer fra alderskravene. Den oplyste således, at 19-årige mænd hidtil "uden større vanskelighed" var blevet dispenseret, mens det var forekommet langt sjældnere blandt de 18-årige, og at dispensationerne i det hele taget ikke havde været voldsomt udbredte. I årene 1906-10 var der således foregået gennemsnitlig 110 vielser om året, hvor gommen havde behøvet et kongebrev. Ganske vist ville tallet formentlig stige, når aldersgrænsen blev hævet til 21 år, "men om noget synderligt stort antal vil der dog ikke blive tale,"²⁵ mente kommissionen. For kvindernes vedkommende var det forekommet uhyre sjældent – "vel 1 gang om året" – at der var givet dispensation, så også her anbefalede kommissionen, at muligheden blev bevaret, også selv om dette tal nok også ville stige med den hævede mindstealder. En stigning i ansøgningerne forskrækkede tydeligvis ikke kommissionen, der tværtimod anbefalede, at betingelserne for at udstede et kongebrev blev lempet, så det ikke kunne nægtes de 20-årige mænd og de 17-årige kvinder, hvis de havde en rimelig grund til at ønske ægteskab. Endvidere fandt kommissionen, at muligheden for dispensation burde stige, jo nærmere ansøgeren kom på aldersgrænsen.²⁶

Spørgsmålet er så, hvordan det rent faktisk gik? Hvor de øvrige danske ungersvende nu skulle vænne sig til, at de ikke længere frit kunne gifte sig som 20-årige, så havde de sønderjyske mænd hele tiden levet med den nye aldersgrænse på 21 år, så måske var deres behov for dispensation ikke så stort. For de unge kvinder var skærpselsen af alderskravet ens for alle, men til gengæld kunne udfordringen her synes

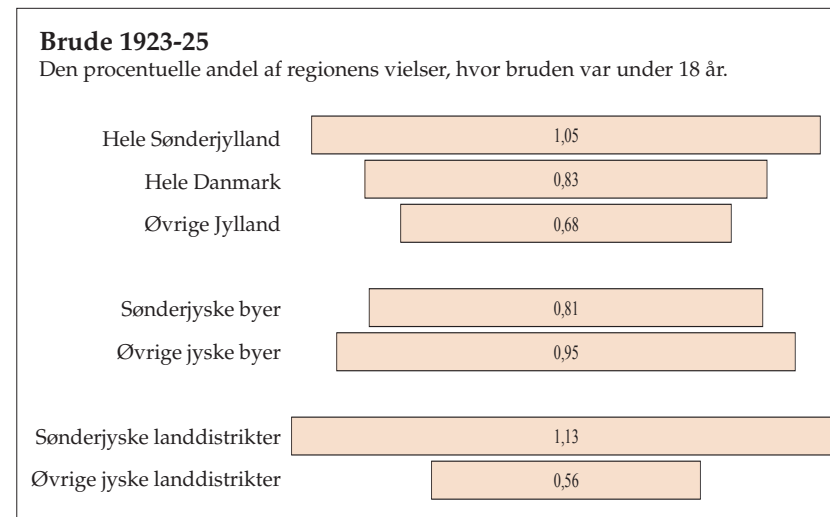
større, da forskellen fra tidligere ikke kun var ét, men to år. Heldigvis var brudenes og brudgommenes alder ved indgåelsen af ægteskab et tema af interesse for Danmarks Statistik, og dermed bliver det muligt at undersøge, om sønderjyderne overhovedet tog dispensationsmuligheden til sig.

Omfanget af dispensationer fra ægteskabslovens alderskrav i Sønderjylland 1923-1932

I det bevarede materiale fra Danmarks Statistik findes detaljerede tal for de enkelte år, der viser såvel brudenes som brudgommenes alder ved ægteskabets indgåelse, dog for mændenes vedkommende med de alleryngste samlet i én gruppe: "under 18 år". Med dette materiale er det muligt at beregne, hvor mange der i hvert kalenderår har behøvet et kongebrev, før de har kunnet kalde sig for rette ægtefolk at være. I 1930-32 er tallene opgjort for henholdsvis hovedstaden, provinsbyerne og landdistrikterne, mens de to sidste yderligere er opsplittet i Øerne og Jylland i de foregående år. Det bliver dog særlig interessant for de første tre år, 1923-25, idet man her særskilt opgjorde tallene for Sønderjyllands byer og landdistrikter. Her bliver det altså ikke bare muligt at opgøre omfanget af dispenserede sønderjyske brude og brudgomme, men også at sammenligne dem med det øvrige land for dermed at få en fornemmelse af, hvorvidt sønderjydernes ægteskabsadfærd i disse år afveg fra det øvrige Danmarks.

Der var ikke de store årlige udsving i det samlede antal vielser disse tre første år, omkring 26.000 årligt på landsplan, hvoraf de sønderjyske vielser udgjorde godt 1400.²⁷ Det var ikke noget stort tal og udgjorde blot 5,4 % af det totale antal vielser, men det bør sammenholdes med det faktum, at den sønderjyske befolkning i 1921 kun udgjorde 5,0 % af Danmarks samlede befolkningstal.²⁸ De relativt få sønderjyske vielser betød tilsvarende, at antallet af brude under 18 år var beskedent: kun 45 de første tre år, hvilket selvsagt ikke er noget stort tal at lave statistik på. Alligevel er det forsøgt i nedenstående diagram, hvor andelen af sønderjyske brude med behov for et kongebrev er sammenlignet med de tilsvarende tal for dels hele Danmark, dels det øvrige Jylland. Og da materialet tillader en yderligere opdeling i by og land, er dette også gjort.

Som det ses, er tallet for hele Sønderjylland noget højere end for det samlede Danmark, men der er dog ikke tale om en statistisk signifikant forskel. Det er der derimod, når blandt andet hovedstaden med dens

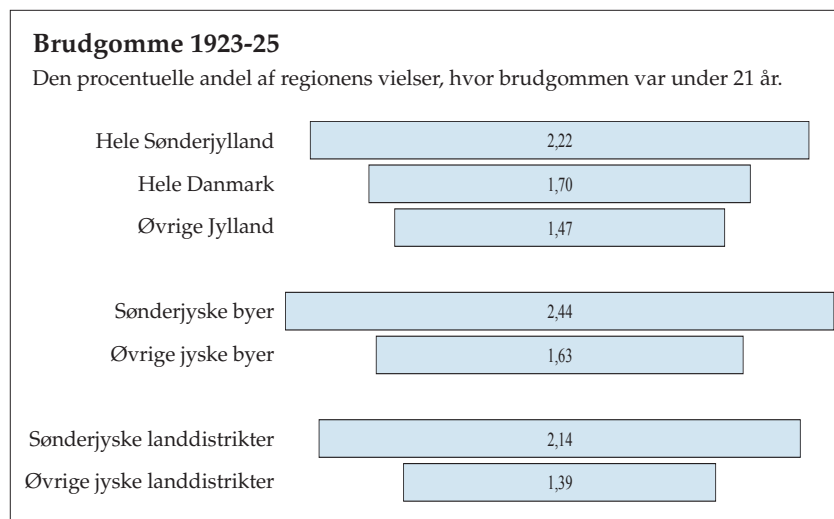

Egen fremstilling på grundlag af RAK 1308 Danmarks Statistik 1911-40, Befolkningsopgørelse, ægteskaber 1916-25, Ægteskaber 1921-25, tabel 7.

lidt særlige adfærd udelukkes, og der kun sammenlignes med det øvrige Jylland. Her var den sønderjyske andel godt halvanden gang større. Denne signifikante forskel bliver endnu mere markant, hvis man kun ser på de sønderjyske landdistrikter, hvor andelen af helt unge brude var dobbelt så høj som i de øvrige jyske landdistrikter. Kun når det gjaldt de sønderjyske byer, var billedet omvendt, men dette tal baserer sig kun på ni unge brude, og forskellen er da heller ikke signifikant.

Tendensen er den samme, når brudgommene underkastes en tilsvarende sammenligning, som det fremgår af det følgende diagram. Her er der tale om 95 sønderjyske mænd, der blev viet, før de havde nået den lovpligtige mindstealder på 21 år, og de udgjorde dermed 2,22 % af det samlede antal sønderjyske vielser, hvor tallet for brudenes vedkommende var 1,05 %. I mændenes tilfælde var de sønderjyske andele højere i alle tre sammenligninger med de øvrige danske tal, om end de i landdistrikterne "kun" lå en halv gang over deres jyske landsmænd, hvor brudenes andel var dobbelt så stor. Der er dog også for brudgommenes vedkommende tale om en signifikant forskel, og det er således kun i sammenligningen med de andre jyske byer, at resultatet er usikkert.

Alene baseret på disse relativt beskedne tal ser det altså ud til, at sønderjyderne i de første år efter den nye ægteskabslovs ikrafttræden

Egen fremstilling på grundlag af RAK 1308 Danmarks Statistik 1911-40, Befolkningsopgørelse, ægteskaber 1916-25, Ægteskaber 1921-25, tabel 5.

var flittigere til at gøre brug af dispensationsmuligheden end de øvrige danskere og ikke mindst sammenlignet med de øvrige jyder.

Var de sønderjyske tal et udtryk for en anden kultur baseret på erfaringerne fra tiden under tysk styre og ikke mindst tysk administration, så der var tale om en længerevarende tendens? Det kan ikke umiddelbart afgøres, fordi Danmarks Statistik ophørte med særskilt at registrere tallene for de fire sønderjyske amter efter 1925. Det har heller ikke været muligt at rekonstruere de manglende senere tal for Sønderjylland med andre kilder på en sådan måde, at de bliver umiddelbart sammenlignelige med de bevarede landstal. Den sikreste alternative måde at danne sig et overblik over antallet af sønderjyske vielser, hvor en eller begge ægtefæller behøvede et kongebrev, har vist sig at være en systematisk gennemgang af sognenes kontraminiestralbøger og duplikater af ægteskabsbøgerne, hvor henholdsvis de kongelige og borgerlige vielser er nedfældet med angivelse af såvel vielsesdagen som ægtefællernes fødselsdatoer. En sideløbende optælling af det samlede antal bryllupper i de samme bøger i den samme ti-års-periode gør det muligt at beregne andelen af nødvendige dispensationer sogn for sogn. Det er imidlertid et ganske omfattende arbejde, hvorfor det i denne undersøgelse er begrænset til Sønderborg og Aabenraa amter, der i 1932 blev lagt sammen

til Aabenraa-Sønderborg amt, med i alt 40 sogne. Materialet indeholder desværre flere lakuner, idet duplikatbøgerne savnes fra Oksbøl, Svenstrup, Notmark, Asserballe og Rise sogne, ligesom en del af de øvrige først er ført fra året 1924. For de kirkelige vielseres vedkommende savnes kirkebogen for Broager øst og for den tyske menighed i Sønderborg, hvorfor de dér foretagne vielser – ligesom de borgerlige vielser i de manglende duplikatbøger – må undværes i den talmæssige opgørelse.

I de trods alt stadig mange tilgængelige sognebøger fra de to amter er der for hele tiårsperioden optalt 6.095 vielser, i hvilke der optræder 52 brude og 139 brudgomme med en alder, der nødvendiggjorde et kongebrev. Disse 191 brudefolk var fordelt på 183 vielser, fordi den lidt for unge brudgom i otte tilfælde blev viet til en ligeledes for ung brud, men uanset dette så udgjorde de helt unge brude 0,85 % af de sammenlagt 6.095 sønderjyske brude, mens brudgommene under 21 år havde en andel på 2,28 % af de tilsvarende gomme. I opgørelsen fra Danmarks Statistik for de første tre år lød de tilsvarende procenter for Sønderjylland på 1,05 % og 2,22 %, hvorfor de to amter skønnes tilstrækkelig repræsentative for det samlede Sønderjylland.

Det kan således konstateres, at sønderjyderne ikke holdt sig tilbage, når det gjaldt muligheden for at indgå ægteskab i en yngre alder, end loven foreskrev, men hvor havde myndighederne, der skulle bevilge de nødvendige kongebrev, så deres opmærksomhed: på barnebrude, tvangsægteskaber eller noget helt tredje? Ja, i første omgang skulle de tage stilling til, om ansøgerne overhovedet havde en god grund til at ønske sig et kongebrev, for det var en afgørende forudsætning.

En "rimelig grund til at dispensere fra den foreskrevne alder"²⁹

Det oprindelige lovudspil fra Familieretskommissionen havde ladet det stå ret åbent, hvordan der skulle dispenseres fra aldersreglerne, og blot skrevet, at det skulle foregå med "tilladelse af kongen eller den, han bemyndiger".³⁰ I den endelige lovtekst var det omformuleret til: "Undtagelse herfra [aldersbetingelserne] kan gøres ved kongelig bevilling i overensstemmelse med de hidtil gældende regler",³¹ hvilket heller ikke var særlig konkret, men blev uddybet i cirkulære nr. 255 af 1. december 1922. Her blev det fastslået, at Justitsministeriet havde mandatet til at udfærdige bevillingerne, men at det kunne overlades til amtmændene, når den mandlige andrager var fyldt 20 år og den kvin-

delige 16 år, dog under forudsætning af, at ministeriet ville blive inddraget, hvis der opstod tvivl om, hvorvidt betingelserne var opfyldt. Fire særlige betingelser blev opstillet:

1. Der skulle foreligge et samtykke fra de mindreårige brudefolks forældre eller værger.
2. Der skulle foreligge et samtykke fra ægteskabets anden part.
3. Der skulle fremlægges en lægeerklæring om andragerens fysiske modenhed sammen med behørigte attester om den åndelige modenhed og for mændenes vedkommende også deres evne til at forsørge en familie.
4. Endelig skulle der gives en rimelig grund til at dispensere.³²

Per 1. januar 1929 blev aldersgrænsen for amternes ret til lokalt at afgøre de mandlige ansøgers sager yderligere nedsat fra 20 til 19 år,³³ men alligevel – og til alt held for denne undersøgelse – endte mange af de sønderjyske ansøgninger, der alt andet lige kunne have været afgjort i de to amter, alligevel i Justitsministeriet. Det er nemlig dér, de mest omfattende journalsager er fundet bevaret. Andre sager befinder sig blandt de amtslige journaler, hvor der imidlertid i mange tilfælde kun er opbevaret få dokumenter af begrænset informationsværdi.³⁴ Endelig er der en mindre del af vielserne, hvor det slet ikke er lykkedes at opdrive sagens akter, men desuagtet foreligger der så meget kildemateriale, at det er muligt at danne sig et indtryk af, hvad der har spillet ind, når ansøgerne har skullet fremlægge deres sag, og når embedsmændene har skullet beslutte, om det ønskede kongebrev kunne bevilges.

Af de fire krav, der er oplyst ovenfor, skiller det fjerde sig ud. Hvor de tre første forudsatte, at personer med et kendskab til andrageren udtalte sig til fordel for dennes ønske om et ægteskab, så blev det den offentlige sagsbehandler, der skulle afgøre, om der nu også forelå en rimelig grund til at dispensere for den manglende alder. Heri lå en risiko for nogle subjektive og dermed tilfældige afgørelser, men sådan gik det egentlig ikke. Det er således et gennemgående træk i de mange sager, at den altafgørende – og næsten kun eneste – grund til dispensation var brudens graviditet. Det blev da også direkte formuleret i 1928 i det omtalte cirkulære, der udvidede amternes ret til også at udstede bevillinger til de 19-årige mænd. Her blev det forudsat, at "andragerens økonomiske forhold er tilfredsstillende, og der foreligger særlig vægtige grunde – såsom brudens besvangrelse – for at dispensere fra den i loven foreskrevne alder."³⁵

I langt de fleste af de bevarede ansøgninger var kvindens graviditet da også den eneste begrundelse, hvilket indikerer, at parret nok ikke ville have haft aktuelle planer om ægteskab – og i nogle tilfælde måske aldrig ville have fået det – hvis ikke bruden var blevet besvangret. Endvidere befandt hun sig i over halvdelen af de 96 sager, hvor tidspunktet for hendes forventede nedkomst fremgår af de bevarede akter, i enten 7., 8. eller 9. måned, da ansøgningen blev indgivet, så disse par havde altså ventet med den endelige beslutning, til det syntes uundgåeligt, at graviditeten ville ende med et barn. Der var endda dem, der ventede, til barnet var født. Således skrev en 20-årig mand fra Aabenraa først sin ansøgning til kongen den 12. februar 1926, efter at det fælles barn var født to dage tidligere. I journalen noterede amtet: "Indstilles, at det ansøgte e.o. [extra ordinem = uden for ordenen] bevilges, uanset at barnet er født", hvilket fortalte, at der ikke nødvendigvis var garanti for et kongebrev, når bruden ikke længere var gravid.³⁶ Ikke desto mindre fik langt de fleste af materialets 20 andre unge ansøgere, der allerede var blevet forældre til mindst ét barn, deres kongebrev. I tre tilfælde var det næste barn på vej, og sagen kunne dermed behandles som de fleste andre graviditetssager, men ellers bidrog det til en positiv afgørelse, hvis faderen var fyldt 20 år på ansøgningstidspunktet. Det var en maskinbygger fra Sønderborg ikke, da han ønskede at ægte sin 17-årige kæreste, som 20 dage tidligere havde født deres fælles barn. Hun fyldte 18 år to måneder senere, mens han var fem uger fra sin 20-års fødselsdag, da de indgav deres fælles ansøgning i august 1929. Det lokale politi, der som en helt almindelig procedure hjalp med at fremskaffe de nødvendige attester og det nødvendige beslutningsgrundlag, noterede i sin første rapport, at bevillingen først kunne udstedes, når gommen [20 dage senere] var fyldt 20 år, og da amtet endelig var parat til at udfærdige kongebrevet – arbejdet med attesterne trak ud – var dets forudsætning, at "den mandlige part nu efterhånden er fyldt 20 år og den kvindelige part er over 16 år."³⁷ Her var amtet dog ikke helt ajour med cirkulærerne, der nu også lod dem bevilge kongebrev til de 19-årige mænd.

Alderen i sig selv var dog ikke nødvendigvis nok. Således fik en 20-årig arbejder fra Aabenraa afslag, da han i 1924 ville giftes med sin kæreste, der havde to børn. Her var amtet ubønhørligt: "Er ansøgeren fader, har de kunnet leve med 2 børn uden ægteskab, uden at det har generet dem, hvorfor de også må kunne vente, til han fylder 21 år. Er han ikke fader, er der nok ingen grund." I dette tilfælde måtte parret pænt vente, men giftede sig samme måned, som gommen var fyldt de 21 år.³⁸

Graviditet var altså den sikreste vej til et kongebrev, og selv om de fleste først indgav deres andragender langt henne i graviditeten, så var der andre, der tidligt greb lejligheden til at få et i forvejen forpligtende forhold officielt stadfæstet. Et eksempel var en 20-årig maskinbygger fra Aabenraa, der i 1924 allerede havde været forlovet med sin kommende hustru i knap et år, da han søgte om lov til at ægte hende. Hun var gravid i fjerde måned, og de kunne således have ventet, til han tre måneder senere fyldte 21 år, men brylluppet var allerede planlagt, og han var parat.³⁹ En 20-årig skomager fra Sønderborg var også helt klar til at "indgå i det hellige ægteskab" med sin 17-årige kæreste i september 1924. De var ringforlovede, og da hun nu var frugtsommelig, ville de straks giftes. Han havde indhentet de nødvendige attester, dog ikke den ellers obligatoriske graviditetsattest, for han mente ikke, at en jordemoder kunne konstatere, om kæresten var gravid eller ej, da hun kun var i 2. måned. Trods den manglende attest fik han sit kongebrev, og de to kunne gifte sig i oktober som planlagt.⁴⁰

Det forekom dog også, at ansøgningerne indeholdt andre begrundelser, som i et tilfælde fra Alnor, hvor en knap 18-årig syerske i 1928 bad om lov til at ægte sin 21-årige kæreste, fordi "det er mit inderlige ønske, at min fader kommer med til mit bryllup, at min fader, som er skibsfører, kun sjældent kan komme hertil på besøg, og at han har meddelt, at han vil komme hjem i de første 2 uger af december, og at det derefter er ganske uvist, hvornår hans skib kommer her til landet." Hun vedlagde pligtsskyldigt seks bilag, der skulle dokumentere, at hun opfyldte de øvrige krav for en dispensation, plus et syvende, der skulle dokumentere, at hun var uden formue, hvorfor hun bad sig fritaget for bevillingsgebyret på 33 kr. 66 øre. Det var imidlertid ikke nok for Aabenraa Amt, der bad det lokale politi foretage yderligere undersøgelser, og det var først med politiets fremsendelse af en lægeattest, der viste, at hun var svanger i femte måned, at hun fik sit kongebrev. At graviditeten i dette tilfælde var afgørende, fremgår af politiets bemærkning om, "at der efter denne begrundelse ikke herfra vides noget mod det ansøgte at erindre."⁴¹

Syerskens primære begrundelse var følelsesmæssig, og det samme kunne man vel sige om en anden 17-årig, der i 1925 ønskede at ægte sin 20-årige forlovede, med hvem hun havde et syv måneder gammelt barn. "Det virker i høj grad deprimerende på mit sind, at jeg af den grund tidlig og silde må høre ondt af mine nærmeste", hed det i hendes ansøgning, og i dette eksempel endte det faktisk med et kongebrev, selv

Der er bevaret mange bryllupsbilleder rundt om i de danske lokalarkiver, men det er en sjældenhed at finde ét, hvor bruden glad fremviser sin graviditet som på dette foto fra 1927. Denne brud, der var i sjette måned, og hendes udkårne var henholdsvis 24 og 26 år gamle og behøvede altså ikke et kongebrev. Billedkilde: Vordingborg Lokalhistoriske Arkiv. Fotograf ukendt.

om der ikke forelå en graviditet. Sagsbehandlingen trak imidlertid ud, da parret havde overset, at den kommende brudgom også skulle søge dispensation. Der gik således seks uger, før begge kongebreve var i hus, og det endte med at være stor ståhej for ingenting, for det unge par ventede yderligere en måned med brylluppet, så det stod dagen efter hans 21-års fødselsdag og 18 dage efter hendes 18-års dag.⁴²

For en 20-årig fodermester fra Nordborg var behovet for et kongebrev af en mere praktisk karakter, idet han sammen med sin kæreste havde et 3-måneders barn, der var sat i pleje hos moderens familie syd for grænsen. De tyske myndigheder ville imidlertid ikke godkende plejehjemmet, "hvorfor vi ser os nødsagede til at tage det hertil", som fodermesteren formulerede det. Dertil kom, at moderen som tysk statsborger havde en tidsbegrænset opholdstilladelse, så der var dobbelt behov for at etablere et fælles hjem i Sønderjylland.⁴³ En anden 20-årig fra Sønderborg havde et lignende argument, da han i slutningen af 1923 fik lov at ægte sin 19-årige kæreste: De havde ligeledes et fælles barn, som var i pleje hos hendes forældre, "og vil vi lettere kunne underholde dette barn, som nu, da vi skal betale den store plejeløn. Da vi dog senere vil indgå ægteskab med hinanden, er det os meget om at gøre, at vi får denne bevilling."⁴⁴

Økonomi spillede ligeledes ind, da en knap 20-årig landmandssøn fra Lysabild i 1926 bad om lov til at ægte sin 17-årige kæreste. Han havde købt en ejendom, og "hensynet til ejendommen gør det ønskeligt for ham snarest muligt at kunne indgå ægteskabet med hans forlovede, der er uddannet til at forestå husholdning." Det blev imidlertid afgørende, "at besvangrelse foreligger, og at dette er den væsentligste grund til andragendets fremkomst."⁴⁵ På lignende måde ønskede en 20-årig snedkersvend fra Kværs "at stifte bo hurtigst muligt", da han skulle overtage sine svagelige forældres landejendom og snedkerværksted. Også her blev der brug for hjælp i huset, for hans søster skulle giftes og flytte hjemmefra, men når det hastede, skyldtes det den udkærnes graviditet.⁴⁶

Hensynet til familien som den eneste begrundelse rakte ikke for en 17½-årig kvinde fra Holbøl sogn, der i 1928 ønskede at ægte sin kæreste, angiveligt fordi hendes ældre og svagelige forældre havde brug for både hende og kæresten til at hjælpe med landbrugets fortsatte drift. Politimesteren i Gråsten havde ikke noget imod det ansøgte, selv om begrundelsen "ikke synes at være helt fyldestgørende", men amtet sagde nej. Her mente man ikke, at "den anførte begrundelse giver rimelig

grund til at dispensere fra den foreskrevne alder, hvorfor det ansøgte ikke kan bevilges". Afgørelsen var formentlig ganske heldig, for parret ses heller ikke gift, efter hun var fyldt de 18 år. Ved folketællingen i 1930 klarede hendes forældre sig med to andre hjemmeboende døtre og en tjenestedreng, mens hun selv må have opholdt sig andetsteds, og i 1935 blev hendes daværende kæreste, stadig ungkarl, viet til en jævnaldrende kvinde på Djursland. Jævnaldrende havde han imidlertid ikke været med den 17½-årige fra Holbøl, idet han var tæt på de 34 år, da hun ansøgte om kongebrev. I journalen ses den relativt store aldersforskel imidlertid ikke italesat under sagsbehandlingen,⁴⁷ og det giver anledning at se nærmere på eventuelle mulige "barnebrude" i undersøgelsesgruppen.

Sønderjyske barnebrude – eller barnegomme?

Som tidligere nævnt er der i nutiden ikke nogen skarp definition af begrebet barnebrud, og i datiden sås fænomenet slet ikke italesat. Et opslag i den digitaliserede Flensborg Avis på ordet "barnebrud" afslører, at ordet kun blev brugt to gange i det undersøgte tiår, og begge gange i en litterær tekst om fremmede kulturer.⁴⁸ Imidlertid har man vel også dengang haft en mening om, hvornår en pige var for ung til ægteskab, og tilsyneladende var skæringspunktet de 16 år. Familieretskommissionen havde i det oprindelige udspil ganske vist ikke villet sætte nogen nedre grænse for de mulige aldersdispensationer, men tilføjede: "uagtet man selvfølgelig anser denne for udelukket, når man når ned til 14-15 års alderen for kvinden og 17-18 års alderen for manden."⁴⁹ Amternes generelle ret til at dispensere kvinder ned til 16-års alderen uden at involvere Justitsministeriet trak i den samme retning, ligesom de 16 år jo også havde været aldersgrænsen for kvinders frie adgang til ægteskab, før den nye ægteskabslov blev gældende. Det kan vel dermed konkluderes, at 16-17-årige brude ikke blev set som noget voldsomt utilstedeligt, uagtet at lovens aldersgrænse var sat til 18 år, og myndighedsalderen for både kvinder og mænd var 21 år. Det er derfor ikke overraskende, at de 52 unge kvinder, der i denne undersøgelse blev bevilget et kongebrev, alle var fyldt 16 eller 17 år. De otte af disse blev således gift med kongebrevet i hånden som 16-årige, mens resten var fyldt 17 år på vielsesdagen.

Hvis man ser nærmere på disse otte yngste brude, springer et særligt fænomen i øjnene. Det er ikke så overraskende, at to af dem, hvoraf

den ene fyldte 17 en uge efter brylluppet, og den anden var 16½, blev gift med unge mænd, der begge var 19½ år gamle. De var dermed et år yngre end gennemsnitsalderen for undersøgelsens 183 brudgomme (20,8 år). I de to ægteskaber var brudefolkenes indbyrdes aldersforskelle 3 år, hvilket til gengæld svarer ret nøje til gennemsnittet for alle 183 ægteskaber, når man ikke skelner mellem, om det var manden eller kvinden, der var ældst, hvis de da ikke var lige gamle. For de seks andre 16-årige brudes vedkommende var ægtemændene imidlertid noget ældre med en gennemsnitlig aldersforskel på godt 11 år.⁵⁰ Man kan derfor overveje, om de dermed opfyldte det andet kriterium, der i nutiden bruges i talen om barnebrude, nemlig at de unge piger bliver gift med betydeligt ældre mænd. Heller ikke her har nutiden sat tal på, hvor stor aldersforskellen må være, før det bliver angribeligt, men i denne undersøgelse resulterede aldersforskellene tilsyneladende ikke i hævede øjenbryn. I det seneste eksempel, der blev omtalt ovenfor, hvor den 17-årige kvinde fra Holbøl fik afslag, blev det da heller ikke begrundet med, at hendes kæreste var dobbelt så gammel, men at det var en utilstrækkelig begrundelse, at de skulle hjælpe forældrene på deres landbrug.

Den største aldersforskel, der er fundet i forbindelse med denne undersøgelse, vedrører en ansøgning fra årsskiftet 1925/26. Her søgte en 16-årig kvinde fra Oksbøl bevilling til at ægte en fisker, der netop havde rundet de 38 år. Parret er hidtil ikke medtalt, fordi deres borgerlige ægteskab skjuler sig i en af de manglende duplikatbøger, men sagsbehandlingen er bevaret. Den afslører, at politiet efter at have indhentet de manglende attester konkluderede, "at der herfra intet vides mod det ansøgte at erindre." Amtet kan ikke have været uenig, for den ønskede bevilling blev udstedt i begyndelsen af februar, hvorefter brylluppet – ifølge en lokalhistorisk kilde – stod i marts blot 19 dage, før hun nedkom. Hvis aldersforskellen overhovedet havde givet anledning til bekymring, så måtte graviditeten altså have overtrumpet den.⁵¹ Ægteskabet viste sig i øvrigt holdbart, for parret og deres (eneste) barn var stadig sammen ved folketællingen i 1940. Ifølge ovennævnte lokalhistoriker forblev ægteparret sammen i Oksbøl til 1965, hvor de fraflyttede sognet for at bo nær deres for længst voksne barn.⁵²

Tilbage til de seks resterende ægtemænd, der fik sig en 16-årig brud, så var den ældste af dem en træskomager fra Øster Løgum Sogn på 34 år. Desværre rummer denne journal hverken ansøgningen eller de udstedte attester, men blot en afskrift at kongebrevet og en fritagelse

for den ellers obligatoriske lysning. Det sidste tyder på hastværk, og på omslaget er der også noteret et "Haster". Der gik da også kun seks dage mellem udstedelsen af kongebrevet og den borgerlige vielse, men det kan ikke have været begrundet i hendes snarlige nedkomst, for der gik yderligere fire måneder, før en søn blev født.⁵³ Vi ved altså ikke, hvilke eventuelle overvejelser der gik forud for kongebrevet, kun at aldersforskellen kombineret med hendes unge alder ikke kom til at stå i vejen.

I en af de andre sager fra 1932 ville en 16½-årig fra Ulkebøl giftes med sin 28-årige forlovede gennem cirka et år, idet hun var gravid i 4. måned. Myndighederne påtalte ikke aldersforskellen, men den kommende brudgom bemærkede, at pigen havde opgivet at være 16 år gammel, da han lærte hende at kende, men – viste det sig senere – kun været 15.⁵⁴ Når han fandt det nødvendigt at oplyse dette, kunne det indikere, at 15 år ikke kun var en betænkelig grænse i forhold til ægteskab, men også en normativ grænse for, hvornår en voksen mand ikke burde indgå i et forhold med en mindreårig kvinde/pige.

Hvis det var tilfældet, så måtte en anden 28-årig mand fra Ulkebøl Sogn have brudt normerne. Hans brud var i slutningen af 1931 16½ år gammel, da hun søgte om den kongelige bevilling og oplyste, at hun i cirka to år havde været forlovet med den kommende gom. Hun havde allerede to børn med ham, hvoraf det første var født, da hun var 15½ år, og det andet for nylig. Ønsket om ægteskab skyldtes gommens nylige erhvervelse af et statshusmandssted, hvor de to ved fælles hjælp ville kunne ernære deres familie. I dette tilfælde blev hendes alder – men ikke aldersforskellen – imidlertid problematiseret af Sønderborgs politi, der "under henvisning til, at andragerinden kun er 16½ år gammel, ganske skal henstille, om der måtte være tilstrækkelig hjemmel til at imødekomme det ansøgte." En måned senere havde politiet imidlertid ændret mening efter igen at have været sat på sagen og ville nu indstille, "om der i betragtning af, at andragerinden faktisk lever sammen med sin forlovede og underholdes af ham og har 2 børn med ham, måtte være tilstrækkelig anledning til at imødekomme det ansøgte, uagtet at andragerinden mangler 1 år og 3 måneder i at være 18 år." Hun fik bevillingen – trods fravær af graviditet – og de to blev derefter viet.⁵⁵

I et andet eksempel fra Tandslet havde den 16-årige i 1925 – fire måneder efter sin fødselsdag – ansøgt om et kongebrev med den begrundelse, at hendes 25-årige forlovede var i begreb med at købe en landbrugsejendom, men vanskelig ville kunne drive den uden en ægtefælle. Dertil kom det praktiske, at parret havde brug for at forlade

Selv om myndighederne først havde sine betænkeligheder ved at bevilge den unge moder fra Ulkebøl Sogn dispensation til ægteskab, så fik den lokale betjent et godt indtryk af hende: "Andragerinden er en ualmindelig stor og kraftig pige, der ser meget ældre ud. Hjemmet er ualmindeligt propert og rent." På billedet fra cirka 1935 ses det pågældende ægtepar, Klara og Christian Clausen, sammen med to af de fire børn, de havde hos sig ved folketællingen i 1940, hvor ægteskabet havde vist sin levedygtighed.⁵⁶ Billedkilde: Taasinge Lokalhistoriske Arkiv. Fotograf ukendt.

deres respektive hjem; hun, fordi moderen var enke på aftægt, og han, fordi hans bror skulle overtage fædrenegården. Politiet kunne imidlertid ikke anbefale det ansøgte på grund af hendes unge alder, og amtet fandt også, at "bruden er lovlige ung, samt at de anførte grunde ikke er særlig vægtige." Straks efter afslaget fulgte imidlertid en ny anmodning, denne gang ledsaget af en svangerskabsattest, efter hvilken den vordende brud var gravid i 6. måned, og så var vejen til ægteskab alligevel banet.⁵⁷ Graviditeten havde overtrumpet aldersspørgsmålet, og noget lignende skete, da en 16½-årig kvinde fra Sønderborg i 1926 ønskede at ægte sin syv år ældre kæreste, fordi hun to måneder tidligere havde født deres fælles barn. "Skønt barnets fødsel afgiver skellig

grund, skal jeg dog, under henvisning til, at andragerinden kun er 16½ år gl., henstille, om der måtte være tilstrækkelig grund til at imødekomme andragendet,"⁵⁸ noterede politiet. Med en understregning af oplysningerne om det fælles barn besluttede amtet sig alligevel for en bevilling, og parret fik sit bryllup.⁵⁹

Der var også blandt de 17-årige kvindelige ansøgere flere eksempler på knap ti års aldersforskel mellem hende og manden, men i ingen af disse journaler ses hverken alder eller aldersforskel problematiseret. Ud fra dette materiale ser det altså ud til, at 15-16 år blev set som den kritiske alder i forhold til kvinders/pigers adgang til ægteskab, men at brudens og gommens indbyrdes aldersforskel ikke blev tillagt nogen særlig betydning. Og dog! Familieretskommissionen havde i sin tid hævdet det standpunkt, at kvinden "dog sikkert er ægteskabsmoden betydelig tidligere end han [manden]"⁶⁰ så måske var det snarere "barne-gommene", der krævede en særlig beskyttelse? Det fik en 20-årig fodermester fra Bjolderup i hvert fald at føle, da han i efteråret 1925 ønskede at ægte sin 25-årige kæreste. Sammen havde de et barn, og med hende som hustru ville det være lettere for ham at passe et job som gift fodermester. Amtet afslog imidlertid uden nogen nærmere begrundelse, men til Justitsministeriet kunne amtsassessoren oplyse, at det "skyldtes hensynet til, at andrageren er 5½ år yngre end sin forlovede."⁶¹ Det er uklart, om amtet siden modtog nye oplysninger eller blev korrigeret af ministeriet, men i hvert fald fik fodermesteren sin bevilling tre måneder senere, så den ønskede vielse kunne gennemføres.

En ligeledes 20-årig arbejder fra Aabenraa fik i 1926 afslag af amtet, da han ville ægte moderen til sit ti måneder gamle barn. Afslaget blev begrundet med "det oplyste og særligt under hensyn til, at De for tiden er arbejdsløs", hvilket han imidlertid ikke ville acceptere. Han klagede til Justitsministeriet, der derpå bad amtet oplyse om sagsforløbet, og nu kom det frem, at det ikke kun drejede sig om det manglende arbejde, men også, at barnet allerede var født, og at andrageren var fem år yngre end den vordende brud. På denne baggrund fastholdt ministeriet afslaget. Efter at have fremlagt nye oplysninger fik andrageren dog sit kongebrev fem måneder efter det første afslag, så også her endte det med ægteskab.⁶² Et tredje eksempel er det allerede omtalte fra 1924, hvor der blev givet afslag til en arbejder fra Aabenraa, hvis kæreste havde to børn, men hvor det var uklart, hvorvidt han var deres far. Her hed det i et internt notat: "Under hensyn til den mellem parterne værende betydelige aldersforskel afslås andr[agend]et (det er dog af hensyn til bru-

den rigtigst ingen motivering at gøre udover "under de forel[iggende] omst[ændigheder] ej anledning".⁶³ Hun var fem år ældre end ham.

Man kan undre sig over, at mindre aldersforskelle kunne føre til afslag, når kvinden var den ældste, mens større aldersforskelle i omvendt favør tilsyneladende ikke blev tillagt betydning, men her spillede det uden tvivl ind, at det traditionelt var langt mere almindeligt for kvinder end for mænd at få sig en betydelig ældre ægtefælle. Ser man på ægteskabsstatistikken for de jyske landdistrikter i et tilfældigt år, her 1926, så blev 54 kvinder i alderen 20-24 år gift med mænd i alderen 40-74 år, mens 56 af de 25-29-årige kvinder blev viet til mænd mellem 45 og 74 år. De omvendte tal for mændene var blot 2 og 1.⁶⁴ I gennemgangen af de to undersøgte amter er der tilsvarende registreret et halvt hundrede vielser med mere end 20 års forskel mellem brud og gom, og i samtlige var kvinden den yngste. 28 af dem var under 30 år gamle, da de blev viet, mens deres ægtemænd var mellem 41 og 69 år.

Dette til trods er det dog stadig overraskende, at en blot fem år ældre brud skulle få myndighederne til at afslå en dispensation, men måske var det blot et udslag af en enkelt sagsbehandlers personlige holdninger. Således hørte de tre omtalte sager alle hjemme i Aabenraa Amt, mens amtsassessoren var Carl Bang. Han havde egenhændigt skrevet de to notater om den bekymrende aldersforskel, mens det tredje notat var et referat af en tidligere afgørelse, som formentlig også var Bangs. Der sås i øvrigt ikke flere tilfælde, hvor et afslag blev åbenlyst begrundet i en bruds højere alder, efter at Bang i 1926 havde forladt sit embede, ligesom der heller ikke sås lignende tilfælde i Sønderborg Amt, heller ikke, hvor kvindens aldersforspring var større end de fem år.

Når en noget ældre gom med en yngre brud ikke blev problematiseret i sagsbehandlingen, så havde det formentlig sin baggrund i en kulturel tradition. Helt sikkert er det dog, at det afgørende kriterium for at opnå et kongebrev, nemlig brudens graviditet, bundede i den traditionelle norm, der sagde, at børn burde fødes inden for et ægteskabs rammer. De uægte (skabelige) børn kunne ikke kun give betydelige sociale og økonomiske udfordringer for den enlige mor, der ville forsøge at beholde det, men var også forbundet med en skam, der ikke kun hang ved barnet og moderen, men også ramte moderens familie, som ikke sjældent måtte overtage ansvaret for et sådant barn, hvis det da ikke skulle ende som plejebarn blandt fremmede. Bedsteforældrene kunne altså også have en interesse i, at de unge vordende forældre lod sig vie, og derfor skal deres mulige rolle i ægteskabsovervejelserne undersøges nærmere.

Carl Bang (1888-1969) var amtsassessor i Aabenraa Amtskommune fra 1920 til 1926, hvorefter han blev dommer i Vestre Landsret og siden præsident sammesteds.⁶⁵ Billedkilde: Museum Sønderjyllands Mediearkiv. Fotograf ukendt.

Den ældre generations indflydelse på ægteskabsplanerne – støtte, pres eller tvang?

"Det er såvel min forlovedes som mit inderlige ønske, at barnet må blive født indenfor ægteskabet, og at barnets første opfostring må ske indenfor ægteskabet. Vi er derhos af den overbevisning, at det vil blive ulige lettere for os at forsørge barnet på forsvarlig måde, når dette kan ske i vort fælles hjem." Sådan skrev en 20-årig tømrersvend fra Gråsten, da han i 1924 søgte tilladelse til at ægte sin 21-årige besvangrede forlovede. Han medsendte et samtykke fra sin kurator og afslørede dermed, at han selv havde været plejebarn. "Jeg skal anføre, at jeg selv er født uden for ægteskabet og selv ikke ved, hvem min mor er, eller hvor hun opholder sig", forklarede han og var formentlig på den baggrund endnu mere opsat på, at hans eget barn skulle have en anderledes start på livet.⁶⁶

Når den unge tømrer medsendte sin kurators samtykke, så var det for at opfylde kravet om et samtykke fra de mindreårige brudefolks forældre eller værger. Kravet gjaldt såvel brudene som brudgommene,

så længe de endnu ikke var fyldt 21 år, og gjorde dermed automatisk deres forældre til en part i sagsbehandlingen. De fik mulighed for at sige ja eller nej til det planlagte ægteskab, men det ses dog kun i enkelte af de bevarede sager, at en forælder modsatte sig et ægteskab.

Et eksempel var en 17-årig kvinde fra Kværs, der i 1932 ville giftes med sin ni år ældre forlovede, med hvem hun ventede et barn. Hun mødte imidlertid modstand fra sin mor, der – fordi datteren i sin tid selv var født uden for ægteskab – også var hendes værge. Ifølge datteren skyldtes moderens modstand, at den udkårne havde et såkaldt "uægte" barn, som han betalte børnepenge til, og til politiet medgav moderen, at hun havde været imod datterens valg af kæreste. Denne uoverensstemmelse havde holdt datteren væk fra hjemmet i mere end et halvt år, hvorfor moderen ikke havde hørt om graviditeten. Nu var hun betænkelig ved kærestens evne til at forsørge datteren og ville ikke give sit samtykke, før datteren var kommet hjem til en samtale. Det næste notat i journalen viser, at datteren var flyttet hjem og havde opgivet at søge om det nødvendige kongebrev. I stedet blev de to gift efter hendes 18-års fødselsdag og efter barnets fødsel, men før dets dåb, hvor det fik sin fars efternavn.⁶⁷

I dette tilfælde synes moderens indsigelse at være begrundet i en egentlig bekymring for datteren, og tilsyneladende fandt de frem til en fælles forståelse, der nok udsatte brylluppet, men ikke forhindrede det. I andre tilfælde måtte myndighederne imidlertid gøre brug af deres ret til at tilsidesætte en forælders indsigelse, når der ikke var "skellig grund til nægtelsen".⁶⁸ Det skete i 1930, hvor en 18-årig kvinde fra Aabenraa blev viet til sin 21-årige mand, men først efter nogle bryderier. De havde ikke brug for et kongebrev, men grundet sin alder skulle hun fremlægge et samtykke fra forældrene, hvilket faderen havde nægtet, da hans kommende svigersøn skriftligt bad derom. Det var bedre, "om frøkenen selv nedværdigede sig og skrev om tilladelse eller også ventede, til hun var selvbestemmende," lød faderens svar. Derpå henvendte datteren sig til amtmanden og fortalte, at faderen havde forladt hjemmet otte år tidligere og siden da ikke havde bekymret sig om familien. Dette protesterede han dog imod, da politiet efterfølgende afhørte ham. Han havde betalt det underholdsbidrag, han var dømt til, så når hun nu kom med en sådan påstand, så ville han da slet ikke give sin tilladelse. Politiet mente imidlertid ikke, at det var skellig grund, så amtet gav parret den nødvendige attest, men faderen var langt fra tilfreds: "Hvis Amtet tager faderretten, så vil Amtet også overtage under-

holdsbidraget for eftertiden," mente han og gjorde fornyet indsigelse. Barnet var "kuns 18 år", hendes forlovede arbejdsløs og uden midler til at sætte bo – "Fattigdom og elendighed fra begyndelsen", mente han, uden at det dog ændrede afgørelsen.⁶⁹

En anden krænket far blev underkendt af amtet i 1931. Han mente ikke, at gommen, en 21-årig bagersvend, kunne ernære en familie, og desuden havde datteren været ulydig og ikke villet rette sig efter hans anvisninger. Moderen havde derimod intet imod ægteskabet, men var bange for at afgive en sådan erklæring imod mandens vilje. Den 19-årige brud fra Rinkenæs mente til gengæld, at faderens afvisning skyldtes en gammel strid mellem ham og morfaderen, hos hvem hun var vokset op.⁷⁰

Sådanne sager afslører, at ikke alle de unge brudefolk kunne regne med moralsk støtte fra deres forældre, men økonomisk var der heller ikke altid hjælp at hente, og det kunne ellers være nok så væsentligt, når den unge mand skulle dokumentere, at han var i stand til at forsørge en familie; en anden vigtig forudsætning for at opnå kongebrev. For en 20-årig arbejdsmand fra Aabenraa, der i 1930 ønskede at ægte den kvinde, der to måneder tidligere havde født hans barn, var de økonomiske vilkår ikke lette, og her kunne hverken mor eller svigermor hjælpe, for de var enker og måtte selv "gå ud at arbejde for at tjene til det daglige ophold." Han var selv løsarbejder med en beskedent og usikker ugeløn, men det lokale forsørgelsesvæsen omtalte ham som stræbsom, og hans kommende svoger kunne fortælle, hvordan han om morgenen var tidligt på benene for at søge arbejde. Ifølge sin egen bror var den kommende gom da heller ikke doven, men ville gerne arbejde og var desuden påpasselig med sine penge. Han skulle altså nok kunne forsørge en familie. Den 20-årige mente også selv at kunne klare det, og dertil kom, at hans kommende hustru var villig til at påtage sig noget rengøringsarbejde, når de var blevet gift, så hun også kunne bidrage. Han fik sit kongebrev.⁷¹

Langt bedre så det ud for en knap 21-årig forstaspirant fra Sjælland, der det samme år ville ægte sin 24-årige højgravide kæreste fra Broagerland. Han havde udsigt til en årsindtægt på cirka 2.500 kr., hvilket var det dobbelte af, hvad mange andre ansøgere håbede på at tjene, ligesom han af forældrene var lovet en medgift på 500 kr., og hans forlovede ejede 2.000 kr.⁷²

Det var en noget anden virkelighed end for flertallet af ansøgerne, der for mændenes vedkommende befandt sig i arbejderklassen. Af de

183 ægtemænd, der indgår i de indledende statistikker, var de 102 således ufaglærte, halvdelen inden for landbruget og den anden halvdel i et byerhverv. Andre 61 var faglærte, primært inden for et håndværksfag, mens 15 var selvstændige, men ikke af den grund nødvendigvis velsituerede. Bortset fra en enkelt gårdejer var der tale om husmænd, musikere, vognmænd, fiskere, en skomagermester og en barbermester samt fire købmænd, der dog muligvis blot har været butiksuddannede uden egen forretning eller ufaglærte handelsfolk. I de sidste fem tilfælde afslører kilderne ikke erhvervet.⁷³

Det var altså helt overvejende lønmodtagere, som under de aktuelle arbejdsmarkedsforhold skulle sandsynliggøre, at de kunne ernære deres kommende familie. Det skulle gøres med skriftlige erklæringer fra troværdige folk, der kendte ansøgerne, men også med ansøgernes supplerende oplysninger, hvis amtet skønnede det nødvendigt. Og her sås forskellige henvisninger til forældre og svigerforældre, der var parate til at hjælpe de unge brudefolk på vej. Således tilbød moderen til en 17-årig kvinde fra Rinkenæs, som i 1927 søgte kongebrev grundet graviditet, at datteren kunne blive i hjemmet det første år, indtil hendes kommende mand havde fået fast arbejde. Han var malersvend, men havde ikke fundet arbejde i sit eget fag, og de 40 kr. om måneden plus kost og logi, som han aktuelt tjente som tjenestekarl, var ikke tilstrækkeligt til at ernære hustru og barn i egen bolig.⁷⁴

I Sønderborg havde ikke kun den gravide kommende brud, men også brudgommen, en arbejdsløs typograf, fået husly hos hendes mor, hvor de afventede, at han fandt arbejde, så de kunne stifte deres eget hjem.⁷⁵ Det var i 1932, hvor en i forvejen høj arbejdsløshed op gennem 1920'erne toppede med 32 %, ⁷⁶ så umiddelbart var der kun ringe udsigter til, at det unge ægtepar i hvert fald på kort sigt ville kunne klare sig uden moderens hjælp.

Der er andre eksempler på, at de kommende bedsteforældre tilbød et opholdssted,⁷⁷ og i 1926 gik en svigerfar i Aabenraa et skridt videre, da en 20-årig arbejdsløs mekaniker ville giftes med sin to år yngre, gravide kæreste. Den unge mand ville forsøge at skabe sig et udkomme som sælger af margarine på landet, og hans far, der var kreaturhandler, ville hjælpe med at etablere en kundekreds, men det var svigerfar, der ikke blot tilbød parret en møbleret lejlighed i sin ejendom, men også erklærede, "at jeg i tilfælde af, at min tilkommende svigersøn skulle blive arbejdsløs, er villig til at forsørge ham og min datter, så ingen af dem skal komme til at ligge det offentlige til byrde."⁷⁸

Arbejdsløshed var imidlertid ikke den eneste trussel imod de unge mænds forsørgerevne. For den fjerdedel af de værnepligtige, der rent faktisk blev indkaldt, betød det adskillige måneder uden egentlig løn.⁷⁹ Det blev for en 20-årig arbejder fra Aabenraa, der i slutningen af 1925 ville have dispensation til at ægte sin gravide kæreste, en medvirkende årsag til et afslag, begrundet i "de om deres økonomiske forhold foreliggende oplysninger." Han var arbejdsløs og skulle til foråret aftjene sin værnepligt, så ægteskabet måtte udsættes et år, til han var fyldt de 21 år.⁸⁰ For andre var redningen, at en eller flere forældre trådte til, som det for eksempel skete i 1931 for en 20-årig tjenestekarl fra Rinkenæs med en besvangret kæreste. Hans forældre forpligtede sig til at forsørge både kone og barn, mens han aftjente sin værnepligt, og det var medvirkende til politiets positive indstilling.⁸¹

Man kan overveje, om det hjælpende bagland var datidens curlingforældre eller blot levede op til dets forældreansvar, eller om der måske bestod en egeninteresse i at få børnene gift for at afværge den mulige skam, der fulgte et uægteskabeligt barn, eller den mulige opgave med at skulle overtage dets opfostring. Det kan kildematerialet vanskeligt besvare, og ansvar og interesse udelukker da heller ikke hinanden. Det

I Tilfælde af at min Søn skulde
blive Soldat, er jeg villig til at
ernære hans Familie i den Tid han
staar i Tjenesten

Carl Oskar Nielsen

Det var ikke nødvendigvis let for forældrene at overtage en søns forpligtelser i en længere periode som tilbudt her i 1930. Denne hjælpsomme far, en 51-årig uformuende arbejdsmand fra Rinkenæs, havde således i forvejen hustru og fire hjemmeboende børn i alderen 6-21 år at forsørge.⁸²

sås i et eksempel fra Uge, hvor en 20-årig tjenestekarl, der i 1927 havde besvangret sin kæreste, fik sin fars løfte om at forsørge hende under sin værnepligt. Det fremgik imidlertid også af ansøgningen om det nødvendige kongebrev, at det var et fælles ønske: "Grunden til, at ægteskabet agtes indgået nu, er, at min kæreste skal føde et barn, som vi og vore forældre ønsker født i ægteskab." Det var måske i dette tilfælde ikke så overraskende, at ægteskabet var et fælles projekt, for det unge par boede allerede hos hans forældre, hvor de hjalp i landbruget og i husholdningen, og det var meningen, at sønnen senere skulle overtage ejendommen.⁸³

Et andet forældrepar udtrykte deres interesse endnu tydeligere i en sag fra Dybbøl i 1931. De blev afhørt, fordi deres kommende svigersøn, en 20-årig tjenestekarl, havde oplyst, at hans forlovede indtil videre kunne forblive hos dem, og i politireferatet hedder det: "De ønsker gerne, at bevillingen meddeles, for at datterens barn kan blive født i ægteskab."⁸⁴

Et par større gårdejere fra Bjolderup Sogn engagerede sig endnu mere i deres børns mulige ægteskab, da den enes søn havde besvangret den andens datter. Da sønnen var 20 år gammel, blev et kongebrev nødvendigt, og en velformuleret ansøgning blev derfor udfærdiget i begyndelsen af november 1926. Den blev underskrevet af de to unge, men var efter skriften at dømme formentlig skrevet af sønnens far, der i ansøgningen også havde indflettet et ønske om fritagelse for lysning. Det indikerede, at fødslen var så nært forestående, at der ikke nødvendigvis var tid til at vente de fjorten dage, der skulle gå mellem lysning og vielse. I en særskilt erklæring garanterede den pågældende far desuden, at sønnen vedvarende kunne være bestyrer af hans gård, da han selv havde travlt som sognerådsformand og amtsrådsmedlem. Barnet blev dog først født godt fem uger senere, hvor der stadig ikke forelå det ønskede kongebrev. Efter yderligere 1½ måned, nemlig sidst i januar, valgte faderen til den 23-årige brud at rykke amtet, der imidlertid oplyste, at det ikke havde modtaget nogen ansøgning. Den fremkom da få dage senere, men hvad var der sket i mellemtiden? Var der sket en misforståelse, så alle troede, at en af de andre havde indsendt ansøgningen, eller var den indleveret et forkert sted og strandet på vejen til amtet? I så fald kan det undre, at der gik 2½ måned, før bevillingen blev efterlyst, især fordi det nu hastede, fordi "barnet i dåben gerne skulle kaldes med faderens familienavn". En anden forklaring kunne være, at de kommende ægtefolk havde tøvet med at sende ansøgningen, fordi de

ikke nødvendigvis delte forældrenes ønske om dette ægteskab? Herom kan man kun gisne, for kilderne afslører ikke, hvilke samtaler der blev ført i de to hjem forud for vielsen af de unge. Som det nu gik, blev bevillingen udstedt dagen efter, at ansøgningen var modtaget af amtet, og med de to aktive fædre som vidner foregik vielsen 3½ uge senere efter den behørig lysning, som familierne altså ikke undgik. Barsedåben foregik tre dage efter brylluppet, og barnet fik det ønskede efternavn.⁸⁵

Blev denne vielse orkestreret af forældrene i en sådan grad, at man kan tale om en form for tvangsægteskab? Herom kan man kun gisne, men det er vel ikke utænkeligt, at forældrene øvede et større pres på de unge, jo højere man kom op i lokalsamfundenes hierarkier, fordi det uægteskabelige barn var behæftet med skam og dermed også med et muligt prestigetab. Og de, der har mest, har som bekendt også mest at tabe. Overordnet set giver kildematerialet dog ikke grund til at tro, at nogle af de unge ægtefolk var blevet tvunget til alteret af deres forældre, så indtil videre ser det ikke ud til, at myndighederne nærrede nutidens bekymringer om de umyndige ægtefolk. Datidens sagsbehandlinger kunne dog give andre udfordringer.

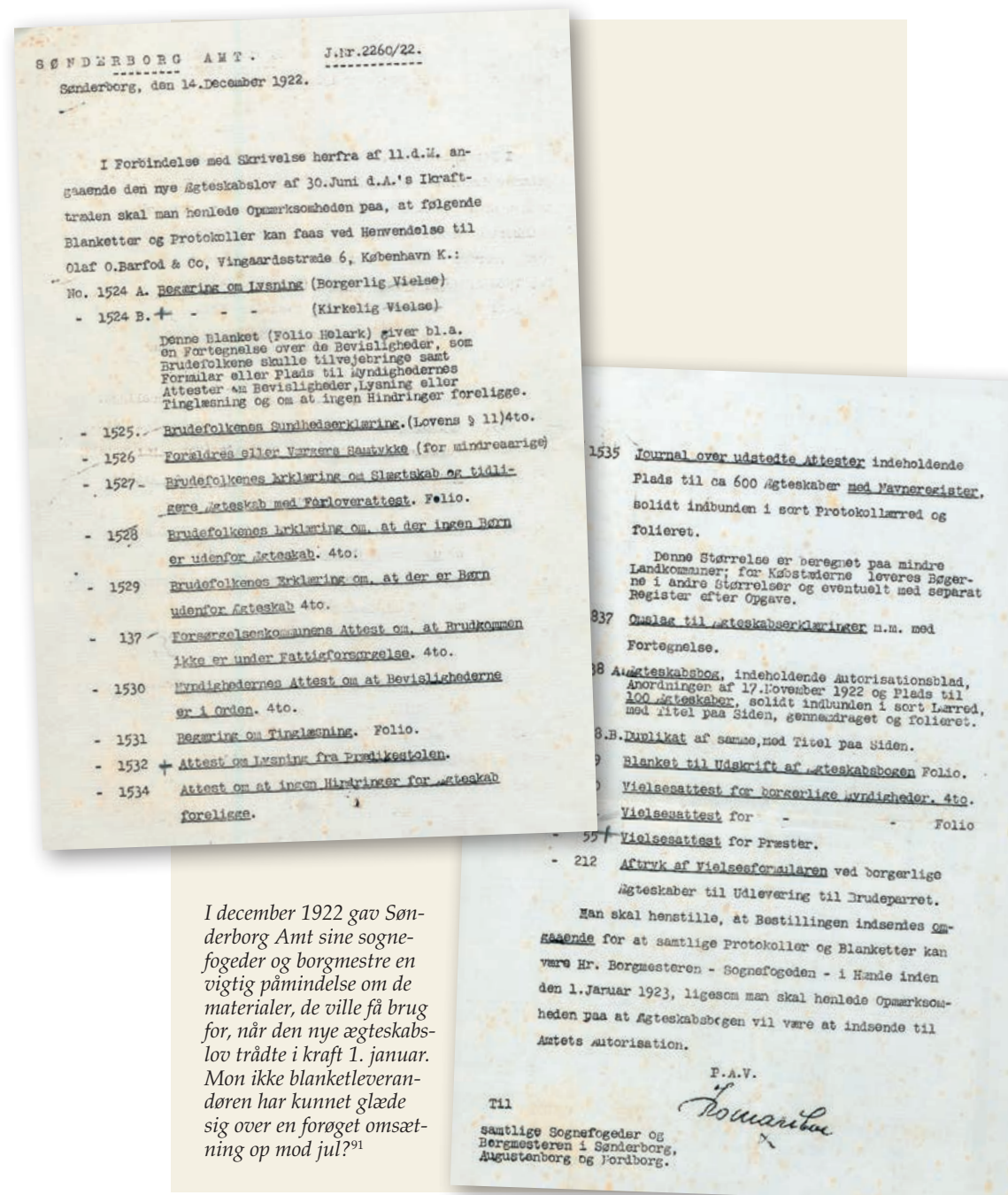
Myndighedernes øvrige administration af ønskerne om kongebrev

Når de to familier fra Bjolderup ikke fik bevilget den ønskede fritagelse for lysning, har det formentlig været en nem beslutning for amtet, for reglerne var klare. Ifølge det relevante cirkulære kunne fritagelse kun ske i to tilfælde: Når en af brudefolkenes sygdom gjorde det risikabelt at afvente lysningsfristens udløb, eller hvis "særlig grunde" havde fået amtmanden til at udstede en kongelig bevilling, det såkaldte vielsesbrev, hvilket ikke forekom særlig ofte.⁸⁶ Når dispensationen derimod vedrørte den manglende opfyldelse af ægteskabslovens aldersbetingelser, så blev et større apparat sat i sving for dels at sikre, at alle nødvendige attester var til stede, dels at afgøre, hvorvidt de særlige betingelser var opfyldt i tilstrækkelig grad.

Attesterne var et kapitel for sig, for uanset om de kommende brudefolk havde opnået den nødvendige alder eller ej, skulle de fremlægge en række attester og blanketter, før de kunne bestille lysning og derpå vielse. Deres fødselsattester var nødvendige for at dokumentere deres identitet og alder, og de måtte på tro og love erklære skriftligt, at de ikke led af en kønssygdom, der kunne smitte eller skade barnet. Li-

geledes skulle de på tro og love bekræfte, at de ikke var beslægtet på en måde, der var i strid med ægteskabsloven, ligesom de blev afkrævet en erklæring om, hvorvidt de tidligere havde været gift. Var dette tilfældet, skulle de fremlægge deres skilsmisshedokumenter eller den tidligere ægtefælles dødsattest. Disse to sidstnævnte erklæringer om et eventuelt slægtskab eller et tidligere ægteskab skulle desuden bekræftes af to pålidelige forlovere i form af en skriftlig forloverattest, der også blev afgivet på tro og love. En yderligere skriftlig erklæring blev nødvendig, hvis brud og brudgom tilhørte to forskellige trossamfund, idet de så skulle oplyse, i hvilken tro børnene skulle opdrages, hvortil kom endnu en skriftlig erklæring på tro og love om, hvorvidt de havde børn uden for ægteskab, til hvem de skulle yde børnebidrag. En yderligere regel sagde, at en mand, der var under vedvarende fattigforsørgelse, ikke måtte gifte sig uden forsørgelseskommunens tilladelse, så der blev også brug for et bevis herfra for at dokumentere, at han havde sin kommunes samtykke eller slet ikke behøvede det.⁸⁷

Oven i de nævnte dokumenter kom så kravet om forældrenes eller en værges samtykke, hvis bruden eller gommen var under 21 år, og yderligere den kongelige bevilling – kongebrevet – hvis de ikke opfyldte lovens alderskrav. Der var således en del at holde styr på for de lokale sognefogeder eller borgmestre, og en og anden har måske fundet det en anelse uoverskueligt. I hvert fald opstod der en sag i Ketting i 1931, hvor sognefogeden året før havde udstedt den sædvanlige lysningsattest, selv om den unge brudgom kun var knap 20 år gammel, og der ikke forelå et kongebrev. Sagen blev indberettet til Justitsministeriet, der ikke kunne omstøde en allerede foretaget vielse,⁸⁸ men "dog skal anmode Amtet om at foranledige Sognefogeden indskærpet, at han nøje må iagttage, at de foreskrevne betingelser er opfyldte, inden han udsteder lysningsattest."⁸⁹ Sognefogedens forklaring fremgår ikke af sagens akter, men en sognefoged fra Rise, der i 1935 havde lavet en lignende forseelse, forklarede det bagefter med, at han slet ikke havde tænkt på, at der skulle foreligge et kongebrev, dengang han udstedte en attest til en 20-årig kommende brudgom. På amtets foranledning foretog politiet derpå en afhøring af begge forlovere og gommens moder, hvorefter amtet henvendte sig til Justitsministeriet, for det syntes ikke, at sagen skulle gå upåtalet hen. Ministeriet fandt imidlertid ingen grund til at irettesætte sognefogeden, da han allerede var afskediget på grund af "gentagen forsømmelighed med foretagelse af udpantningsforretninger."⁹⁰

Var der her tale om sjældne foretelser, eller skete det af og til, at kravet om et kongebrev blev overset eller negligeret af såvel brudefolkene som de lokale sognefogeder eller borgmestre? Det er vanskeligt at sige, men i cirka hver femte af de 183 ægteskaber er der ikke sporret en bevillingssag i de undersøgte registre og journaler, hvilket dog ikke udelukker, at der har været udstedt et kongebrev. Bevillingen kan være udstedt i et andet amt, eller sagsakterne kan være fejlarkiveret eller gået tabt. Alternativt kan de lokale ægteskabsjournaler måske bekræfte, at en kongelig bevilling har været fremlagt, dog forudsat, at disse protokoller er bevaret, og at sognefogeden huskede at udfylde den pågældende kolonne og gjorde det korrekt. I denne undersøgelse savnes ægteskabsjournalerne imidlertid fra de tidligere omtalte fem sogne, ligesom de bevarede protokoller ikke altid er udfyldt efter hensigten, hvorfor de ikke kan anvendes som en sikker kilde til at afsløre eventuelle manglende kongebreve.

Dog tyder notaterne i ægteskabsjournalen fra Løjt Sogn på, at sognefogeden her havde indført sin egen bagatelgrænse, når det gjaldt brudgommens alder. Af de fem vielser, hvor brudgommen endnu ikke var fyldt 21 år, er der ud for de tre noteret "kongelig bevilling", mens der står "ingen [bevillinger]" i de sidste to.⁹² For disse tos vedkommende er der heller ikke andetsteds fundet spor af en bevillingssag, men på vielsesdagen manglede de to brudgomme også kun 20, henholdsvis 39 dage i at have opfyldt alderskravet; lysningsattesterne var dog udstedt henholdsvis 1½ og 3 måneder før vielserne.⁹³ I Varnæs gjorde sognefogeden noget lignende i 1931,⁹⁴ og en endnu friere fortolkning af reglerne stod sognefogeden i Ulkebøl tilsyneladende for, da han den 6. november 1925 udstedte en lysningsattest til en 20½ år gammel tjenestekarl på trods af, at der ifølge hans eget notat i ægteskabsjournalen ikke var fremlagt nogen bevilling. Den næste dag blev lysningen bestilt og allerede den følgende dag foretaget af præsten i Ulkebøl, som dog formentlig har påtalt det manglende kongebrev. I hvert fald skrev den vordende brudgom dagen efter til kongen og bad om tilladelse til ægteskab. Bevillingen blev givet den 14. december, og endelig kunne lysningsattesten gå videre til præsten i Hørup, der skulle foretage vielsen. Det skete den 26. december.⁹⁵

Det var nok ikke altid lige let for de lokale sognefogeder at administrere efter loven, men så var der hjælp at hente i en otte siders pamflet: *Vejledning for Sognefogder med Hensyn til deres Virksomhed i Henhold til Lov Nr. 276 af 30. Juni 1922 om Ægteskabs Indgaaelse m.v.*, som kunne erhver-

ves for beskedne 25 øre. Heri havde en politimester fra Køge opstillet en trin-for-trin guide til hele sagsbehandlingen, herunder hvordan en borgerlig vielse skulle foregå. Det var nok ikke helt tilfældigt, at det var en politimester, der stod bag, for politiet var tildelt en aktiv rolle, når det gjaldt ægteskabslovens efterlevelse. Således hed det i et uddybende cirkulære, der udkom kort før ægteskabslovens ikrafttræden: "Da der meget jævnlig kan være tvivl om, hvorvidt bevislighederne er i orden [...], skal vedkommende sognefoged [...] i sådanne tilfælde, forinden attest udstedes i henhold til lovens § 22 forelægge bevislighederne for vedkommende politimester, og opmærksomheden henledes på, at denne bestemmelse nøje må iagttages."⁹⁶

Politiet var ligeledes en vigtig partner, når et amt eller Justitsministeriet skulle efterprøve de yderligere bevisligheder, der krævedes for at udstede et kongebrev. Forældrenes samtykke er allerede omtalt, og dertil kom en svangerskabsattest, der kunne dokumentere graviditet som begrundelse for den kongelige bevilling. Denne attest, der blev udstedt af en læge eller jordemoder, gav sjældent anledning til problemer, men der ses dog en enkelt sag fra 1928, hvor den vakte myndighedernes mistro, og politiet måtte på banen.

Sagen begyndte, da en 20-årig arbejder fra Sønderborg i august 1927 ville giftes med sin jævnaldrende kæreste, fordi hun ifølge en jordemoderattest skulle nedkomme til marts året efter. Trods det, at han var fyldt 20 år, og hun angiveligt var gravid, så fik han afslag, formentlig fordi man fandt, at han ikke ville kunne forsørge en familie. I april 1928 bad han om at få sagen genoptaget og fremskyndet, men skønt han nu kun manglede tre måneder, før han fyldte 21 år, mødte han stadig ikke den store velvilje. I et længere udateret amtsligt notat ses en fortsat skepsis omkring hans forsørgerevne, og det bidrog formentlig kun til mistroen, at "en jordemoder næppe er i stand til i august 1927 at afgive attest om, at pigebarnet venter sin nedkomst i marts 1928, hvorfor denne attest formentlig er ganske værdiløs." Fire gange blev politiet bedt om at skaffe yderligere oplysninger, og en ordensbetjent blev sat i sving. Første gang opsøgte han den vordende gom på dennes bopæl, hvor den unge mand oplyste, at barnet endnu ikke var født, og med en skatteansættelsesattest forsøgte at dokumentere en årsindkomst på 1.800 kr. det forgangne år. Fem dage senere blev betjenten igen sendt af sted for at afhøre ansøgeren om de økonomiske forhold, hvor han denne gang forklarede, at han var uden formue, men aktuelt tjente 25 kr. ugentligt hos en købmand. Han blev desuden bedt om at fremskaffe

de attester, som amtet ønskede, hvilket han gjorde. Dagen efter opsøgte en anden betjent de to mænd, der havde attesteret, at den vordende gom var i stand til at forsørge en familie, og betjenten konkluderede, at de begge måtte anses "for troværdige personer, om hvem herfra intet ufordelagtigt kendes." Mindre end en uge senere blev en tredje betjent sat til at indhente en erklæring fra arbejdsgiveren samt en ufornuenhedsattest og desuden skaffe flere oplysninger om barnets fødsel. Han mødte ligeledes op på ansøgerens bopæl, hvor kun den unge mands plejemor var til stede, men hun fortalte, at barnet først ventedes i august. En uge senere var betjenten igen tilbage, denne gang efter en svangerskabsattest, som den tilstedeværende plejefar lovede at få tilvejebragt og indleveret på politistationen, hvilket skete kort tid efter. Dermed var politiets opgaver endelig løst, og amtet kunne træffe sin beslutning. Der havde været grund til at betvivle den oprindelige svangerskabsattest, for den nye fra maj 1928 angav, at bruden var i ottende måned, og hun kunne således ikke have været gravid i august året før, medmindre hun kort efter havde oplevet en tidlig abort og umiddelbart efter på ny var besvangret. Nu havde ansøgeren imidlertid fremskaffet alle de nødvendige attester, og selvom amtet undervejs havde noteret "formentlig afslås", så fik han sin bevilling midt i maj, hvorefter vielsen fandt sted i juni – en god måned før hans 21-års fødselsdag.⁹⁷

Det var især kravet om, at den mandlige ansøger skulle kunne forsørge en familie, der gav anledning til nærmere undersøgelser, om end de sjældent foregik ligeså nidkært og omfattende som i det netop omtalte eksempel. Det er således kun delvist korrekt, når en senere juridisk fagbog i ægteskabsret omtaler forhøjelsen af ægteskabsalderen i 1923 på denne måde: "da dispensation i praksis uden vanskeligheder kan opnås ned til grænserne 19 og 16 år, når kvinden er besvangret af den, med hvem hun vil indgå ægteskab, er virkningerne af forhøjelsen vist kun blevet ekstra administration og besvær".⁹⁸

Det gav naturligvis ekstra administration – både for ansøgeren og myndighederne – når der skulle søges dispensation, og i forvejen var der jo en del papirarbejde forbundet med en almindelig vielse. I en sag fra 1928, hvor en 17-årig kvinde fra Aabenraa ville ægte sin 23-årige kæreste, kunne politiet således videresende 18 bilag, inklusiv sin egen rapport, til amtet. Der var i øvrigt intet at indvende mod det unge pars vielse.⁹⁹

Det er dog ikke sandt, at kvindens graviditet "uden vanskeligheder" udløste en dispensation, når ansøgeren blot havde en alder, der

tillod amterne at udstede kongebrevet. Amterne kunne være ganske kritiske, som det også ses af flere af de tidligere omtalte sager, og det skete da også, at der blev givet afslag. I 1927 fik en 20-årig maskinbygger fra Ulkebøl endda afslag to gange, før det endelig lykkedes ham at få kongebrevet bevilget.¹⁰⁰ Afslagene var begrundet i hans økonomiske forhold, selvom alderen i andre tilfælde overtrumfede den manglende forsørgerevne.

Som tidligere nævnt så mente Familieretskommissionen, at der burde være bedre muligheder for at opnå dispensation, jo tættere ansøgeren var på aldersgrænsen, og det var muligvis den holdning, der spillede ind i et eksempel fra Egen Sogn i 1926, hvor en 20 år gammel arbejder ville ægte sin 18-årige kæreste. Amtet var ikke overbevist om hans forsørgerevne, men noterede: "Man kan måske forelægge sagen for Justitsm[inisteriet], idet bemærkes, at Amtet, uanset at det ikke kan anses for godtgjort, at andr[ageren] har evne til at forsørge en familie, intet finder ved det ansøgte at erindre, særlig under hensyn til, at andrageren d. 17. febr. 1927 fylder 21 år." Fødselsdagen lå ganske vist et halvt år forude, men ministeriet må have været enig med amtet, for det gav kort efter den ønskede bevilling.¹⁰¹

I 1924 gjorde en endnu lavere grænse sig gældende i et eksempel fra Kliplev Sogn. En landmand var kun 18 år gammel, da han søgte om tilladelse til at ægte sin 18-årige højgravide kæreste, men han fik afslag og blev i stedet af Justitsministeriet "henvist til at bringe Deres andragende i erindring, når De er fyldt 19 år." Tre uger senere blev et fornyet andragende indleveret, men der gik yderligere to uger, før bevillingen forelå – præcist på den kommende brudgoms 19-års fødselsdag.¹⁰² Her viste sig altså den samme modstand mod at lade 18-årige mænd påtage sig de ægteskabelige forpligtelser, som var kommet til udtryk i Familieretskommissionens oprindelige oplæg. I denne undersøgelse var da også kun to af de 183 brudgomme blot 18 år gamle: En landmand fra Asserballe fyldte 19 år to måneder efter vielsen,¹⁰³ mens en tjenestekarl fra Notmark Sogn blot manglede en enkelt måned.¹⁰⁴

Afrunding

Et aktuelt politisk røre om kongebreve givet i nyere tid til ikke-vestlige piger gav inspirationen til at undersøge praksis for hundrede år siden med Sønderjylland som case. Denne undersøgelse har vist, at det i perioden 1923 til 1932 – de første ti år med en ny ægteskabslov – ikke li-

gefrem var nogen sjældenhed at blive gift på grundlag af et kongebrev, heller ikke i Sønderjylland. En statistik fra de første tre år har således vist, at 1,1 % af de sønderjyske brude og 2,2 % af brudgommene blev viet, før de havde nået ægteskabslovens mindstealder på henholdsvis 18 og 21 år. Dette var en signifikant større andel end i det øvrige Jylland; mest markant i landdistrikterne. Da hovedbegrundelsen for at opnå en dispensation fra alderskravene var brudens graviditet, kunne man måske antage, at den sønderjyske ungdom var seksuelt mere løssluppen end i det øvrige Danmark, men det er næppe en rigtig forklaring. En anden statistik fra de samme tre år viser således, at hvor 1,0 % af de fødte børn i det samlede Danmark havde en mor under 18 år, så var tallet blot 0,7 % for Sønderjylland og 0,8 % for det øvrige Jylland. I de sønderjyske og øvrige jyske landdistrikter var tallene stort set ens.¹⁰⁵ Desværre viser statistikken ikke, om det forholdt sig anderledes med de unge sønderjyske fødte.

En anden forklaring kunne være, at de sønderjyske ungarle og ung-møer i større omfang tog konsekvensen af en graviditet og valgte at skabe en officielt indstiftet familie som ramme for disse børns opvækst. Her kan statistikken over børnefødsler også lede lidt på vej, idet den opdelte de fødende i gifte og ugifte. Her viser det sig, at 32 % af de nye sønderjyske mødre under 18 år på forhånd var blevet viet, hvorimod det i resten af Jylland kun gjaldt 19 % og i hele Danmark 20 %.¹⁰⁶ Det er en signifikant forskel, der flugter med, at der i disse første år blev udstedt relativt flere kongebreve i Sønderjylland end andre steder.

Man kan kun gisne om årsagen til denne adfærd. Det kan ikke skyldes, at de økonomiske betingelser for at stifte familie i en meget ung alder var bedre i Sønderjylland, der ved grænseændringen i 1920 stod med et svækket erhvervsliv, og i undersøgelsesperioden – ligesom det øvrige Danmark – led under landbrugskrise og en betydelig arbejdsløshed. Det fremgik da også af journalerne, at de vordende ægtemænd, der overvejende var lønmodtagere fra arbejderklassen, i mange tilfælde var udfordret netop på deres evne til at kunne forsørge en familie. Et andet forhold, der måske kunne have fået sønderjyderne til alteret i større omfang end andre unge danskere, var de lokale boligforhold. Ved bolignød kunne en vielsesattest være en mulig adgangsbillet til en lejlighed, men i ingen af de undersøgte journaler er dette brugt som argument for det ønskede ægteskab, og der er da heller ingen grund til at tro, at boligforholdene i de sønderjyske amter var markant anderledes end i det øvrige Danmark.

Havde sønderjyderne så en anden moral eller måske snarere en stærkere norm omkring børn født i eller uden for ægteskab? Eller var de udsat for et større pres fra omgivelsernes side – en stærkere social kontrol sagt med et moderne udtryk? Det kan ikke læses ud af ansøgningerne, men det kan ikke udelukkes, at de havde medbragt en lidt anden ægteskabskultur fra tiden under tysk styre. I hvert fald gjaldt det ikke kun for de helt unge mødres vedkommende, at en mindre andel af deres børn blev født uden for ægteskab end i det øvrige land. Tendensen er den samme, hvis der fokuseres på samtlige sønderjyske børn, der blev født fra 1923 til 1925, uden at skelne til mødrenes alder. Af disse 12.538 børn blev de 6,9 % født uægteskabeligt, mens tallet for det øvrige Jylland var 8,6 % og for hele Danmark 10,6 %. Det er dog påfaldende, at det var byerne, men ikke landdistrikterne, der trak den sønderjyske andel ned, så der er altså ikke belæg for at tale om en generel sønderjysk trend.¹⁰⁷

En tredje mulighed kunne måske være, at de unge sønderjyder fik deres ansøgninger mere lempeligt behandlet end i det øvrige Danmark og derfor endte med en højere andel af dispenserede ægteskaber. Man må dog antage, at Justitsministeriet forvaltede ens uanset ansøgenes hjemsted, men måske havde de sønderjyske amter en lidt anderledes forvaltningspraksis? Det kan hverken af- eller bekræftes af det anvendte kildemateriale og ville kræve en sammenligning med andre jyske amter, hvilket falder uden for denne undersøgelse. Undersøgelsen har dog vist, at man i datidens Sønderjylland i hvert fald ikke delte nutidens politiske bekymringer i forhold til at lade kvinder under 18 år indgå i et ægteskab, heller ikke med en mand, der var noget ældre end hende selv. Begrebet barnebrude blev dengang ikke brugt i danske sammenhænge, og Familieretskommissionens antagelse om, at kvinder var modne til ægteskab tidligere end mænd, var tilsyneladende almindeligt anerkendt. Aldersforskelle som dem, der i februar 2016 fik den tidligere omtalte Inger Støjberg, dengang udlændinge- og integrationsminister, til at tale om barnebrude på danske asylcentre og kræve dem adskilt fra deres ægtemænd eller kærester, blev således ikke problematiseret i datiden. Kort før Støjberg udstedte den instruks, der siden kostede hende en rigsretsdom, var de danske asylcentre blevet bedt om en opgørelse over indkvarterede mindreårige, der enten havde en ægtefælle eller en samlever. De fandt 20 par, der boede på samme asylcenter. Disse 20 piger/kvinder var gennemsnitligt 7 år yngre end deres partner, og den største aldersforskel var 13 år.¹⁰⁸ I denne undersøgelse var de 52 søn-

derjyske brude, der blev gift med kongebrev, i gennemsnit 6½ år yngre end deres ægtefæller, og de største indbyrdes aldersforskelle var 18, 16 og 12 år.¹⁰⁹ Og så er den tidligere omtalte vielse, hvor en 16-årig kvinde giftede sig med en 38-årig fisker, ikke medtalt, fordi den faldt uden for statistikken. Man kan altså godt tale om sønderjyske barnebrude, hvis man anlægger nutidens støjbergske målestok, men ikke med datidens.

Heller ikke fænomenet tvangsægteskaber, en anden nutidig bekymring, synes at have været et tema i undersøgelsesperioden. Af ingen af de gennemgåede sager er det fremgået, at forældrene havde påtvunget deres søn eller datter det bevilgede ægteskab. Tværtimod sås der flere tilfælde, hvor en forælder udtalte sin deciderede modvilje mod en kommende svigersøn. Man kan derfor allerhøjest tale om, at de unge mennesker, der lod sig vie på baggrund af en formentlig uplanlagt graviditet, var blevet tvunget af omstændighederne. Dertil kom dog også et muligt større eller mindre pres fra forældrene og fra en samfundsnorm, der ikke bifaldt uægteskabelige børnefødsler.

Når Mai Mercado i forbindelse med afskaffelsen af dispensationsmuligheden i 2017 udtalte, at tiderne skifter, havde hun altså ret: I datidens Sønderjylland var kongebrevene en løsning for ikke så få unge par, primært fordi de ventede et barn, men også af andre praktiske grunde. Det fremgår ganske vist af flere ansøgninger, at det unge par allerede var flyttet sammen uden at være gift, enkelte endda med et barn hos sig, men selv om det også dengang var en mulighed, så tilsagde normer og praktiske forhold et ægteskab, og for de yngstes vedkommende var et kongebrev den mulige vej.

De forhøjede aldersgrænser i ægteskabsloven fra 1923 blev i øvrigt opretholdt til 1969, hvor den for mændenes vedkommende blev sænket til 20 år, før den i 1976 endte på de samme 18 år, som var og er gældende for kvindernes vedkommende, nu imidlertid uden dispensationsmuligheder.¹¹⁰

KILDER

Utrykte kilder:

- Rigsarkivet København (RAK):
 005 Justitsministeriet 1. Kontor, *Blanketregnskaber*, 1923-1932. Hentet marts 2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19643803#257554,47996473>.
 0005 Justitsministeriet 1. Kontor, *1848-1947 Bilag til blanketregnskaber*, Åbenrå-Sønderborg Amt, 1923-1932, diverse journalnumre.
 1308 Danmarks Statistik, *1911-1940 Befolkningsopgørelser, fødte*, 1911-1925, Tabel 2a og 2b.
 1308 Danmarks Statistik, *1911-1940 Befolkningsopgørelse, ægteskaber*, 1916-25, *Ægteskaber 1921-1925*, Tabel 5, 7; *Ægteskaber 1926-30*, Tabel 7.

- Rigsarkivet Aabenraa (RAA):
 AA02 Åbenrå Amt, 1920-1931 *Journalsager*, 1923-31, N IV, diverse journalnumre.
 AA14 Sønderborg Amt, 1920-1932 *Almindelige journalsager*, 1925, 1926, 1929, 1931
 DH020 Sognefogeden i Ullerup, 1962-1967, Protokol over udpantningsbegæring, Ullerup Personregisterfører 897. *Cirkulærer og bekendtgørelse 1920-1938*.

Trykte/digitaliserede kilder:

- Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896*, § 2, 1900-1975. Hentet 13.3.2024. URL: <https://lexetius.com/BGB/2,3>.
Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896, § 1303, 1900-1938. Hentet 13.3.2024. URL: <https://lexetius.com/BGB/1303,5>.
Duplikater af ægteskabsbøger, 1923-32, alle tilgængelige sogne i Aabenraa og Sønderborg Amt. I Arkivalieronline: Borgerlige vielser. Hentet september 2023-april 2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/geo/geocollection/12>.
 Falk-Jensen, Arild og H. Hjorth-Nielsen (udg.): *Candidati og examinati juris 1736-1936, Candidati politices 1852-1936, Candidati actuarii 1922-1936*, bind I. København 1954.

- Familieretskommissionen / Den ved kgl. Resolutioner af 25. Juli 1910 og 19. Juni 1912 nedsatte Kommission: *Udkast til Lov om Ægteskabs Indgåelse og Opløsning med tilhørende Bemærkninger*, København 1913. Hentet 15.3.2024. URL: https://soeg.kb.dk/discovery/fulldisplay?docid=alma99122754365305763&context=L&vid=45KBDK_KGL:KGL&lang=da&search_scope=MyInst_and_CI&adaptor=Local%20Search%20Engine.
Flensborg Avis. Hentet 28.11.2023. URL: <https://www.fl.a.de/archive>.
Folketælling 1930, Sognelister, Holbøl Sogn, Oksbøl Sogn og Rinkenæs Sogn. I Arkivalieronline: Folketællinger. Hentet 27.1.2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/rif/select/7/16972563>.
Folketælling 1940, Sognelister, Oksbøl Sogn og Ulkebøl Sogn. I Arkivalieronline: Folketællinger. Hentet 27.1.2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/rif/select/7/17537159>
 Jessen, Bent 2017: *Husene i Oksbøl Sogn: Mjelsmark og opland, Lyngevej 2*. Hentet 13.5.2024. URL: <http://www.jessenb.dk/sognet/Mjels/husene/lyn-02.html>.
Kontraminiertalbøger, alle tilgængelige sogne i Aabenraa og Sønderborg Amt 1923-32. I Arkivalieronline: Kirkebøger fra hele landet. Hentet september 2023-april 2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/geo/geocollection/5>
 L 94 Forslag til lov om ændring af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, udlændingeloven og værgemålsloven. Hentet 13.3.2024. URL: <https://www.ft.dk/samling/20161/lovforslag/194/index.htm>
 Lov nr. 81 af 24/01/2017 om ændring af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, udlændingeloven og værgemålsloven. Hentet 13.3.2024. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2017/81>.
 Lov Nr. 258 af 28/06/1920 om indførelse af dansk personret, familieret og arveret i de sønderjyske landsdele. Hentet 13.3.2024.

- URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1920/258>.
- Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning. Hentet 13.3.2024. URL: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/aegteskabsloven-1922>.
- Ministerialtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1922, Afdeling A, København 1923.
- Ministerialtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1927, Afdeling A, København 1928.
- Referat fra spørgetime med statsministeren 28.11.2023 kl. 13.00. Hentet 18.5.2024. URL: https://www.ft.dk/forhandlinger/20231/20231M025_2023-11-28_1300.htm.
- Rigsdagstidende 1918-19 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 3981-8254. Hentet 15.3.2024. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19181F2>.
- Rigsdagstidende 1919-20, 1. samling, Tillæg B, spalte 1-4064. Hentet 15.3.2024. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19191B>.

LITTERATUR

- Andersen, Ernst: *Ægteskabsret I: Ægteskabs indgåelse og omstødelse, pater est, legitimation, adoption, forældremyndighed og samkvemsret, forsørgelse af ægtebørn, børn udenfor ægteskab*, København 1954.
- Dübeck, Inger et al.: "umyndighed". I *Den Store Danske*. Hentet 13.3.2024. URL: <https://denstoredanske.lex.dk/umyndighed>.
- Folketingets Ombudsmand, Jørgen Steen Sørensen: *2017-10, Ulovlig instruks om adskilt indkvartering af alle 15-17-årige asylansøgere og deres ægtefæller eller samlevende*. Hentet 11.4.2024. URL: https://www.ombudsmanden.dk/find-viden/nyheder/2017/ulovligt_at_tvangsadskille_alle_unge_arsylpar (Ombudsmandens endelige redgørelse, pdf).
- Jørgensen, Jens Ulf: "ægteskab – retshistorie". I *Den Store Danske*. Hentet 16. marts 2024. URL: https://denstoredanske.lex.dk/%C3%A6gteskab_-_retshistorie.

- Rigsdagstidende 1919-20, 1. samling, Forhandlingerne (Folketinget), spalte 1-6550. Hentet 15.3.2024. URL: <https://www.folketingstidende.dk/ebog/19191F>.
- Statistisk Aarbog 1924. Hentet 27. marts 2024. URL: <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyheder-analyser-publ/Publikationer/VisPub?cid=13475>.
- Ungdomskommissionen: *De værnepligtiges forhold: Betænkning afgivet af Ungdomskommissionen*. København 1949.
- Ægteskabsjournaler, Løjt Sognefoged, Ulkebøl Sognefoged og Bovrup Sognefoged (Varnæs Sogn). I Arkivalieronline: Borgerlige vielse. Hentet februar 2024. URL: <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/geo/geo-collection/12>.

- Ringgård, L. og H. Funch Jensen, 1966: *Ægteskabsloven: Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning*, 2. udg., København: 1966
- Ritzau, V.: *Vejledning for Sognefogder Hensyn til deres Virksomhed i Henhold til Lov Nr. 276 af 30. Juni 1922 om Ægteskabs Indgaaelse m.v.* Køge 1923
- Tylstrup, Anders: "Velfærdsstatens fundament blev støbt". I *Danmarks Statistik, Arkiv* 2009. Hentet 17.5.2024. URL: <https://www.dst.dk/da/Statistik/nyheder-analyser-publ/bagtal/2009/2009-01-12-Aarbogsarkiv04>.
- Ussing, Henry: *Lov Nr. 258 af 28. Juni 1920 om Indførelse af dansk Personret, Familieret og Arveret i de sønderjydske Landsdele: Med Noter og Sagsregister*, København 1920.

NOTER

- 1 Referat fra spørgetime med statsministeren 28.11.2023 kl. 13.00, Spm. Nr. US 14.
- 2 Lov nr. 81 af 24.01.2017 om ændring af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, udlændingeloven og værgemålsloven.
- 3 L 94 Forslag til lov om ændring af lov om ægteskabs indgåelse og opløsning, udlændingeloven og værgemålsloven, Om lovforslaget 30.11.2016.
- 4 Ibid., 1. behandling, 9.12.2016, kl. 10.24, 10.31, 10.44 og 10.52.
- 5 Ibid., Bilag 1, Høringssvar, Børnerådet 3.10.2016.
- 6 Ibid., 1. behandling, 9.12.2016, kl. 10.05, 10.12 og 10.27.
- 7 Ibid., kl. 10.37.
- 8 Andersen 1954, s. 31, Jørgensen 2016.
- 9 Bürgerliches Gesetzbuch vom 18. August 1896, § 1303; Ibid. § 2.
- 10 Lov Nr. 258 af 28. juni 1920, § 2 og § 47.
- 11 Lov nr. 276 af 30. juni 1922.
- 12 Ussing 1920, s. 499.
- 13 Dübeck et al. 2024.
- 14 Rigsdagstidende 1918-19 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 4822-23; Familieretskommissionen, Udkast s. 1.
- 15 Familieretskommissionen, Udkast s. 36-37.
- 16 Ibid., s. 37.
- 17 Ibid., s. 6.
- 18 Ibid., s. 46-47.
- 19 Ibid., s. 48. (Samtlige citater i dette delafsnit).
- 20 Rigsdagstidende 1918-19 Forhandlingerne (Folketinget), spalte 4829-30.
- 21 Ibid., spalte 4823.
- 22 Rigsdagstidende 1919-20, 1. samling, Tillæg B, spalte 745-46.
- 23 Ibid., Forhandlingerne (Folketinget), spalte 3158-59.
- 24 Ibid., spalte 3178-79.
- 25 Familieretskommissionen, Udkast s. 47.
- 26 Ibid., Udkast s. 49-50.
- 27 RAK 1308 Danmarks Statistik 1911-40, Befolkningsopgørelse, ægteskaber 1916-25, Ægteskaber 1921-25, tabel 5 og 7, egen beregning.
- 28 Statistisk Aarbog 1924, Tabel 1, s. 1.
- 29 Ministerialtidende 1922, s. 367.
- 30 Familieretskommissionen, Udkast s. 6.
- 31 Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning, § 6.
- 32 Ministerialtidende 1922, s. 366-67.
- 33 Ministerialtidende 1927, s. 176.
- 34 RAK 005 Justitsministeriet: Bilag til blanketregnskaber; RAA 02 Åbenrå Amt: Journalsager; RAA 14 Sønderborg Amt: Almindelige journalsager.
- 35 Ministerialtidende 1927, s. 176.
- 36 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1926, j. IV 3-26. Desuden RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1926, j. 47/26.
- 37 RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1929, j. 1109/29; RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1929, j. 2732/29.
- 38 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1924, j. N IV 18-14; Kontraminiertalbog Aabenraa Sogn 1902 V-1944 V, s. 100.
- 39 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1924, j. N IV 16-24; RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1921-1924, j. N IV 16-24.
- 40 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1921-1924, j. 430/22; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1924, j. 1600/24; Kontraminiertalbog Sønderborg sogn Viede 1924-Viede 1927, s. 10.
- 41 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1928, j. N IV 9-1-28; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1928, j. N IV 9-28.
- 42 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1925, j. 748/25; Kontraminiertalbog Sottrup Sogn, 1919 FVD-1926 FVD, 26.7.1925.
- 43 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1925, j. 991/25; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, j. 991/25.
- 44 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1921-24, j. 2082/23; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, j. 2082/23.
- 45 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1926, j. 760/26; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, j. 760/26.

- 46 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1925, j. N IV 11-25; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1925, j. N IV 11-25.
- 47 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1928, j. N IV 8-28; Folketælling 1930, Holbøl sogn, Skema 15; Kontraminsterialbog Gjerrild Sogn, 1933 FKVD-1947 FKVD, s. 184.
- 48 Flensborg Avis 9.5.1931, s. 3 og 3.6.1931, s. 5.
- 49 Familieretskommissionen, Udkast s. 50.
- 50 Egne beregninger på grundlag af de indsamlede data om vielser, der har krævet kongebrev.
- 51 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1926, j. 210/26; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1926, j.nr. 210/26. Kontraminsterialbog Oksbøl Sogn 1898 F-1927 F, 1926, nr. 8; B. Jessen 2017.
- 52 Folketælling 1930, Oksbøl Sogn, Mjelsmark nr. 264; Ibid. 1940, Oksbøl Sogn, Skema 190; B. Jessen 2017.
- 53 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1928, j. N IV 11-28; Duplikat af ægteskabsbog Øster Løgum Sogn 1928, s. 16; Kontraminsterialbog Øster Løgum, 1898 F-1930 F, 1929, nr. 13.
- 54 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1932-33, j. N IV 12-32.
- 55 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1932-33, j. 1663/31; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1931, j. 1663/31; Kontraminsterialbog Ulkebøl Sogn, 1892 V-1950 V, 13.5.1932.
- 56 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1932-33, j. 1663/31; Folketælling 1940, Ulkebøl Sogn, Skema 153.
- 57 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1925, j. 846/25; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1925, j. 846/25.
- 58 RAK 0005, Åbenrå-Sønderborg Amt 1926, j. 356/26; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1926, j. 356/26.
- 59 Duplikat af ægteskabsbog Sønderborg Købstad, Giftfoged, 1925-1935, s. 63.
- 60 Familieretskommissionen, Udkast, s. 48.
- 61 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1925, j. N IV 10-25.
- 62 Ibid., Journalsager, 1926, j. N IV 7-1-26.
- 63 Ibid., Journalsager, 1924, j. N IV 18-24.
- 64 1308 Danmarks Statistik, 1911-1940 Befolkningsopgørelse, ægteskaber 1916-25, tabel 7, 1926-30.
- 65 Falk-Jensen og Hjorth-Nielsen 1954, Op-slag "Bang, Emil Johannes Carl", s. 80.
- 66 RAK 0005, Åbenrå-Sønderborg Amt 1921-24, j. N IV 13-24; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1924, j. N IV 13-24.
- 67 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1932, j. N IV 13/32; Duplikat af ægteskabsbog Kværns Sognefoged, 1923-41, s. 24; Kontraminsterialbog Kværns Sogn 1927 FKVD-1945 FKVD, s. 57.
- 68 Ministerialtidende 1922, s. 372, cirkulære 256 af 1.12.1922.
- 69 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager 1930, j. N IV 8-30.
- 70 Ibid., Journalsager, 1930, j. N IV 12-30. Kontraminsterialbog Rinkenæs Sogn, 1926 FKVD-1943 FKVD, s. 238.
- 71 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1930, j. a 27/30; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1930, j. N IV 12-30.
- 72 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1930, j. 1246/30; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, 1930, j. 1246/30.
- 73 Egne beregninger på grundlag af tidligere opgørelse over de kongebrevs-krævende ægteskaber.
- 74 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1927, N IV 5-1-27; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1927, j. N IV 5-27.
- 75 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1932-33, j. 203/32; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, j. 203/32.
- 76 Tylstrup, 2009
- 77 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1930, j. 1265/30; Ibid., 1930, j. 232/30; Ibid., 1926, j. N IV 3-26; Ibid., 1932-33, j. N IV 1- 2-32.
- 78 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1926, j. A 163/26; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1926, N IV 6-26A.
- 79 Ungdomskommissionen 1949, s. 9, 26.
- 80 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1925, j. N IV 12-25; Duplikat af Ægteskabsbog Aabenraa Købstad, Giftfoged, 1926, s. 33.

- 81 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1931, j. N IV 3-2-31; RAA 14 Sønderborg Amt, Almindelige journalsager, j. 455,31.
- 82 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1930, j. 1388/30; Folketælling 1930, Rinkenæs, Skema 15.
- 83 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1928, j. N IV 9-1-27; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1927, j. N IV 9-27.
- 84 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1931, j. A 57/31.
- 85 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1927, j. N IV 7/2-27; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1927, j. N IV 1-27; Kontraminsterial-bog Bjolderup Sogn, 1899 V-1927 V, s. 35; Ibid., 1899 F-1927 F, s. 215.
- 86 Ministerialtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1922, Afdeling A, s. 371.
- 87 Ibid. s. 372-75.
- 88 Lov nr. 276 af 30. juni 1922 om ægteskabs indgåelse og opløsning, § 38 med undtagelser i § 42-44.
- 89 RAA Sønderborg Amt, almindelige journalsager, 1931, j. 1323/1931.
- 90 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1934, Journalsager IV/6-35.
- 91 Brev opbevaret i RAA DH020, Cirkulærer og bekendtgørelse 1920-1938.
- 92 Ægteskabsjournal Løjt Sognefoged 1923-1931, s. 5, 9, 23, 26, 29.
- 93 Kontraminsterialbog Løjt Sogn, 1896 V-1937 V, 1925, 5; Ibid. 1929,3.
- 94 Ægteskabsjournal Varnæs Sogn, Bovrup sognefoged, 1923-1953, s. 9; Kontraminsterialbog Varnæs Sogn, 1927 FKVD- 1961 FKVD, s. 295.
- 95 Ægteskabsjournal Ulkebøl Sognefoged, 1923-48, s.12; Kontraminsterial-bog Hørup Sogn, 1923 V-1955 V, s. 10; RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1925, j. 1565/15; RAA Sønderborg Amt, almindelige journalsager, journal 1565/25.
- 96 Ministerialtidende 1922, s. 375.
- 97 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1928, j. 1177/27; RAA Sønderborg Amt, almindelige journalsager, 1928, j. 1177/27; Duplikat af ægteskabsbog, Sønderborg købstad, Giftfoged, 1925-1935, s. 54.
- 98 E. Andersen 1954, s. 31.
- 99 RAK 005 Justitsministeriet, Bilag til blanketregnskaber, 1928, j. N IV 5-28; RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, 1928, j. N IV 5-28.
- 100 RAA Sønderborg Amt, almindelige journalsager 1927, j. 1269/1927.
- 101 Ibid., almindelige journalsager 1926, j. 1180/26.
- 102 RAA 02 Åbenrå Amt, Journalsager, j. N IV 8-24.
- 103 Kontraminsterialbog Asserballe Sogn, 1873 V-1957 V, 1923, 1.
- 104 Kontraminsterialbog Notmark Sogn, 1904 FKVD-1935 FKVD, 1931,2. RAA Sønderborg Amt, almindelige journalsager, 1930, j. 1560/30.
- 105 Egen beregning på grundlag af RAK, 1308 Danmarks Statistik, 1911-1940 Befolkningsopgørelse, fødte 1911-1925, tabel 2a og 2b.
- 106 Ibid.
- 107 Egne beregninger på grundlag af RAK 1308 Danmarks Statistik, 1911-1940 Befolkningsopgørelser, fødte, 1911-1925, Tabel 2a og 2b.
- 108 Folketingets Ombudsmand 2017, Ulovlig instruks [...], Bilag 1, s. 14-17.
- 109 Egen beregning på grundlag af tidligere opgørelse over de kongebrevs-krævende ægteskaber.
- 110 Jørgensen 2016.

Zusammenfassung

Im Jahr 2023 debatterte das dänische Parlament über eine Vielzahl von Ausnahmen von den Altersanforderungen des Ehegesetzes, die nicht-westlichen Mädchen über mehrere Jahre hinweg gewährt worden waren. Diese Debatte lieferte die Inspiration für eine Studie über die Nutzung dieser Befreiungsmöglichkeit durch die Bevölkerung Süd-jütlands vor hundert Jahren. Die Studie deckt somit die ersten zehn Jahre nach der Verschärfung der Anforderungen an das Mindestalter von Braut und Bräutigam auf 18, beziehungsweise 21 Jahre, durch ein neues Ehegesetz im Jahr 1923 ab und erforscht, in welchem Umfang und unter welchen Umständen die Südjütländer in den Kreisen Apenrade und Sonderburg eine Befreiung von der neuen Altersanforderung beantragten und den sogenannten "kongebrev" (Königsbrief) erhielten. Die Studie hat gezeigt, dass die jungen Leute in Südjütland zu den fleißigsten gehörten, die vor Erreichen des gesetzlich festgelegten Mindestalters heirateten, und dass der ausschlaggebende, aber nicht der einzige Grund, die Schwangerschaft der Braut war. Verschiedene Beispiele zeigen sowohl die aktuelle Situation der Antragsteller als auch die Bearbeitung der Fälle durch die Behörden und es wird veranschaulicht, dass sich nicht nur die Bedingungen, sondern auch die Normen deutlich von heute unterscheiden.

Dansksindede soldater i russisk krigsfangenskab

Fangernes vilkår og sydslesvigske forsøg på at få dem hjem

AF MOGENS ROSTGAARD NISSEN

Under 2. verdenskrig blev 70-80 dansksindede soldater taget til fange i Sovjet. En del af dem kom hjem forholdsvis kort tid efter den tyske kapitulation, og alle, på nær tre, var sluppet ud i begyndelsen af 1950. I artiklen forklares det, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side for at få fangerne hjem, og hvordan forholdene i lejrene var for de dansksindede soldater.

Efter Tysklands kapitulation i maj 1945 var der registreret 53 dansksindede sydslesvigere, som sad i krigsfangelejr rundt om i Sovjetunionen, mens 107 var meldt savnet på Østfronten. Langt de fleste af fangerne var hjemme i Sydslesvig i begyndelsen af 1950, men der var fortsat tre tilbage i Rusland, og den sidste slap først ud i oktober 1955.¹ Dertil kom andre 15-20 dansksindede soldater, der kom tilbage fra fangenskab så hurtigt i løbet af 1945, at de aldrig kom med på fangelisten.

I denne artikel er fokus rettet mod de dansksindede soldater, som var krigsfanger i Rusland, mens de, som var fanger i de øvrige lande, kun inddrages i meget beskedent omfang.² Det er både en undersøgelse af, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side – godt støttet af det danske udenrigsministerium – for at få krigsfangerne hjem, og en klarlægning af de forhold, som fangerne levede under i de russiske lejre.

Linda Nikolajsen har skrevet en interessant artikel om de dansksindede sydslesvigske soldater, der var i fangenskab i Rusland.³ Hendes vigtigste kilder er fra det danske udenrigsministerium og fra Den Russiske Føderations Arkiv for Udenrigspolitik. Hendes hovedkonklusioner er, at Udenrigsministeriet allerede i sommeren 1945 gik i gang med at skaffe de dansksindede fanger hjem, men at det ikke hjalp ret meget. Det skyldtes, at de sovjetiske myndigheder opfattede de dansksindede soldater som rigsdanske SS-frivillige, og derfor blev de behandlet hårdere end almindelige tyske værnemagtsoldater. På et politisk niveau blev de dansksindede soldater kastebold i et sovjetisk noget-for-noget

spil, hvor Sovjet krævede, at sovjetborgere i Danmark – herunder ca. 400 fra de baltiske lande – blev sendt til Sovjet, inden de dansksindede kunne frigives. Det kunne den danske regering ikke acceptere, og derfor forblev sydslesvigerne fanget. Nikolajsen har omvendt kun i beskeden omfang benyttet det omfattende kildemateriale i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Derfor skriver hun ikke ret meget om fangernes forhold i lejrene eller om de anstrengelser, som blev gjort fra sydslesvigsk side for at få fangerne hjem. Hendes artikel er således et vigtigt grundlag for analysen i denne artikel.

En væsentlig del af artiklen er baseret på kildemateriale fra Dansk Generalsekretariats arkiv i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.⁴ Her er fangelister, kartotekskort, korrespondance mm. bevaret, ligesom Franz Wingender, der var hovedmanden bag den sydslesvigske indsats for at få krigsfangerne hjem, har skrevet en beretning på 20 sider om det, der blev gjort fra sommeren 1947 til midten af 1950'erne.⁵ I dette arkiv er også korrespondancen til og fra det danske udenrigsministerium, ligesom der er afskrifter af brevene fra den danske gesandt i Moskva. Desuden er *Flensburg Avis* og *Südschleswigsche Heimatzeitung* (SHZ) benyttet, idet aviserne ofte noterede, hvem der kom hjem hvornår, og da der er enkelte korte fortællinger om de hjemvendte fangers oplevelser i fangenskab. Arkivalierne fra Generalsekretariatet og aviserne benyttes primært til at analysere, hvad der blev gjort fra sydslesvigsk side for at få de dansksindede fanger hjem.

Der er udgivet fire sydslesvigske erindringsbøger med personlige oplevelser i russisk fangenskab, hvoraf de to er skrevet af Helmut Leckband.⁶ I 1974 udgav han bogen *Krigsfangelazarettet i Tamanskajagaden* om sine oplevelser på et russisk lazaret i 1945-46, og tre år senere fulgte han op med *Krigsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino* om perioden 1946-49, hvor han var i russisk fangenskab. Bøgerne er skrevet i romanform, hvor hovedpersonen Karl er Leckband selv.

Karl Budach udgav i 1989 erindringsbogen *10 år i krig og fangenskab*, hvor han blandt andet beskrev livet som russisk krigsfange fra januar 1945, til han blev frigivet i januar 1948.⁷ Karls bror, Johann, har i 1985 fortalt om sit liv, herunder om tiden som krigsfange i 1945, og hans fortælling er også inddraget.⁸

Jens A. Berg udgav i 2011 *Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform* om sine oplevelser først som soldat på Østfronten og senere i 1944-45 som krigsfange i Sovjetunionen.⁹ Berg var egentlig ikke registreret som en dansksindet soldat af Generalsekretariatet, og det danske udenrigs-

ministerium forsøgte ikke at hjælpe ham hjem, formentlig fordi han i 1930'erne havde været medlem af Hitler-Jugend. Hans familie var dog aktive inden for mindretallet i mellemkrigstiden, ligesom hans brødre var på listerne over dansksindede soldater.

For alle tres vedkommende er det beretninger, der er skrevet, længe efter begivenhederne fandt sted, og det er uklart, om de alene er skrevet på basis af hukommelsen, eller om der er benyttet samtidige dokumenter, som fx breve eller dagbøger, i beskrivelserne.

Bergs bog fik meget dårlige anmeldelser ved udgivelsen. Det var især af Bent Blüdnikow, der i *Berlingske* kritiserede bogen for at fortie de tyske værnemagtssoldaters medvirken i krigsforbrydelserne på Østfron-

*Christian Ingwersen var én af de dansksindede soldater, som havnede i russisk krigsfangenskab. Han kom fra Skovbølmark ved Store Vi. Han blev taget til fange i begyndelsen af 1945 i Østpreussen og hjemsendt i november 1948.
Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ukendt fotograf.*

ten, men denne kritik omfatter ikke Bergs beskrivelse af sit ophold som krigsfange.¹⁰

I analysen benyttes også Karl Dannebergers håndskrevne og upublicerede manuskript "Stalingrad – Pachta-Aral – Karaganda. Die Erlebnisse eines Kriegsgefangenen 1943-1949", der er nedskrevet på tysk i 1981. Der er også et efterfølgende dansk tillæg om hans oplevelser med den russiske lokalbefolkning, som er skrevet senere.¹¹ Erindringerne er tilsyneladende alene skrevet til Dannebergers efterkommere, og de virker meget troværdige, selv om de formentlig er nedskrevet uden brug af samtidige breve, dagbøger e.l.

Erindringsbøgerne og Dannebergers beretning benyttes især til at vurdere forholdene i lejrene for de dansksindede soldater.

Hvem var de dansksindede fanger?

Da generalsekretær Frants Thygesen i maj 1948 forklarede, hvor mange dansksindede der sad i krigsfangelejr eller var meldt savnede ved krigens afslutning, understregede han, at listen alene omfattede mænd, som havde været tilknyttet det danske mindretal inden den tyske kapitulation i maj 1945.¹² De skulle altså have været medlem af mindretallets foreninger eller på anden vis været tilknyttet mindretallet. Opgørelsen omfattede ikke sydslesvigere, som var blevet en del af mindretallet efter krigens afslutning, idet Generalsekretariatet fik mange henvendelser fra pårørende, der først var blevet tilknyttet mindretallet efter dette tidspunkt, og som søgte om hjælp. For de danske myndigheder – det vil primært sige Udenrigsministeriet – var det helt afgørende, at det alene var mænd, som var tilknyttet mindretallet inden kapitulationen, der blev optaget på listerne over tilfangetagne soldater, som man søgte at hjælpe med at blive frigivet.¹³

Det var ingen let opgave at bestemme, om krigsfangerne tilhørte mindretallet eller ikke. For hvad skulle der egentlig til for at blive godkendt? Mange af mændene var for unge til selv at have været medlem af Den slesvigske Forening, inden de blev indkaldt, men hvis forældrene var medlemmer inden 1945, blev de normalt accepteret. Tilsvarende var der næsten sikkerhed for at blive godkendt, hvis krigsfangerne havde gået i dansk skole, eller hvis de havde været dansk spejder eller dyrket sport i en dansk ungdomsforening. Til gengæld var det absolut diskvalificerende, hvis ansøgerne havde været medlem af Hitler-Jugend eller andre nazificerede organisationer, selv om de havde gået

i dansk skole og/eller været med i danske ungdomsforeninger. Der er også et par enkelte eksempler på, at unge dansksindede mænd meldte sig til SS, og som derfor ikke fik dansk/sydslesvigsk hjælp til at komme hjem. Derfor gik der lang tid, inden de nogenlunde præcise lister over dansksindede fanger var på plads, og der kom stadig nye navne til i 1947 og 1948.

Det kunne især være vanskeligt at bestemme mindretalstilhøret blandt dem, der havde den mindste tilknytning, og undersøgelsen af Karl-Erich Simon kan tjene som et eksempel herpå. Karl-Erichs mor, Agnes, kontaktede Generalsekretariatet i efteråret 1946, hvorefter generalsekretæren, Frants Thygesen, bad hende oplyse, om sønnen "... har gået i dansk skole, været medlem af ungdomsforeningen eller på anden måde haft tilknytning til de danske organisationer før kapitulationen."¹⁴ Forinden havde Thygesen bedt den danske lærer i Langbjerg, Børge Krebs-Lange, oplyse, om Karl-Erich Simon havde gået på skolen "... eller på anden måde haft forbindelse med danskheden i Sydslesvig før kapitulationen."¹⁵ I sit svar fortalte Krebs-Lange, at Karl-Erich ikke havde gået i Langbjerg danske skole og ham bekendt ikke haft noget med de danske foreninger at gøre.¹⁶ Da Krebs-Lange først var kommet til Sydslesvig efter krigsafslutningen, kontaktede Thygesen også den tidligere lærer i Langbjerg, Henry Thomsen, som kendte familien udmærket.¹⁷ Han kunne oplyse, at Agnes Simon var født i Danmark, og at begge forældre var dansksindede. De havde ganske vist meldt sig ud af Den slesvigske Forening i 1932 efter uoverensstemmelser i den lokale afdeling, men to af familiens børn var i efteråret 1944 blevet undervist af Thomsen, da skolen manglede elever for at kunne overleve. Efter dette svar blev Karl-Erich Simon skrevet på listen over dansksindede fanger i Rusland.

Hovedprincippet, om at soldaterne skulle have været tilknyttet mindretallet inden krigsafslutningen, blev håndhævet strikt i de første efterkrigsår, mens der blev lempet lidt på kravet efterhånden. Det skyldtes både, at der efter 1948-49 var forholdsvis få fanger tilbage, og at en del pårørende på dette tidspunkt havde været aktive inden for mindretallet gennem flere år. Således foreslog bestyrelsen i Sydslesvigsk Forening (SSF) i Flensborg amt allerede i januar 1948, at man skulle arbejde for at få alle krigsfanger fra Sydslesvig hjem – med undtagelse af krigsforbrydere og "store nazister" – hvis familien var blevet medlem af SSF efter krigsafslutningen.¹⁸ Frants Thygesen gav udtryk for, at man i SSF's forretningsudvalg delte dette ønske, men det var ikke muligt, idet "... ingen af sejrherrene kan tænkes at gå med dertil ...", ligesom

det danske udenrigsministerium stod stejlt på kravet om en tilknytning inden maj 1945.

Listen over savnede soldater på Østfronten var en vigtig usikkerhedsfaktor. Da indsatsen for at få dansksindede hjem stoppede 1. januar 1956, var det opgjort, at der samlet var 100 savnede dansksindede soldater, og heraf var de 81 meldt savnet på Østfronten.¹⁹ Når de tyske soldater vendte tilbage til Tyskland, blev de afhørt af Røde Kors, om de kendte til andre soldater, der fortsat sad rundt om i de forskellige russiske lejre. Blandt de 81 savnede på Østfronten er det om 13 noteret, at de med varierende grad af vished var blevet taget til fange og havde siddet i fangelejre. Det blev om en enkelt af dem – Johannes Paulsen – noteret, at en hjemvendt soldat havde oplyst, at Paulsen var blevet taget til fange i Rumænien i august 1944, og at han "... var blevet idømt 10 års straffearbejde for en efter russernes mening slem forseelse. Skal befinde sig i en lejr ved Ural – 7239/10 Ural."²⁰ Alligevel forblev han på listen over savnede, og han kom aldrig hjem.

Der er altså god grund til at formode, at flere af de soldater, der var meldt savnet på Østfronten, blev taget til fange af russerne og døde i de russiske fangelejre. Det var tydeligvis også forventningen på Generalsekretariatet og i det danske udenrigsministerium helt frem til begyndelsen af 1960'erne, idet den danske statsminister, J. O. Krag, tog spørgsmålet op under et besøg i Moskva i 1964.²¹ Selv om de russiske myndigheder flere gange oplyste, at bestemte dansksindede soldater, der var meldt savnet, nu var fundet og desværre omkommet på bestemte tidspunkter og bestemte steder under krigen, nagede tvivlen, om det nu også var sandt, eller om de fortsat befandt sig eller havde befundet sig, i fangenskab.

I de første par efterkrigsår led indsatsen med at få de dansksindede soldater hjem under, at Dansk Generalsekretariat skulle genopbygges efter krigen. De tidligere sekretærer var omkommet under krigen, mens den nye generalsekretær, Frants Thygesen, først var endelig på plads i Flensborg i september-oktober 1945.²² Samtidig havde Generalsekretariatet meget travlt med at behandle de mange ansøgninger fra sydslesvigere, der ønskede at blive medlemmer af SSF, og med at støtte oprettelsen af nye lokalafdelinger over hele Sydslesvig.²³ Det ser således ikke ud til, at der blev gennemført en større, sammenhængende indsats inden sommeren 1947, hvor der for alvor kom skred i arbejdet med at få soldaterne hjem. Og da var det en selvbestaltet gruppe på tre – Franz Wingender, Hans "Pulle" Paulsen og Christian Harck – der

satte gang i arbejdet.²⁴ De var utilfredse med, at der skete for lidt, og derfor tog de nye midler i brug for at skaffe deres gamle soldater- og ungdomskammerater hjem.

Det skal dog understreges, at det danske udenrigsministerium helt fra maj 1945 gjorde en aktiv indsats for de dansksindede sydslesvigere. De danske gesandtskaber i Rusland, Frankrig, USA og England havde løbende kontakt til myndighederne i de respektive lande, ligesom Udenrigsministeriet havde kontakt til de udenlandske ambassadører og gesandter i København eller direkte til de relevante regeringer.²⁵

De tyske krigsfanger i Sovjet

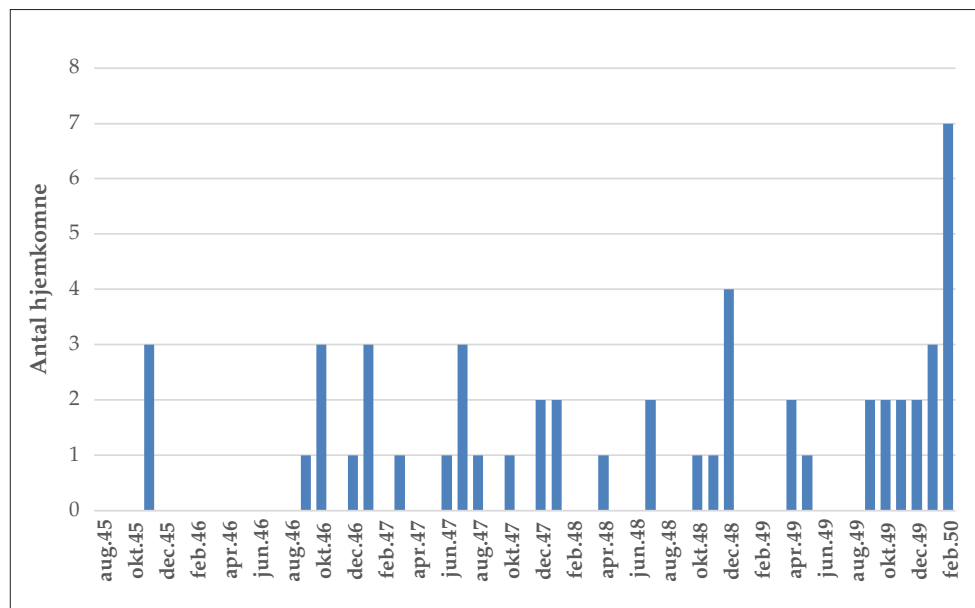
Der er foretaget flere undersøgelser om tyskere, der efter krigen havnede i russiske krigsfangelejre. Det er et tema, som især de seneste tre-fire årtier har fyldt meget i Tyskland, fordi der var så mange tyskere, der havnede i lejrene, da mange var der i meget lang tid, og da mange døde under fangenskabet.

Gennem årene har der været stor usikkerhed om, hvor mange tyskere, der var i russisk fangenskab, og hvor mange der vendte hjem eller døde under fangenskabet. I en stor undersøgelse, som blev gennemført i 1960'erne og 70'erne, der var ledet af historieprofessor Erich Maschke, kom man frem til, at der mellem 1941 og 1945 var ca. 3,155 mio. værne-magtssoldater, der blev taget til fange. Af dem blev ca. 2 mio. repatrieret og sendt hjem, mens ca. 1,1 mio. døde i fangenskab. Det var altså omkring hver tredje, som døde under fangenskabet.²⁶ Det var en opgørelse over alle tilfangetagne værne-magtssoldater, hvoraf der også var en del, som ikke var tyske statsborgere, herunder især ungarere og østrigere.

Ifølge officielle sovjetiske opgørelser fra midten af 1950'erne havde der været godt 2,3 mio. tyske krigsfanger, og af dem var godt én mio. hjemsendt inden marts 1947 og ca. 1,9 mio. inden maj 1950. De resterende ca. 400.000 var forsvundet under fangenskabet, hvilket kan opfattes som en indirekte betegnelse for dem, der var døde.²⁷ Fra marts 1950 var der kun omkring 15.300 tyskere tilbage i russisk fangenskab, hvilket hovedsageligt omfattede tidligere Waffen-SS-soldater, Gestapo-folk, officerer o.a., som de russiske myndigheder anklagede for at have begået forskellige former for krigsforbrydelser.²⁸

Den tyske militærhistoriker Rüdiger Overman har i sin afhandling fra 1999 fortættet en ny beregning.²⁹ Han kom frem til, at der var mere end 3 mio. tyske krigsfanger i Rusland, og at ca. 700.000 døde i fan-

Tidspunktet for frigivelsen af de dansksindede krigsfanger i Rusland

Kilde: ADCB: I61-94-00-4 til 6.

I figuren vises, hvornår de sydslesvigske soldater blev frigivet fra russisk fangenskab. Karl Sønnichsen og Karl-Erich Simon, der blev frigivet i juni 1952, og Asmus Matthiesen, der først blev frigivet i oktober 1955, er dog ikke med i figuren. Ud over disse tre var alle dansksindede krigsfanger i Rusland frigivet i februar 1950.

Det er slående, at 17 først blev frigivet fra september 1949 til februar 1950, hvilket næsten svarer til en tredjedel af de sydslesvigske krigsfanger i Rusland. Heraf var ti – knap hver femte – først hjemme i januar og februar 1950. Når man læser nogle af beretningerne – som er beskrevet nedenfor – kan det undre, at der trods alt var så mange, som overlevede så længe i fangelejrene, forholdene taget i betragtning.

Der var dog også flere, der vendte hjem fra fangenskab i Rusland forholdsvis hurtigt efter krigsafslutningen, men som ikke er med på fangelisten, fordi den ikke var helt på plads, inden de var tilbage. I maj 1948 noterede Thygesen, at der var 20, som oprindeligt var meldt savnede på Østfronten, der var vendt hjem siden krigsafslutningen, og mange af dem kom hjem, uden at Generalsekretariatet var involveret eller infor-

meret om det.³⁵ Et eksempel på dette er den senere formand for Skoleforeningen, Jacob Meyer, der blev taget til fange af de russiske tropper i begyndelsen af 1945, og han har selv udtalt, at han "... kom hjem fra russisk krigsfangenskab i 1946, stærkt afkræftet ...".³⁶ Ifølge et "Certificate of Discharge" var han dog tilbage i Flensborg 28. november 1945, og i erklæringen er hans sundhedstilstand betegnet som "fit".³⁷ Meyers soldaterkammerat, Walter Schöning, som han blev taget til fange sammen med, har forklaret om omstændighederne, da Meyer blev sendt hjem.³⁸ De arbejdede med at bryde kul, blandt andet ved bortsprængninger. Meyer var så "... heldig og uheldig ...", at han blev ramt af et stort stenstykke, men han brækkede ikke noget. Han var dog ude af stand til at arbejde, og derfor kom han på den første hjemsendelsesliste i begyndelsen af oktober 1945. Schöning har også påpeget, at Meyers tilhør til det danske mindretal måske havde betydning for, at han kom hjem så tidligt, men det virker som en noget tvivlsom efterrationalisering.

Peter Köster er et andet eksempel på en tidlig hjemsendelse, som ikke var med på fangelisten. Han blev taget til fange kort før kapitulatio- nen i den såkaldte Kurland-kedel, og han kom tilbage til Flensborg i slutningen af 1945.³⁹ Det er uvist, hvorfor han blev frigivet forholdsvis hurtigt, men det kan hænge sammen med, at Köster havde diabetes og derfor ikke kunne holde til det hårde, fysiske arbejde, som fangerne blev udsat for.

Der er ikke noget tydeligt mønster for, hvornår soldaterne blev sluppet fri, og det synes at være ret tilfældigt. Men hvis man sammenligner med hjemsendelserne af alle tyske soldater i russisk krigsfangenskab, som er beskrevet ovenfor, hvor omkring halvdelen var hjemme i marts 1947 og den anden halvdel inden april 1950, svarer det nogenlunde til fordelingen for hjemsendelserne af de dansksindede soldater. Der er dog kun 20 ud af de 55 dansksindede fanger – svarende til lidt mere end hver tredje – der var hjemme i marts 1947, og det er en antydning af, at der tilsvarende var relativt flere dansksindede, der kom senere hjem, end det var gældende for de øvrige tyske soldater. Det er også påfaldende, at tre af 55 dansksindede krigsfanger først blev frigivet længe efter, at russerne officielt i foråret 1950 havde hjemsendt alle tyske soldater.

Der var dog nogle ting, der kunne forlænge opholdet i de russiske fangelejre. Asmus Matthiesen var som nævnt den af de dansksindede, der kom sidst hjem, og det forklarede han ved hjemkomsten med, at han ved et militærtribunal blev idømt 25 års straffearbejde.⁴⁰ Det skyldtes, at han sammen med sit kompagni havde været tvunget til at gøre

tjeneste i kz-lejren Sachsenhausen. Her havde han, ifølge sin egen udlægning, arbejdet på kontoret, men alligevel blev han idømt straffen, fordi de russiske myndigheder mente, at "... jeg havde begået grusomheder mod fangerne i Sachsenhausen og Oranienburg." Tilsvarende kan de nogenlunde sikre efterretninger om Johannes Paulsen fremhæves, idet han angiveligt var blevet idømt 10 års straffearbejde for en eller anden ukendt forseelse.⁴¹

Der er ikke ret mange oplysninger om, hvorfor Karl Sønnichsen og Karl-Erich Simon først kom tilbage i juni 1952. *Flensborg Avis* berettede ved hjemkomsten, at der i alt var fem fra Flensborg, som blev frigivet på dette tidspunkt, og at det, så vidt avisen vidste, var "... almindelige tyske krigsfanger ...", hvoraf der ellers ikke var kommet andre siden april 1950.⁴² Hvis avisen havde ret, var de to altså ikke anklaget og straffet for krigsforbrydelser, men havnet i en krigsfangelejr, længe efter at de sidste tyskere – både civile og militære – officielt var blevet sendt hjem.

Der er givet to hovedforklaringer på, at hjemsendelsen af de dansksindede soldater i russisk fangenskab trak ud. Den første hænger tæt sammen med de geopolitiske forhold i den umiddelbare efterkrigstid og den anden med russisk uvidenhed. Nikolajsen har dokumenteret, at de sovjetiske myndigheder i 1945-46 ønskede, at den danske regering førte en aktiv politik for at få Sydslesvig løsrevet fra Tyskland og tilknyttet Danmark, da Rusland ønskede at ramme Tyskland mest muligt. Dette skyldtes især et ønske om at få åbnet for Kielerkanalen, så den kunne komme under international kontrol.⁴³ Under et besøg i Moskva i juni 1946 forklarede den danske udenrigsminister, Gustav Rasmussen, at regeringen ikke ønskede en ny folkeafstemning i Sydslesvig eller en efterfølgende grænseændring. Derefter gav den sovjetiske udenrigsminister, Vjatjeslav Molotov, udtryk for, at han ikke forstod, hvorfor Danmark så interesserede sig for det danske mindretal og for de dansksindede soldater, når de alligevel ikke ønskede, at området blev dansk.

Spørgsmålet om mennesker fra Sovjet, der opholdt sig i Danmark ved krigsafslutningen, var et andet geopolitisk diskussionspunkt, hvor de sovjetiske myndigheder gennemførte en afpresningspolitik over for Danmark.⁴⁴ De dansksindede soldater skal derfor dels ses i sammenhæng med, at der var op mod 250.000 tyske flygtninge i Danmark og ca. 350.000 i Sydslesvig. Den danske regering ønskede, at de alle blev sendt tilbage til de områder, hvorfra de kom – især fra Østpreussen og Pommern. Og så var der ifølge de sovjetiske myndigheder omkring 400 såkaldte sovjetborgere, der befandt sig i Danmark.⁴⁵ Danmark skel-

nede som England mellem mennesker, som var født inden for grænserne af Sovjet den 1. september 1939, og mennesker, der var født i de lande, der var blevet annekteret af Sovjet efter dette tidspunkt. Det vil især sige de baltiske lande. De, der kom fra det oprindelige Sovjet, blev sendt tilbage, mens balterne kunne blive i Danmark. De dansksindede soldater blev altså en del af et noget-for-noget-spil, hvor de sovjetiske myndigheder krævede alle sovjetborgere retur, inden de ville løslade sydslesvigerne, mens den danske regering altså ikke ville sende balterne til Sovjet imod deres vilje.

Der var tilsyneladende også et ukendskab til, hvad de dansksindede soldater var for nogen.⁴⁶ Flere dansksindede oplevede, at deres mindretalstilhør og deres tilknytning til Danmark fik den uheldige konsekvens, at de blev regnet som danskere og ligestillet med danske statsborgere, der havde meldt sig frivilligt til Waffen-SS – de såkaldte Østfrontfrivillige.⁴⁷ Udenlandske soldater, der havde meldt sig frivilligt, blev af de sovjetiske myndigheder behandlet hårdere og kom senere hjem end tyske værnemagtsoldater. Derfor var det meget uheldigt for de dansksindede krigsfanger at blive opfattet som rigsdanske Østfrontsfrivillige.

I marts 1947 blev der udfærdiget en erklæring på Generalsekretariatet, der blev skrevet på tysk, russisk, engelsk og fransk, hvor man bekræftede, at de pågældende, navngivne soldater tilhørte det danske mindretal i Sydslesvig.⁴⁸ Men der er flere soldater, der efter hjemkomsten har forklaret, at erklæringen blot skabte problemer for dem med ekstra forhør og forlængelse af opholdet i krigsfangenskab.

Da Georg Jessen blev frigivet i april 1949, skrev han et brev til Generalsekretariatet, umiddelbart efter han var tilbage i Flensborg.⁴⁹ Heri forklarede han, at han i marts 1947 modtog attestationen om, at han tilhørte det danske mindretal, hvorefter han straks blev forhørt om "... alt vedrørende min person." Under forhørene fik han indtryk af, at russerne antog, "... at jeg har stået som soldat i en S.S.-afdeling, der bestod af danske statsborgere." Derefter kom han til en lejr ved Kyiv, der "... bestod af krigsfanger fra de såkaldte "små nationer"." Jessen konstaterede, at da han blev hjemsendt i april 1949, var det ikke på grund af hans tilhør til det danske mindretal, men "... som en almindelig tysk soldat, der havde samlet flere points ved sin opførsel og sin arbejdsdygtighed."

Karl Danneberger havde stort set samme oplevelse som Georg Jessen.⁵⁰ Han forklarede, at han havde fået tilsendt en pakke fra Dansk Røde Kors, og at der også var en erklæring om, at han tilhørte det dan-

ske mindretal. Derefter blev han kaldt til forhør, hvor han forsøgte at forklare om sit mindretalstilhør, men det lykkedes ikke ret godt. Ud fra Dannebergers udlægning virker det, som om han havde opfattelsen af, at de russiske lejrmyndigheder ikke ville forstå det og i stedet valgte at opfatte Danneberger som en rigsdansk østfrontfrivillig. Konsekvensen blev i hvert fald, at Danneberger kom under øget overvågning og han omtalte en såkaldt "politruk", der var en russisk officer, som havde til opgave at stå for politisk opdragelse, der holdt ekstra godt øje med ham. Kort tid efter – ved årsskiftet 1946-47 – blev han flyttet til en ny lejr i Karanga i Kasakhstan, hvor der var store kullejer, hvilket måske kan opfattes som en straf.

Budach har tilsvarende forklaret, at det gav ham problemer, da han opgav "dansk" som sin nationalitet.⁵¹ Det havde kostet ham "... mange ganges forhør, tortur og meget andet ...", og "... med en pistol i nakken ..." blev det forsøgt at tvinge ham til at underskrive en erklæring om, at han havde været frivillig dansk SS-soldat. Budach blev reddet af, at der kom en ung NKPD-officer⁵² fra Hamborg, som havde et udmærket kendskab til det dansk-tyske grænseland, herunder betydningen af mindretalstilhøret.

Der er også en beretning fra den hjemvendte soldat Otto Petersen, der havde været i en lejr ved Odessa i efteråret 1949 sammen med Karl-Erich Simon og Kurt Brechtel, der var en anden af de fem flensborgere, der vendte hjem i juni 1952.⁵³ Ifølge Otto Petersen anførte Simon og Brechtel – sammen med en tredje fra Flensborg, Peter Jürgensen – at de tilhørte det danske mindretal, men at det havde givet bagslag. For de russiske myndigheder opfattede det sådan, at de tre var danske statsborgere, som havde meldt sig frivilligt som tyske soldater. Derfor blev de ikke ført på hjemsendelseslisten, men derimod samlet i en lejr ved Kyiv, hvor alle hollandske, danske og andre udenlandske soldater i den tyske hær blev samlet. Derefter vidste Petersen ikke, hvad der videre var sket, men han mente, det var sandsynligt, at de tre blev opfattet som "... særligt kommunist-fjendtlige fanatikere og landsforrædere ...", der fik en strengere straf end andre værnemagtssoldater.

I slutningen af februar 1950 oplyste Frants Thygesen til den danske forbindelsesofficer Hans Lunding, at der fortsat var syv dansksindede i russisk fangenskab.⁵⁴ Det var, umiddelbart inden fire soldater vendte tilbage til Flensborg. I brevet blev det anført, at russerne ikke sendte de dansksindede hjem som de øvrige tyske soldater, og at man på Generalsekretariatet havde fået underretning om, at de dansksindede blev

samlet i en lejr ved Kyiv sammen med frivillige udenlandske soldater. Det blev krævet, at Udenrigsministeriet hurtigst muligt forklarede de sovjetiske myndigheder, at dette var en misforståelse. Lunding sendte oplysningerne videre til Udenrigsministeriet, men det er tvivlsomt, om det havde nogen større effekt. I hvert fald gik der godt to år mere, inden soldaterne Sönnichsen og Simon slap ud, og knap seks år, inden Matthiesen kom hjem.

Det lykkedes Dansk Røde Kors at sende pakker til de dansksindede fanger, som de havde adresserne på.⁵⁵ Det var Sct. Georgs Gilderne i Danmark, der stod bag organiseringen af og betalingen for pakkerne, og Wingender noterede, at en del af pakkerne nåede frem, andre blev returneret, mens mange forsvandt sporløst. Danneberger modtog som nævnt ovenfor en pakke, der skabte visse problemer for ham. Georg Jessen fortalte ved hjemkomsten, at han havde modtaget to pakker i løbet af de fem år i fangenskab, men at det ikke havde været muligt for ham at sende en tak til Røde Kors eller Sct. Georgs Gilderne, fordi det var forbudt at skrive til Danmark eller det øvrige udland.

Til gengæld var det en meget positiv oplevelse for Karl Budach, da han i sommeren 1947 modtog en pakke fra Danmark.⁵⁶ Pakken blev leveret til et posthus i Moskva, og han skulle selv ind og kvittere for modtagelsen. Kaptajnen i lejren, Basanow, der som nævnt nedenfor havde et godt forhold til Budach, satte alt ind på, at Budach skulle hente pakken, men at han skulle vaskes, klippes og barberes forinden, ligesom han fik nyt tøj til turen. Pakken vejede omkring fem kg og indeholdt "... sukker, mel, kiks, gryn og to dåser med smør." Da han kom tilbage i lejren, delte han indholdet med sine kammerater, på nær smørdåserne, som han selv beholdt.

Det er naturligvis vanskeligt at vide, hvor meget denne sammenblanding med de danske østfrontfrivillige var reel, og i hvor høj grad det blot var en bekvem undskyldning fra russisk side. Det forekommer sandsynligt, at der i det yderste russiske led – i de interimistiske fangelejre – har været ukendskab til betydningen af at være dansksindet soldat i den tyske værnemagt. Der er dog flere vidnesbyrd om, at i takt med, at lejrene blev større og fik permanent karakter, øgedes kendskabet til mindretalssoldaterne. Således har Johann Buchert netop anført, at han blev sendt hjem allerede i efteråret 1945, fordi han ved tilfange-tagelsen i Kurland efter den tyske kapitulation havde forklaret, at han var dansksindet, men at han som tysk statsborger var blevet tvunget med i krigen. Det blev forstået af de russiske myndigheder, og han var

blandt de første, som blev hjemsendt.⁵⁷ Der er også flere antydninger af, at andre russiske myndigheder i de større, permanente lejre havde en vis forståelse for de dansksindede soldaters situation, og når de alligevel ikke kom hjem, hang det sammen med, at det var en god og billig arbejdskraft, der kunne udnyttes til at genopbygge Sovjet efter krigen.

Den sydslesvigske indsats

I juni 1947 gik Franz Wingender, Christian Harck og Hans "Pulle" Paulsen aktivt i gang med at få de dansksindede krigsfanger frigivet.⁵⁸ Det skyldtes frustration over, at der blev gjort for lidt, og at situationen var fastlåst.

Franz Wingender kom invalideret hjem fra Østfronten i 1943, mens de to øvrige slap ud af britisk krigsfangenskab forholdsvis hurtigt. Christian Harck blev taget til fange i Italien i 1944 og hjemsendt i februar

*Franz Wingender var hovedmanden bag den sydslesvigske indsats for at få de dansksindede krigsfanger frigivet. Han var født i 1918 og havde et stort netværk blandt jævnaldrende inden for mindretallet, da han havde gået i dansk skole, været dansk spejder, været medlem af Flensborg Roklub osv. Derfor kendte han mange af dem personligt, som han forsøgte at få hjem.
Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ukendt fotograf.*

1946, mens Hans "Pulle" Paulsen kom hjem omkring 1. december 1946, efter at han var blevet fanget i Nordafrika i maj 1943.⁵⁹

De havde alle erfaringer med krig og fangenskab, og det var baggrunden for deres indsats. Wingender anførte, at de i løbet af vinteren 1946-47 blev mere og mere utilfredse med, at der ikke kom mere skred i arbejdet med at få frigivet fangerne, og derfor blev de enige om at gå nye veje.⁶⁰ De udfærdigede et brev, der blev sendt til 42 forskellige personer og organisationer i løbet af juni 1947, hvor de bad om hjælp.⁶¹ Blandt de mest prominente var blandt andet skibsreder A. P. Møller, politikerne John Christmas-Møller, Aksel Larsen og Hans Hedtoft, forfatteren Martin Andersen Nexø samt biskop i Københavns stift, Hans Fuglsang-Damgård. Der blev også sendt et brev til Kongen, Frederik IX, som kontaktede Udenrigsministeriet for at få oplyst, hvad det gik ud på. Desuden blev der sendt til forskellige organisationer, heriblandt Grænsforeningen, Dansk Kirke i Udlandet, St. Georgs Gilderne, Dansk-Russisk Samvirke, De danske Ungdomsforeninger og Dansk Røde Kors.

I brevet blev der opfordret til, at modtagerne skulle gøre deres indflydelse gældende for at få hjemsendt de danske sydslesvigere, som fortsat var i krigsfangenskab.⁶² Det var vigtigt, at flest muligt henvendte sig til "... Udenrigsministeriet, Gesandtskaber og Ambassader og til Dem bekendte myndigheder og personer i de lande, hvor vore kammerater sidder i fangelejre." Der var fortsat 77 dansksindede i fangenskab 16. juni 1947, og af dem var de 42 i Rusland. Derfor bad de tre særskilt om hjælp til disse fanger: "De kammerater, der sidder i russisk fangenskab, lever under særligt vanskelige forhold. Det er derfor påkrævet, at der gøres noget for at få dem udfriet hurtigst muligt."⁶³

Det blev anført, at "... det sårer ethvert rettænkende menneske at se store nazister gå frit omkring hernede ...", mens de ulykkelige sydslesvigere, der "... imod deres vilje måtte trække i tysk trøje ...", fortsat var bag fangelejrenes pigtråd.⁶⁴ Derfor var det helt uforståeligt, at de dansksindede soldater ikke blev sendt hurtigt hjem, som det var sket efter 1. verdenskrig. I forlængelse heraf blev det understreget, at det var vigtigt at få de dansksindede hjem, idet der var stort behov for dem, da "... Sydslesvig kæmper en kamp om liv og død for bevarelsen af sin danskhed."⁶⁵

Henvendelserne var en utilsløret opfordring til alle om at røre mest muligt op i gryden for at få de dansksindede soldater frigivet, og der blev medsendt fangelister med de seneste adresser på de lejre, hvor de

dansksindede soldater befandt sig. Det er interessant, at man kontaktede en så bred skare, heriblandt DKP's formand, Aksel Larsen, og den kommunistiske forfatter Andersen Nexø, ligesom man fik Dansk-Russisk Samvirke til at gå aktivt ind i arbejdet. Det ses ikke, at Aksel Larsen svarede på henvendelsen, men Andersen Nexø tilbød at yde hjælp, hvis det var muligt for ham, og han trak på sine kontakter i Rusland.⁶⁶

Det er uklart, hvor involveret Generalsekretariatet, generalsekretæren og SSF's øverste ledelse var i aktionen. Wingender var ungdomssekretær i Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger (SdU), men hverken han eller de to andre var med i SSF's ledelse. Når man læser mødereferaterne fra SSF's forretningsudvalg og hovedstyrelse igennem for 1947, er det slående, at spørgsmålet om de dansksindede krigsfanger overhovedet ikke blev drøftet – heller ikke på det tidspunkt, hvor Wingendergruppens breve blev sendt.⁶⁷ Generalsekretariatet skrev helt kort om krigsfangerne i et par månedsberetninger og her alene om det arbejde, der blev gjort, samt at det gik godt med at få fangerne fra England, Frankrig og USA hjem.⁶⁸

Frants Thygesen sendte ganske vist et meget formelt brev til Wingender om, at Kongen havde videresendt henvendelsen til Udenrigsministeriet, og at man her til stadighed var i kontakt med de danske repræsentanter i de lande, hvor dansksindede sad i krigsfangenskab.⁶⁹ Brevet var med De og Deres, selv om de to kendte hinanden ganske udmærket og generelt havde et nært samarbejde. Det antyder nogen irritation over, at Wingender-gruppen gik uden om kommandovejen mellem Generalsekretariatet og Udenrigsministeriet. Omvendt kan det også tænkes, at Thygesen inderst inde var tilfreds med, at der blev rusket op i den fastlåste situation i forhold til fangerne i Sovjet.

I beretningen har Wingender anført, at han havde haft et møde med Troels Oldenburg, der var fuldmægtig i Udenrigsministeriet og tilknyttet konsulatet i Flensborg – og nogle år senere dansk ambassadør i Vesttyskland – som havde været meget kritisk over for den sydslesvigske aktion.⁷⁰ Men efter at Oldenburg havde givet den forventede røffel, havde han udtrykt forståelse for, at de tre unge sydslesvigere havde mistet tålmodigheden og "... valgte at gå utraditionelle veje." Wingender og Harck blev også indkaldt til et møde med den danske forbindelsesofficer i Flensborg, Hans Lunding, som var blevet instrueret af Udenrigsministeriet, og "... vi fik en ordentlig opsang over den ureglementerede måde, vi havde rettet henvendelser på." Da de to var ved at rejse sig for at gå, meddelte Lunding, at da han nu havde opfyldt sin opgave, kunne

han udtrykke sin forståelse for aktionen. Derefter drøftede de, hvad der nu videre skulle ske for at få soldaterne frigivet.

Det er vanskeligt at vurdere, om Wingender-gruppens engagement fik betydning – og i givet fald, hvor stor betydning den fik. Deres arbejde betød i hvert fald ikke, at de dansksindede soldater kom tidligere hjem end andre tyske værnemagtssoldater. Der er heller ingen af de hjemkomne soldater, der har forklaret, at deres hjemsendelse skyldtes den sydslesvigske indsats. Tværtimod har flere fortalt, at de fik problemer, da der kom officielle breve om, at de tilhørte det danske mindretal i Tyskland.

Forholdene kort efter tilfangetagelsen

Der er flere beretninger om, at forholdene for soldaterne var meget barske i den første tid, efter de var taget til fange. Det var uanset om man som Karl Danneberger blev fanget 2. februar 1943 efter slaget ved Stalingrad;⁷¹ som Jens Berg, der blev fanget i april 1944 på grænsen mellem Ukraine og Rumænien⁷² eller Karl Budach, der blev fanget i slutningen af januar 1945 i Østpreussen.⁷³ Forholdene var kaotiske og strabadserende, og i de interimistiske lejre var der sjældent bygninger til at beskytte mod kulden, ligesom der næsten ingen mad var.

Helmut Leckband blev taget til fange af russerne 20. februar 1945 i den nordvestlige del af det nuværende Polen og taget med til Sovjet.⁷⁴ I den selvbiografiske roman starter han egentlig 26. september 1945, hvor han blev indlagt med tyfus på et lazaret i Lviv, men han kommer flere steder med korte beretninger om det første hårde og udmarvende halvår som krigsfange. Han arbejdede med at anlægge en jernbane, og maden bestod mest af en smule suppe, der var næsten uden næringsindhold.⁷⁵ Han beskrev også, at han egentlig var skrevet på en hjemsendelsesliste kort efter indlæggelsen, fordi han var syg og afkræftet, men at hans navn blev slettet, da man fandt ud af, at han havde tyfus. Derfor måtte han blive og kom altså først hjem fire år senere.⁷⁶

Karl Budach har beskrevet fangenskabets lov nr. 1: "Tænk først på dig selv, inden du hjælper andre."⁷⁷ Det er samtidig tydeligt, at tilhøret til og samarbejdet med en gruppe soldaterkammerater var afgørende for ham og for de øvrige for at øge sandsynligheden for overlevelse. Ved at holde sammen som gruppe kunne man skærme bedre mod kulden ved at ligge tæt sammen, og man kunne slæbe hinanden med under marcherne, hvis det var nødvendigt. Og sammen med en gruppe kam-

merater forsøgte Budach og andre at skaffe lidt ekstra mad, da det var bedre at gøre i fællesskab end hver for sig.

Karl Danneberger var den dansksindede soldat, som har skrevet sine erindringer, der først blev taget til fange. Det skete natten til 2. februar 1943 ved Stalingrad.⁷⁸ Han beskriver lettelsen ved at overgive sig, men også bekymringen for, hvad der nu skulle ske. Det er en meget barsk beretning om de strabadser, der var i de første uger efter tilfangetagelsen, hvor en større gruppe soldater gennem mange dage marcherede i isnende kulde. De var i forvejen i en meget dårlig fysisk forfatning – udmarvede, trætte og i uniformer, som var uegnede til den hårde vinter. Det var bogstaveligt talt en march med døden i hælene, hvor de relativt stærke soldater forsøgte at slæbe deres svagere kammerater med, for hvis de faldt om, blev de skudt af de russiske vagter. Efter nogle dage blev soldaterne sat i kreaturvogne og sendt ud på en to-ugers togtur til det sydlige Sovjet, og Danneberger giver en meget barsk beskrivelse af, hvordan fangerne måtte slæbe ligene af de mange døde frem til den forreste vogn efter lokomotivet, hvor de stivfrosne lig blev stablet som træstammer. Når denne vogn var fyldt, blev den udskiftet med en ny, og da toget nåede bestemmelsesstedet, var omkring halvdelen af soldaterne døde. Danneberger forklarer også, at han kun vejede 38 kg, da han kom til lejren Pachtá-Aral – lejr nr. 4 – mens næsten alle de andre tyske soldater vejede under 50 kg.

Karl Budach blev også taget til fange om vinteren.⁷⁹ Det skete ved Königsberg i Østpreussen i slutningen af januar 1945. Hans skildring af de første ugers fangenskab er ikke mindre brutal end de øvrige beretninger, men han fortæller også om andre umenneskelige forhold for de tilfangetagne. Alle de tyske soldater blev strippet for ure og smykker af de russiske soldater, og han skildrer en episode, hvor han var tæt på at blive skudt af en russisk soldat, der ikke troede på, at Budach allerede havde fået sit ur stjålet. Han blev reddet af en russisk officer, der kom imellem. Budach fortæller også om en tysk kvinde, der var flygtet til Østpreussen fra det udbombede Kiel, som på en nat blev voldtaget "... et halvt hundrede gange ...", inden hun morgenen efter blev skudt. Beskrivelsen bærer et tydeligt præg af, at de russiske officerer ikke havde styr på, hvad de menige gjorde ved de tilfangetagne tyske soldater og civile, eller at officererne ligefrem selv deltog i overgrebene.

Budach berettede også om, hvordan 500 relativt stærke fanger blev sendt på en udekommando på en banegård kort efter tilfangetagelsen, hvor de skulle omlade tungt gods – herunder især granater – mellem

togvognene.⁸⁰ De arbejdede tre dage og tre nætter uden at få noget at spise og kun med få korte pauser. De, der segnede om, blev skudt for sabotage. Arbejdet fortsatte i flere uger med 12-timers arbejdsdage, med indkvartering i en lille kirke og med helt utilstrækkelige madrationer. Derfor var 233 af de 500 soldater døde, da udekommandoen endelig blev afsluttet i slutningen af april 1945.

En anden dansksindet soldat, Johan Petersen, blev også taget til fange i januar 1943 ved Velikije Luki, midt mellem Riga og Moskva.⁸¹ Kort efter han kom hjem i december 1948, udtalte han sig til avisen om sine oplevelser i fangenskab. Det er noteret, at "... han fortæller ikke gerne om den første tid som fange hos russerne, hvor man gravede sig ned i jorden, lå en halv snes mand sammen så tæt som muligt for at holde varmen, medens en isnende østblæst skar gennem marv og ben." Det gjorde, at han var "... både legemlig og sjæleligt ..." mærket af krigen, men ikke mere, end "... nogen tids hvile vil kunne læge ...", som han fortalte til avisen. Ifølge Jørgen M. Pejtersen var perioden i fangenskab noget, der prægede Petersen livet igennem, men også noget, han ikke ville tale om.⁸²

Også Jens Berg brugte de første ti dage i fangenskab til at marchere efterfulgt af andre ti dage i en kreaturvogn, hvor han var undervejs mod syd.⁸³ Han blev fanget 6. april 1944, og det var derfor knap så koldt for ham som for dem, der blev fanget i vintermånederne, men heller ikke for ham var der ret meget at spise. Han endte i en opsamlingslejr i Usman ca. 500 km syd for Moskva, hvorfra fangerne blev sendt ud til mindre arbejdslejre.

Forholdene under opholdet i fangelejrene

Efter de første kaotiske uger blev fangerne normalt samlet i større, permanente lejre, men flere af de dansksindede fanger blev fortsat flyttet en del rundt mellem lejrene. Både mellem de store samlingslejre, men især mellem forskellige mindre arbejdslejre, der var tilknyttet samlingslejrene. Her var forholdene klart bedre, end det var tilfældet i de interimistiske indkvarteringssteder tæt ved fronten, og dødsraten var tilsvarende lavere. Men maden var fortsat utilstrækkelig og arbejdet meget nedslidende.

Leckband har forklaret, at da han i september 1945 blev indlagt på et lazaret, forsøgte den russiske cheflæge at forhindre dødssyge tyske soldater i at komme ind, så de ikke døde på lazarettet. Det var tilsyne-

ladende, fordi det ville være et problem for hende med mange døde krigsfanger.⁸⁴ Efter den tyske kapitulation var de sovjetiske myndigheder interesseret i at begrænse antallet af døde krigsfanger, hvilket blandt andet betød, at de mest afkræftede og uarbejdsdygtige blev sendt hjem relativt tidligt i løbet af efteråret 1945.⁸⁵ Samtidig blev de døde krigsfanger registreret og begravet, hvilket ikke var tilfældet inden kapitulationen.

Der er flere beretninger om, at fangerne blev undersøgt af russiske læger og inddelt i to til fire kategorier ud fra deres fysiske tilstand. Det skete, efter at de var blevet afluset, klippet og vasket, forholdsvis kort tid efter ankomsten til samlingslejre og løbende derefter. Der var en gruppe fanger, der blev vurderet til at være i så dårlig tilstand, at de ikke kunne arbejde, og der var en gruppe af relativt stærke fanger, som blev sat til det hårdeste arbejde. Herimellem var der en eller to fangegrupper, der kunne udføre let eller lidt hårdere arbejde.⁸⁶

Efter at Karl Budach havde været gennem den vanvittige omgang i udelejren med omladning af gods, ønskede han at få indflydelse på, hvad han skulle lave fremover.⁸⁷ Han var klar over, at russerne havde behov for at udnytte fangernes faglige kunnen, og derfor meldte han sig som tømrer, selv om han egentlig var landmand. Det skyldtes en kammerat, der var tømrer og bygningsnedker, der mente, at han hurtigt kunne oplære ham. Budach var den eneste af de dansksindede fanger, som har skrevet en beretning, der selv forsøgte at få indflydelse på, hvad han skulle lave, mens de øvrige fik udstukket arbejdet. Det lykkedes ham dog kun delvist at arbejde som tømrer – han var med til at bygge et par fangelejre og til at bygge en luksus-dacha til den sovjetiske leder, Bulganin – men i lange perioder arbejdede han med andre ting, herunder skovarbejde, og på en kolkhos, der var et kollektivlandbrug.

Der blev opstillet arbejdsnormer for, hvor meget de enkelte fanger skulle præstere pr. dag. Hertil var der tilknyttet et belønningssystem, hvor fangerne fik forhøjet deres madrationer, hvis de overgik arbejdsnormen, og tilsvarende fik beskåret madrationerne, hvis de ikke levede op til kravene.⁸⁸ Dette belønningssystem virker dog ikke til at have spillet den helt store rolle, og ifølge beskrivelserne var fangerne ikke interesseret i at overgå normen ret meget. Så var det bedre at arbejde lidt langsommere og kun lige klare normen.

Både Budach og Danneberger havde det held, at de i længere tid arbejdede ved landbruget på kolkhoser.⁸⁹ Berg var også i kort tid beskæftiget med at sætte kartofler, men det virker ikke, som om det betød

nogen forbedring af madsituationen for ham.⁹⁰ Danneberger arbejdede på en kolkhos i Pachta-Aral ved Aral-søen mellem Kasakhstan og Usbekistan fra begyndelsen af 1944 til slutningen af 1946. Det er et subtropisk område, hvor han det første års tid deltog i at dyrke bomuld, herunder også at grave vandingskanaler. Det fik den betydning, at der i forårsmånederne var mange skildpadder i kanalerne, og de udgjorde et meget væsentligt kosttilskud. Det var vigtigt, da han var meget svækket og afkræftet ved ankomsten til kolkhosen. I begyndelsen af 1946 blev han overført til en ny arbejdslejr, der dyrkede grøntsager, og han betegnede det kort og godt som "himmel på jord" for en krigsfange. Her fik han rigeligt at spise af både grøntsager og skildpaddekød.

Budach var også godt stillet, da han i begyndelsen af 1947 blev udlånt til en kolkhos.⁹¹ Han befandt sig da i en lejr i nærheden af Moskva. Det kom ham til gode, at han var landmand, fordi arbejdet bestod i, at han skulle høste med le, hvilket han var dygtig til. Han arbejdede sammen med syv kvinder, og i starten havde han svært ved at følge med, men efterhånden kom han efter det. Han fik forskellige smågaver af kvinderne – brød, mælk, ost og ristet byggryn – og kom efterhånden til kræfter.

Danneberger og Budach er de to, der klarest har beskrevet forholdet til den lokale befolkning. Det gælder især i perioden, hvor de arbejdede på kolkhos'erne. Budach kom tæt på de syv kvinder, han arbejdede sammen med, og da han skulle retur til fangelejren, var kvinderne ikke til sinds at give slip på ham. I stedet ønskede de, at Budach giftede sig med den 22-årige Katja, som havde mistet sin mand under krigen.⁹² Det var han ikke interesseret i, og det er da også tvivlsomt, om det kunne have ladet sig gøre, hvis han havde ønsket det.

Danneberger har i tillægget til erindringerne forholdt sig specifikt til forholdet til den sovjetiske befolkning.⁹³ Det var især under opholdet i Pachta-Aral, at han kom i kontakt med lokalbefolkningen. I udgangspunktet opfattede befolkningen "... os som nogle frygtelige bæster med hugtænder, som spiste småbørn." Ifølge ham skyldtes det den russiske propaganda. Men i takt med, at fangerne arbejdede sammen med de lokale, lærte de efterhånden hinanden at kende som almindelige mennesker. Fangelejren lå i et særligt "verbanntengebiet" – et område for forviste – som bestod af en blanding af "... folketykere, kirgisere, kasakher, usbekere og mange flere." Indbyggerne her måtte alene bevæge sig inden for en radius på 12-kilometer, og Danneberger har beskrevet en udtalt mistro blandt befolkningen, der også havde nogen betydning

i forhold til fangerne. Da han fra slutningen af 1946 blev flyttet til en anden lejr, hvor han igen var under skarp bevogtning, havde han kun beskedent kontakt med den lokale befolkning. Han konstaterede dog, at:

Det russiske menneske er godmodigt og let "zu beeinflussend" [sic]. Når man kunne komme sammen med dem, så delte de, hvis det skulle være, det sidste stykke brød og den sidste smule "Machorka" [tobak, mrrn] med os. Kom der en opsynsmand, tog de straks afstand, for en kontakt med en krigsfange koster et par år mere deportation, omend de ikke ved, om de nogensinde kom hjem igen.⁹⁴

Der er to, som har beskrevet, hvordan de flygtede under fangenskab. Budach flygtede to gange og Berg en enkelt gang.⁹⁵ Omvendt var Danneberger helt indstillet på, at flugt ikke var en mulighed – og derfor ikke noget, han overvejede.⁹⁶

Budach flygtede første gang i sommeren 1945 sammen med en kammerat, idet den lejr i den vestlige del af det nuværende Polen, hvor han var fanget, var ved at blive lukket og fangerne flyttet til Sovjet.⁹⁷ Under flugten fik de hjælp af tyske beboere i området, og det lykkedes at få arbejde hos en polsk godsejer, hvor de blev angivet og arresteret af det russiske militærpoliti. Tilbage i fangelejren blev de to lukket inde sammen med fem andre fanger, som blev straffet for forskellige forseelser. Disse fem blev straffet hårdt, mens Budach og hans flugtkammerat slap for fysisk afstraffelse. I fællesskab gennempregede den kvindelige russiske kommissær og den tyske lejrkommandant, løjtnant Koch, de fem fanger med en ridepisk og et kabelrør, til fangerne besvimed. Derefter blev alle fangerne smidt ned i en jordkælder, hvor de sad indespærret de følgende 2½ måned.

Alligevel valgte Budach i sensommeren 1947 at flygte en gang mere.⁹⁸ Det skete, selv om han udmærket var klar over, at der var dødsstraf for at flygte. Flugten skete ved byen Pskov i Rusland, tæt på grænsen til Estland, og igen var det sammen med en kammerat. Under krigen havde en estisk familie i dette område hjulpet Budach under et alvorligt sygdomsforløb, og han forventede igen at kunne få hjælp af esterne til at flygte. Alligevel gik det galt, og i begyndelsen af oktober 1947 blev de to flygtninge fanget igen. Efter først at være i en arrest i Leningrad – under ganske udmærkede forhold – blev de ført tilbage til deres lejr ved Moskva. Her var straffen forbløffende mild, da de først havde erkendt deres brøde. Budach blev straks sendt tilbage for at arbejde som tømrer på Bulganins dacha, og det var formentlig en vigtig grund til,

at han slap for fysisk afstraffelse. I hvert fald kom den lokale kaptajn Basanow med denne interessante kommentar til ham:

Hvis du har planer om at komme hjem til din mor, så vil jeg give dig et godt råd. Gå tidligt afsted til dit arbejde med dine folk, og kom sent hjem, sådan at du er sikker på, at kommissionsfolkene har forladt lejren.⁹⁹

Det fremgår også andre steder i Budachs beretning, at han havde et udmærket forhold til denne kaptajn, som tydeligvis var interesseret i, at Budach kom tilbage i arbejde – hvor han ledede en gruppe på 100 mand – og ikke ønskede, at "kommissionsfolkene" fik fat i ham.

Jens Bergs flugt var på sin vis mere dramatisk.¹⁰⁰ I hvert fald var afstraffelsen hårdere. Ifølge hans egen udlægning var det en fejl, og det havde aldrig været hans plan at flygte. På vej hjem fra arbejde kom han væk fra sin gruppe, fordi han var optaget af at finde og plukke skovjordbær, og derfor blev han meldt som flygtet. Da han blev fanget igen, blev han undervejs tilbage til lejren mange gange beordret til at lægge sig ned, hvorefter de fire soldater gennembankede ham med geværkolberne, inden de gik et stykke videre. Da de nærmede sig lejren, valgte Berg at stikke af og løbe det sidste stykke til lejren med risiko for at blive skudt, fordi han ikke kunne klare flere tæsk. Tilbage i lejren blev han smidt ind i et skur, hvor smerterne efter pryglene blev værre og værre. Han konstaterede kort, at "... hvad fysisk smerte angår, blev de næste 20 dage de hårdeste i mit liv." På et tidspunkt blev en hjælpefange sendt ind til ham for at tage sig af ham, men den højre arm, som havde taget de fleste af slagene, blev stadig mere tyk af betændelse. Til sidst blev han indlagt på et lazaret, hvor en ung tysk læge opererede og redede armen – angiveligt i sidste øjeblik.

Derefter lå Berg på lazaret i en måneds tid, og ironisk nok kom den hårde afstraffelse til at betyde, at han allerede 2. oktober 1945 blev hjemsendt.¹⁰¹ Han var i forvejen svækket af underernæring og sygdom, og torturen og den efterfølgende operation og indlæggelse medførte, at han ikke var i stand til at arbejde. Derfor valgte russerne at sende ham hjem.

Der er flere dansksindede soldater, der fortalte om hårde forhør og om afstraffelse og tortur. Flere har forklaret, at forhørene ofte drejede sig om tilhøret til mindretallet, men det kunne også dreje sig om andre forhold. Asmus Matthiesen gav ved hjemkomsten i oktober 1955 en meget barsk beskrivelse af, hvordan han var blevet afstraffet og forhørt i 1948 for at få ham til at tilstå, at han havde begået "... grusomheder mod fangerne

i Sachsenhausen og Oranienburg.¹⁰² Da han nægtede at tilstå, blev han gennem seks uger lukket ned i en jordhule, hvor der blev gennemført mange forhør af fire-fem timers varighed, og "... næsten hver dag blev jeg slået med knytnæve og en solid lineal." Georg Jessen fortalte også ved hjemkomsten, at han var blevet forhørt flere gange, hvor der

... dels blev rettet stærke projektører på mig, dels hvor man truede mig med skydning. Man brugte den taktik, at man førte fangen udenfor, gav ham bind for øjnene og lod et eksekutionshold lægge an.¹⁰³

Han forklarede ikke, hvad han blev forhørt om, eller hvornår det fandt sted.

I januar 1947 blev Karl Budach også torteret under sit ophold i en lejr ved Moskva.¹⁰⁴ Han var leder af et arbejds hold, hvor der var 61 tilbage, men ved tællingen manglede der én, som havde forsøgt at gemme sig ved i løbet af natten at grave sig ned under sit sengeleje. Det blev Budach straffet for, og i 24 timer stod han i en gabestok, der var spændt så højt op, at han knapt kunne nå jorden. Han noterede, at det at stå i gabestok "... normalt betød døden, især i en vinternat." Han overlevede dog, og da han kom nogenlunde på højkant, opdagede han, at fangerne i hans gruppe havde slået den mand ihjel, der havde gemt sig under optællingen.

For Danneberger var det også et problem, at han tilhørte det danske mindretal.¹⁰⁵ I 1948 var han kommet til en lejr i Karaganda i Kasakhstan, hvor han var bygningsarbejder, idet der var gang i et stort boligbyggeri. Ifølge sin egen beskrivelse var han noget af en mønsterarbejder, der fik tildelt ekstra rationer. Men da der kom en ny politiofficer i lejren, fik Danneberger problemer. Politiofficeren var blevet hårdt såret under Stalingrad-slaget, og som gammel Stalingrad-soldat blev Danneberger undersøgt med mistanke om, at han havde været SS-soldat, eventuelt endda som en del af en "Blutgruppe", der havde fået fjernet sin SS-tatovering. Han blev afhørt dag og nat, og da politiofficeren fandt ud af, at Danneberger tilhørte det danske mindretal, regnede han med, at Danneberger var rigsdansker og derfor en frivillig SS-soldat. Det fremgår ikke, hvor hårde forhørene var, eller hvor længe det fandt sted, men ud fra beskrivelsen ser det ud, som om det var tilbagevendende helt frem til Dannebergers hjemsendelse i slutningen af 1949.

Gennem det halvandet år, hvor Berg var i fangenskab, gjorde han meget ud af at drive tuskhandel.¹⁰⁶ Han virker til at have været noget af

Danske sydslesvigere i lejr med frikorpsfolk

De officielle danske henvendelser til Moskva har gjort de dansksindede en bjørnetjeneste

I DEN sidste tid er der løftet en flig for den gaade, som hedder russernes behandling af dansksindede sydslesvigere i krigsfangelejrene. Meget tyder paa, at de russiske myndigheder har faaet den danske regerings mange henvendelser galt i hal-sen. Man har opfattet det, som om sydslesvigerne var danskere i tyske uniformer — og har behandlet dem som SS-folk!

De første henvendelser til russerne fandt sted i 1942—43 via Stockholm, og et forsøg paa at faa sydslesvigerne overført til en særlig fangelejr blev i 1944 en af ambassadør Døssings opgaver. Den lykkedes ikke. Der foresvævede sydslesvigerne og de danske myndigheder noget i retning af den lejr, som det lykkedes at faa oprettet bag vestfronten i den første verdenskrig.

Henvendelserne fra dansk side fortsattes efter krigens afslutning, uden synderlige resultater. Mens man fra Polen, Jugoslavien etc. ret hurtigt fik de sydslesvigske krigsfanger hjemsendt, var der tavshed fra russisk side. De fanger, som hidtil er kommet hjem, er kommet med de nor-

male transporter af tyske krigsfanger, og nogle af dem siger, at de sikkert vilde have været hjemme forlængst, hvis Danmark blot havde ladet være at blande sig i sagen!

Der foreligger beretninger om overflyttelse fra almindelige fangelejr til lejre for SS-folk, hvor sydslesvigerne er blevet behandlet, som om de var danske statsborgere, der frivilligt havde meldt sig til tysk krigstjeneste. En enkelt har været ude for haard behandling, fordi han ikke kunde forklare de russiske myndigheder, hvem den generalsekretær Thygesen var, som havde skrevet under paa en henvendelse. (Der var jo ingen dansk generalsekretær Thygesen i Flensborg, da manden blev sendt til fronten).

Det bliver utvivlsomt nødvendigt fra dansk side at forklare russerne, at der maa være sket en skæbnesvanger fejltagelse.

Der var et stigende fokus i sydslesvigske og danske aviser på de dansksindede soldater i russiske fangelejr, som blev forvekslet med danske SS-frivillige, og derfor kom hjem senere end andre tyske værnemagtsoldater. Her er det en artikel i Information 8. februar 1950. Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

en krejler og har da også selv forklaret, at det var med til at skabe nogen modvilje blandt de øvrige fanger. I løbet af sommeren 1944 arbejdede han med at rydde op på en flyveplads ved den russiske by Voronezh, hvor der var mange metalstumper, han kunne lave skeer og knive af, som han solgte til de andre fanger mod at få brød i stedet for. Ifølge Berg var det helt almindeligt, at fangerne tuskhandlede med hinanden på den måde, og brød, sukker og tobak var betalingsvaluta. Senere fik han arbejde på et savværk, hvor han bevægede sig nogenlunde frit omkring, og det gav mulighed for at tiltuske sig ekstra kartofler og grønt-

sager. Senere – i begyndelsen af 1945 – blev han sendt til en skovlejr, og ifølge sin egen udlægning lavede han og de øvrige fanger ingenting, og de kunne bevæge sig nogenlunde frit omkring. Det gjorde det muligt for Berg at lave en fin lille "arbitrage-forretning", hvor han byttede sin sukkerration med tobak hos indlagte i sygebarakken. Han røg ikke selv, og derfor byttede han tobakken tilbage til sukker med fangerne i sin egen barak, og på den måde fik han et større og større forråd af sukker, da han samlet tjente meget på handlerne.

Karl Budach har også beskrevet den tuskhandel, der fandt sted, og som han konstaterede, florerede byttehandlen hele tiden.¹⁰⁷ Han arbejdede ved årsskiftet 1945-46 på et savværk, og det var muligt for ham at skaffe lidt ekstra brænde herfra. Det kunne han "... bytte med kål, gulerødder eller kartofler hos de kammerater, som arbejdede i statens magasiner." Budach har også flere steder fortalt om en sortbørs, hvor lejrpersonalet løbende stjal fangerens mad og solgte det på den sorte børs uden for lejrene.

I flere beretninger beskrives mødet med andre fanger fra hjemstavnen. De fleste af disse møder var med andre hjemmefra, som ikke var en del af mindretallet, men der er også et par enkelte, som mødte andre dansksindede sydslesvigere. Det bedste eksempel på det var Johann Petersens møde med Helmut Leckband.¹⁰⁸ Petersen berettede om mødet, kort efter han var kommet hjem, og det fandt sted, aftenen før han påbegyndte hjemrejsen, mens Leckband måtte blive et år mere i fangenskab. Ifølge Petersen sang de to danske sange som "Jeg elsker de grønne lunde" og "Kong Christian", efter de havde talt sammen i et stykke tid. Udlægningen hos Leckband er noget anderledes – der var ingen sange, og Petersen skulle tage hilsner og beskeder med til Leckbands hustru og søn.

Flere steder i sine erindringer har Karl Budach omtalt, at han har været sammen med soldaterkammerater fra Sydslesvig. Han fortæller blandt andet om, hvordan han i begyndelsen af 1947 hjalp de to "landsmænd" Klaus Grabbe fra Treja og Broder Outzen fra Sillerup ved at give dem ekstra brød, da de var ved at dø af sult.¹⁰⁹ Med "landsmænd" mente han formentlig mænd fra hjemstavnen, men ikke nødvendigvis fra det danske mindretal. Det kan i hvert fald ikke ses, at nogen af de to tilhørte mindretallet. Også Jens Berg fortalte, at han mødte Andreas Jensen fra Bredsted, som stod over for hjemsendelse, og via ham sendte Berg besked hjem til sine forældre om, at han var i russisk fangenskab. Forældrene havde da i over halvandet år levet i uvished om sønnens skæbne, da det ikke var muligt for Berg at sende breve hjem.

Alle dem, der har skrevet beretninger om fangeopholdet, havde været alvorligt syge. Det skyldtes en kombination af underernæring, kulde og hårdt arbejde. Derfor var fangerne meget sårbare. Flere af fangerne blev syge efter tortur og afstraffelse, mens andre blev ramt af epidemiske sygdomme – især tyfus og dysenteri. Dertil kom, at Danneberger og Berg blev ramt af malaria, da de opholdt sig i et subtropisk klima i det sydlige Sovjet.¹¹⁰ Danneberger blev meget syg, mens malariaen først slog ud, efter at Berg var blevet hjemsendt. Til gengæld slap Danneberger ellers forholdsvis sygdomsfrit gennem de knap syv år, hvor han var i russisk fangenskab. Det er formentlig også en hovedgrund til, at han først var hjemme i december 1949, fordi han var god og billig arbejdskraft.

To af de dansksindede fanger blev alvorligt ramt af tyfus. Leckband var som nævnt ovenfor meget syg med tyfus, da han blev indlagt på lazaret i september 1945.¹¹¹ Men han overlevede, og efter mange uger i sygesengen kom han til at arbejde som en slags sygehjælper på lazaretet, fordi han havde overlevet tyfussen og ikke kunne blive ramt igen. Budach blev ramt af tyfus i november 1947, og gennem flere uger blev han mere og mere syg.¹¹² Ifølge beskrivelsen var han nærmest gjort klar til at dø, da den russiske lejlæge – som han havde et godt forhold til – gav ham noget pulver, som slog tyfussen og feberen ned. Han var meget afkræftet efter sygdommen og vejede kun 44 kg – hvilket var under halvdelen af hans normalvægt. Umiddelbart derefter blev han skrevet på en hjemsendelsesliste, efter at lejlægen havde vurderet ham og konstateret, "... at jeg havde en udmærket krop, men uden kød."

Jens Berg blev også ramt af diarré.¹¹³ Det skete kort tid efter, at han ankom til lejren Usman omkring 500 km syd for Moskva i foråret 1944. Det er uvist, om diarréen skyldtes tyfus, men det er sandsynligt. Han var syg i over tre uger med feber på over 41 grader, men kom sig så meget, at han derefter blev sendt videre til en arbejdslejr. Han blev som nævnt syg igen, efter han var blevet tortureret oven på sit flugtforsøg, og herefter var han så afkræftet, at han blev hjemsendt i oktober 1945.

Sammenfatning

Under krigen blev dansksindede soldater fra Sydslesvig taget til fange i Sovjet. Det er uvist, hvor mange der præcist var, men det har formentlig været 70-80 mænd, hvoraf nogle, som kom tilbage til Sydslesvig så hurtigt efter den tyske kapitulation, at de ikke kom med på Generalsekretariatets fangelister.

De dansksindede fanger var som tyske statsborgere tvunget til at deltage i krigen. Men dette mindretalstilhør blev ingen fordel for dem – snarere tværtimod. De russiske myndigheder anerkendte aldrig betydningen af at tilhøre det danske mindretal, og det blev i stedet en ulempe for flere, som blev regnet som rigsdanske SS-frivillige, der blev straffet hårdere end tyske værnemagtssoldater. I hvert fald kom de dansksindede fanger ikke hurtigere hjem end de øvrige tyske værnemagtssoldater, men derimod i gennemsnit en lille smule senere.

I løbet af sommeren 1947 påtog de tre unge sydslesvigere, Franz Winger, Hans "Pulle" Paulsen og Christian Harck, sig opgaven med at få deres ungdoms- og soldaterkammerater hjem. De mente ikke, at det danske udenrigsministerium og det danske generalsekretariat i Flensborg gjorde nok, og derfor sendte de breve til en lang række indflydelsesrige politikere, erhvervsfolk, præster og forfattere – samt forskellige organisationer som Dansk Røde Kors, St. Georgs Gilderne, de danske ungdomsforeninger, Dansk-Russisk Samvirke, Grænseforeningen m.fl. Det er tvivlsomt, om deres indsats fik nogen særlig betydning. Det lykkedes dog at få Røde Kors og St. Georgs Gilderne til at sende pakker med mad og andre fornødenheder til de dansksindede fanger, og det har i hvert fald for flere haft betydning.

De tyske krigsfanger blev brugt som arbejdskraft i genopbygningen af Sovjet, og der er en tendens til, at de stærkeste og dygtigste også var dem, der kom sidst hjem. Blandt de dansksindede fanger betød det eksempelvis, at Karl Danneberger var blandt de sidste, som blev frigivet; han var forholdsvis stærk på trods af underernæring og opslidende arbejde, men han var også en dygtig bygningshåndværker, som russerne havde brug for. Derfor fik han lidt højere mdrationer, og han levede relativt godt gennem to år på en kolkhos.

Forholdene for fangerne var generelt meget dårlige. Det gjaldt især i den første periode efter tilfangetagelsen, hvor ugelange marcher, kulde, næsten ingen mad og drab begået af fangevogterne førte til, at en meget stor andel af fangerne omkom. Da soldaterne kom til de permanente fangelejre, blev forholdene lidt bedre, men epidemiske sygdomme var udbredte, og sammen med underernæring og hårdt arbejde betød det, at dødeligheden fortsat var høj. Beretningerne fra de sydslesvigske fanger er meget barske, hvor forhør, afstraffelser og egentlig tortur var en del af lejligheden. Set på den baggrund er det imponerende, at så forholdsvis mange overlevede det sovjetiske fangenskab.

KILDER

- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB)
 I61-00-1 til 38: Dansk Generalsekretariat: Div. materiale vedr. dansksindede krigsfanger.
 I61-00-3: Månedsbetretninger 1947.
 I61-00-7: Protokol 1945-48.
 P22: Jacob Meyer.
 P264: Hans Lunding.
 P586: Walter Schöning.
 P665: Karl Danneberger.
 L23. Interview af Johann Budach foretaget 17.7.85.
 Diverse artikler fra Flensborg Avis og Südschleswigsche Heimatzeitung (SHZ) hentet på fl.a.de.

LITTERATUR

- Berg, Jens A.: *Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform*. København 2011.
 Budach, Karl: *10 år i krig og fangenskab*. Flensborg 1989.
 Christensen, Claus Bundgaard, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*. Aschehoug, 3. oplag 1998.
 Deutscher Bundestag: *Deutsche Kriegsgefangene in sowjetischem Gewahrsam*. Berlin 2011.
 Hilger, Andreas: *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941-1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen 2005.
 Leckband, Helmut: *Kriegsfangelazaretten i Tamanskajagaden*. Flensborg 1974.
 Leckband, Helmut: *Kriegsfange. Gennem russiske lejre – Ternopol, Donbas, Stalino*. Haslev 1977.
 Maschke, Erich, red.: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*. Bielefeld 1962-1974.
 Nikolajsen, Linda: *Krigsfanger bag jerntæppet. Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab 1939-1955*. Sønderjyske Årbøger 2006, s. 7-36.
 Nørregård, Martin Bo: *Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45*. Flensborg 2009.
 Overman, Rüdiger: *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg (= Beiträge zur Militärgeschichte. Bd. 46)*. Oldenbourg, München 1999.
 Rasmussen, René: *Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945*. Flensborg 2005.
 Zeidler, Manfred og Ute Schmidt, red.: *Gefangene in deutschem und sowjetischem Gewahrsam 1941-1956. Dimensionen und Definitionen*. Hannah-Arendt-Institut, Dresden 1999.

NOTER

- ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48 og sendt til Flensborg Avis. Det var egentlig i Sovjetunionen, men i kilderne skrives der konsekvent Rusland. I denne artikel benyttes Rusland og Sovjet(-unionen) synonymt, selv om mange af fangelejrene var i andre lande – Ukraine, Belarus, Kasakhstan, de baltiske lande m.fl.
- Der var i alt 235 dansksindede soldater, der var fanget i lejre i USA, England, Frankrig, Jugoslavien, Polen og Rusland, mens 145 var meldt savnet. Fangerne fra de andre lande end Rusland var hjemme inden udgangen af 1948. ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
- Nikolajsen, 2006, s. 9.

- 4 ADCB; I61-94-00-18 til 38.
 5 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender skrevet i november 1969.
 6 Leckband, 1974 og 1977.
 7 Budach, 1989.
 8 ADCB; L23. Interview foretaget 17.7.85 – ukendt interviewer. Johann Budach blev taget til fange i Kurland ved den tyske kapitulation, og var hjemme 6. november 1945.
 9 Berg, 2011.
 10 Berlingske 11.6.2011: "Fortielse om krigsforbrydelser".
 11 ADCB; P665 – Karl Danneberger.
 12 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
 13 Nikolajsen, 2006, s. 11-12.
 14 ADCB; I61-36, udateret brev fra Agnes Simon og svarbrev dateret 13.12.46.
 15 Ibid, brev dateret 11.11.46.
 16 Ibid, brev dateret 16.11.46.
 17 Ibid. Udateret brev.
 18 ADCB; I58-1; Amdsstyrelsesmøde 14.1.48 og I61-94-00-8. Svarbrev fra Frants Thygesen 27.1.48.
 19 ADCB; I61-00-38.
 20 Ibid.
 21 Nikolajsen, 2006, s. 15-17.
 22 Nissen; "De mange kasketters land", kapitel 2, under udgivelse. Generalsekretæren frem til 1939, Frederik Petersen, var selv meldt savnet, og han vendte ikke hjem fra krigen.
 23 SSF blev først stiftet i efteråret 1946 og efterfulgte Den slesvigske Forening. I denne artikel omtales det som SSF for hele perioden efter maj 1945.
 24 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender skrevet i november 1969.
 25 Nikolajsen, 2006, s. 11-15.
 26 Zeidler & Schmidt, 1999, s. 9.
 27 Ibid.
 28 Deutscher Bundestag, 2011, s. 10.
 29 Overman, 1999.
 30 Zeidler & Schmidt, 1999, s. 18.
 31 Deutscher Bundestag, 2011, s. 8
 32 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
 33 ADCB; I61-94-00-13. Fangeliste fra juli 1948, hvor det efterfølgende er påført, hvornår fangerne blev hjemvendt efter dette tidspunkt.
 34 ADCB; I61-94-00-4 til 6.
 35 ADCB; I61-94-00-38. Opgørelse foretaget af generalsekretær Frants Thygesen 11.5.48.
 36 ADCB; P22; udtalelse i en ukendt dansk avis 11.2.1978 og gengivet i Flensborg Avis to dage senere.
 37 ADCB; P22.
 38 ADCB; P586. Walter Schöning. Beretning skrevet i 1995.
 39 FIA: 30.3.2007: Kronik af Martin Bo Nørregård "To år på østfronten". Se også Bernhard Hansens og Helmut Leckbands nekrologer i Skoleforeningens beretning for 1950-51, s. 95-6.
 40 FIA: "Nægtede stadig efter 6 Ugers Ophold i Jordhule". 18.10.55.
 41 ADCB; I61-00-38.
 42 FIA: 13.6.52: "De hjemvendende soldater".
 43 Nikolajsen, 2006, s. 25-29.
 44 Nikolajsen, 2006, s. 29-33.
 45 Nikolajsen, 2006, har s. 30 angivet antallet til 4.000. Af de samtidige dokumenter i ADCB; I61-00-94 er antallet opgjort til 400.
 46 Nikolajsen, 2006, s. 20-25.
 47 Ang. danske frivillige i Waffen SS, læs Bundgaard Christensen m.fl. 1998.
 48 ADCB; I61-00-94-37: Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
 49 ADCB; I61-94-00-7.
 50 ADCB; P665-4, Danneberger, s. 49-55.
 51 Budach, 1989, s. 102.
 52 NKVD var det hemmelige politi, og blev fra 1946 til KGB.
 53 ADCB; I61-00-7. Brev dateret 13.2.50.
 54 ADCB; P264-2: afskrift af brev dateret 20.2.1950.
 55 ADCB; I61-94-00-37; Beretning af Franz Wingender fra november 1969.
 56 Budach, 1989, s. 114-16.
 57 ADCB; L23.
 58 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
 59 FIA: 23.2.46: "Undervejs hjem"; ADCB; P287; manuskriptet "En dansk sydslesviger som krigsfange på tre Kontinenter" og FIA: 2.12.46: "Hjemme igen efter lange Aars fravær".
 60 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
 61 ADCB; I61-00-94-38.
 62 Ibid.
 63 Ibid.
 64 Ibid.

- 65 Ibid.
 66 Ibid.
 67 I61-00-7; protokol 1945-48.
 68 I61-00-3; månedsberetninger 1947.
 69 ADCB; I61-00-94-38. Brev dateret 23.7.47.
 70 ADCB; I61-00-94-37. Beretning skrevet af Wingender i november 1969.
 71 ADCB; P665-4. Erindringer nedskrevet i 1981.
 72 Berg, 2011, s. 135-41.
 73 FIA; 9.5.85: "Krigsfange i Sovjetunionen" og Budach, 1989, s. 82-86.
 74 Leckband, 1974, s. 5-6.
 75 Ibid, s. 15.
 76 Ibid, s. 45.
 77 Budach, 1989, s. 86.
 78 ADCB; P665-4.
 79 Budach, 1989, s. 82-86.
 80 Budach, 1989, s. 88-89.
 81 Fla; 25.12.1948: "Hele Natten sang vi danske Sange. - Jul i russisk Krigsfange-Lejr."
 82 FIA; 10.9.1996: "Til minde om Johann Petersen". Petersen var gennem mange år pedel på Gustav Johannsen-Skolen, hvor Pejtersen var skoleinspektør.
 83 Berg, 2011, s. 143-55.
 84 Leckband, 1974, s. 7-14.
 85 ADCB; P665-4, s. 24-25
 86 ADCB; P665-4, s. 15-16; Budach, 1989, s. 104-105; Berg, 2011, s. 145-50;
 87 Budach, 1989, s. 92.
 88 ADCB; P665-4; s. 59; Budach, 1989, s. 108 og Berg, 2011, s. 108;
 89 ADCH; P665-4, s. 22-52 og Budach, 1989, s. 117-18.
 90 Berg, 2011, s. 166-67.
 91 Budach, 1989, s. 117-18.
 92 Ibid.
 93 ADCH; P665-4.
 94 Ibid.
 95 Budach, 1989, s. 93-95 og s.119-22 og Berg, 2011, s. 170-73.
 96 ADCB; P665-4, s. 23.
 97 Budach, 1989, s. 93-99.
 98 Ibid, s. 119-22.
 99 Ibid, s. 122.
 100 Berg, 2011, s. 170-73.
 101 Ibid, s. 182-83.
 102 FIA: 18.10.55: "Nægtede stadig efter 6 Ugers Ophold i Jordhule".
 103 ADCB; I61-94-00-7. Brev dateret 29.4.49.
 104 Budach, 1989, s. 109-10.
 105 ADCB; P665-4, s. 32.
 106 Berg, 2011, s. 149-63.
 107 Budach, 1989, s. 103-104.
 108 FIA; 25.12.48: "Hele natten sang vi danske sange" og Leckband, 1977, s. 204-23.
 109 Budach, 1989, s. 110.
 110 ADCB; P665-4 – s. 28-32 og Berg, 2011, s. 170.
 111 Leckband, 1974, s. 24-40.
 112 Budach, 1989, s. 123-24.
 113 Berg, 2011, s. 147-48.

Zusammenfassung

Während des Krieges gerieten dänisch gesinnte Soldaten aus Südschleswig in die Sowjetunion. Wie viele es genau waren, ist nicht bekannt. Vermutlich handelte es sich jedoch um 70-80 Männer, von denen einige so bald nach der deutschen Kapitulation nach Südschleswig zurückkehrten, dass sie nicht auf den Gefangenenlisten des Generalsekretariats standen.

Als deutsche Staatsbürger waren die dänisch gesinnten Häftlinge gezwungen, am Krieg teilzunehmen. Doch diese Minderheitszugehörigkeit brachte ihnen keinen Vorteil – ganz im Gegenteil. Die russischen Behörden erkannten die Bedeutung der Zugehörigkeit zur dänischen Minderheit nie an, stattdessen wurde sie zu einem Nachteil für mehrere, die zu den dänischen SS-Freiwilligen zählten, die härter bestraft

wurden als deutsche Armeesoldaten. Jedenfalls kamen die dänisch gesinnten Häftlinge nicht früher nach Hause als die anderen Bundeswehresoldaten, sondern sogar im Durchschnitt etwas später.

Im Sommer 1947 machten sich die drei jungen Südschleswiger Franz Wingender, Hans „Pulle“ Paulsen und Christian Harck an die Aufgabe, ihre Jugend- und Soldatenkameraden nach Hause zu holen. Sie waren der Meinung, dass das dänische Außenministerium und das dänische Generalsekretariat in Flensburg nicht aktiv genug waren, und schrieben deshalb an an eine Vielzahl einflussreicher Politiker, Geschäftsleute, Priester und Schriftsteller – sowie an verschiedene Organisationen wie die Dänisches Rotes Kreuz, St. Georgs Gilderne, die dänischen Jugendverbände, die Dänisch-Russische Vereinigung, Grænseforeningen und andere. Ob ihre Bemühungen fruchteten, ist nicht bekannt. Es gelang ihnen jedoch, das Rote Kreuz und St. Georgs Gilderne dazu zu bringen, den dänisch gesinnten Gefangenen Pakete mit Lebensmitteln und anderen lebensnotwendigen Gütern zu schicken, und zumindest für einige war dies wichtig.

Die deutschen Kriegsgefangenen wurden als Arbeitskräfte beim Wiederaufbau der Sowjetunion eingesetzt, und tendenziell kamen die Stärksten und Fähigsten auch zuletzt nach Hause. Unter den dänisch gesinnten Häftlingen bedeutete dies beispielsweise, dass Karl Danneberger zu den Letzten gehörte, die entlassen wurden; Er war trotz Unterernährung und anstrengender Arbeit relativ stark, aber er war auch ein geschickter Baumeister, den die Russen brauchten. Deshalb erhielt er etwas höhere Lebensmittelrationen und lebte zwei Jahre lang relativ gut auf einer Kolchosa.

Die Bedingungen für die Gefangenen waren im Allgemeinen sehr schlecht. Dies galt insbesondere in der ersten Zeit nach der Gefangennahme: wöchentliche Märsche, Kälte, kaum Essen und Tötungen durch die Gefängniswärter führten dazu, dass ein sehr großer Teil der Gefangenen umkam. Als die Soldaten in den fest etablierten Lagern ankamen, verbesserten sich die Bedingungen leicht, aber epidemische Krankheiten waren weit verbreitet und führten mit Unterernährung und harter Arbeit dazu, dass die Sterblichkeitsrate hoch blieb. Die Berichte der südschleswigschen Häftlinge lesen sich sehr barsch, denn Verhöre, Bestrafungen und tatsächliche Folter war Teil des Lagerlebens. Vor diesem Hintergrund ist es beeindruckend, dass so viele die sowjetische Gefangenschaft überlebt haben.

For livets skyld

– Pædagoguddannelsen i Aabenraa 1953-2023

AF HANS HENRIK HJERMITSLEV

I 2023 kunne pædagoguddannelsen i Aabenraa fejre 70-års jubilæum. Fra et lille seminarium for kvinder havde uddannelsen gennem adskillige sammenlægninger og flytninger udviklet sig til en del af et uddannelsescentrum for hele Sønderjylland. Her undersøges den omtumlede historie om ”æ børnehaveseminarium”, som det stadig kaldes i folkemunde. Historien er præget af stærke værdier, stolte traditioner og pædagogisk nytænkning, men også af konflikter, magtkampe, sammenlægninger og besparelser, der udfordrede dagligdagen for ledelse, ansatte og studerende.

Indledning

Mens lærerseminariernes historie rækker helt tilbage til 1700-tallet, så er tidshorizonten noget kortere for pædagogseminariernes vedkommende. Det første seminarium for børnehavelærere i Danmark blev oprettet i København i 1885, mens selvstændige fritidshjemsseminarier og socialpædagogiske seminarier først kom til efter 2. verdenskrig. Det var først i 1992, at disse tre typer seminarier blev samlet i en fælles uddannelse.¹

På dette tidspunkt havde der længe været et pædagogseminarium i Aabenraa. Allerede i 1953 blev der oprettet et børnehaveseminarium i byen. Det var det første af sin slags uden for København, Aarhus og Odense. I 1971 blev børnehavelinjen suppleret med en linje for fritidspædagoger. Efter den fælles uddannelse blev indført i 1992, skiftede seminariet navn fra Aabenraa Børnehaveseminarium og Fritidspædagogseminarium til Seminariet i Aabenraa. Derefter fulgte en voldsom fusionsbølge i forlængelse af lovene om centre for videregående uddannelser (CVU'er) fra 2000 og om professionshøjskoler (UC'er) fra 2007, der skulle sikre stærkere faglige miljøer og mere robuste institutioner. Målet var mere kvalitet og effektivitet, og midlet var centralisering. I 2004 blev seminariet således en del af CVU Sønderjylland og skiftede navn til Aabenraa Pædagogseminarium. Dermed gik seminariet fra at være en selvstændig uddannelsesinstitution med egen rektor til at blive en del af en regional organisation med den øverste ledelse placeret i Ha-

derslev. Ved en sammenlægning med Kolding Pædagogseminarium i 2008 blev CVU Sønderjylland til UC Syd og ved fusionen med UC Vest i 2010 til University College Syddanmark, forkortet UC SYD. Her udgjorde Pædagoguddannelsen i Aabenraa, som seminariet nu kaldtes, sammen med pædagoguddannelserne i Kolding og Esbjerg et samlet institut, der havde en fælles institutchef, men forskellige studieledere på de enkelte uddannelsessteder.²

I denne artikel undersøges Aabenraa Pædagogseminariums historie fra begyndelsen i 1953 til jubilæumsåret 2023 set i lyset af den samfundsmæssige og uddannelsespolitiske udvikling, der fik afgørende indflydelse på seminariet og resulterede i interne konflikter og kampe. Artiklen bidrager således til forskningen i seminariernes og velfærdsuddannelsernes historie, hvor fokus hidtil hovedsageligt har været på læreruddannelsen,³ mens pædagoguddannelsen har haft mindre bevågenhed.⁴ I de seneste år er der tillige kommet fokus på velfærdsuddannelsernes generelle historie.⁵ Artiklen belyser således betydningen af den samfundsmæssige og uddannelsespolitiske udvikling for et konkret seminarium. Jørgen Witte har skrevet om Aabenraa Pædagogseminariums etablering og tidlige historie indtil 1978, mens der ikke foreligger nyere historiske fremstillinger af historien.⁶ Kildematerialet til artiklen består ud over diverse faglige udgivelser af Aabenraa Pædagogseminariums arkiv 1952-2008, der er placeret på Rigsarkivet i Odense, Hans Henrik Hjermitsslevs privatarkiv 2012-2023, tre medarbejderinterviews og Aabenraa Pædagogseminariums Årsskrift 1995-2009.

Begyndelsen på statsskolen

Baggrunden for, at der blev oprettet et børnehaveseminarium i Aabenraa, var, at byen havde relativt mange børnehaver sammenlignet med andre provinsbyer. Det skyldtes, at man i den nationale kamp før og under 2. verdenskrig, hvor tysksindede og dansksindede kæmpede om børnenes sjæle, havde prioriteret at oprette børnehaver, der kunne påvirke førskolebørnene i dansk retning.⁷ Børnehaverne var samlet i en forening under ledelse af amtskontorchef Jes Peter Caspersen, der også var foregangsmand i etableringen af seminariet i Aabenraa. Dansk Børnehaveråd og toneangivende børnehavefolk i København ønskede at placere endnu et seminarium i København, da de mente, at det kun var her, der var kvalificerede undervisere og praktiksteder til rådighed. Alligevel lykkedes det at få undervisningsministeriets godkendelse

af placeringen i Aabenraa under forudsætning af, at praktiklærerne i de sønderjyske børnehaver og forstanderinden søster Ruth Værges fra Skt. Lukas Stiftelsen, der var leder af Nygades Børnehave og uddannet børnehavelærerinde og sygeplejerske, blev efteruddannede. Praktiklærerne kunne nøjes med to ministerielle weekendkurser, mens Værges fik en særligt tilrettelagt efteruddannelse på Fröbel-Højskolen, hvor hun oprindeligt var uddannet børnehavelærerinde under søstrene Anna og Bertha Wulff, der var blandt børnehavepionererne i Danmark. Samtidig måtte den traditionelle undervisning med praktik om formiddagen og teori om eftermiddagen omlægges, så det i stedet blev tre dage med praktik og tre dage med teori om ugen. Hermed mente man, at det var muligt at leve op til kravene i betænkningen fra 1948, der satte rammerne for den toårige uddannelse til børnehavelærerinde. Indtil Ruth Værges havde færdiggjort sin videreuddannelse, skulle Aabenraa Statsskoles rektor, Georg Buchreitz, være forstander, mens Inge Ager-

Ruth Værges (1913-2006) var født og opvokset i et skolelærerhjem i Svindbæk ved Thyregod, men flyttede til København, hvor hun tog studentereksamen og derefter uddannede sig til sygeplejerske ved Skt. Lukas Stiftelsen og til børnehavelærerinde ved Fröbel-Højskolen. Det var begge institutioner, der var solidt forankret i kristendommen. Hun blev søsterindviet i 1946 og flyttede til Aabenraa, hvor hun først blev leder af Nygades Børnehave og siden forstanderinde for Aabenraa Børnehaveseminarium fra 1954 til 1974. På billedet har Ruth Værges indtaget rutsjebanen på Forstallé 22, hvor seminariet havde til huse fra 1955 til 1957. Foto: Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv, Rigsarkivet.

schou-Andersen fra Jydsk Børnehaveseminarium i Aarhus skulle fungere som midlertidig praktikleder. Det var naturligt, at Buchreitz skulle være forstander, da seminariets teoretiske undervisning skulle foregå på Aabenraa Statsskole. Den 7. januar 1953, allerede en uge efter åbningen af seminariet, indtraf imidlertid en tragedie, der ændrede planerne. Agerschou-Andersen omkom ved en trafikulykke i forbindelse med et praktikbesøg i Sønderborg. Det betød, at Ruth Værge måtte overtage hvervet som praktikleder et halvt år før tid, samtidig med at hun videreuddannede sig. Hun overtog tillige som planlagt forstanderhvervet den 1. januar 1954.⁸

Ved indvielsen havde Ruth Værge udtalt sine ønsker for seminariet, som hun mente skulle lægge vægt på elevernes personlighedsudvikling frem for boglig viden, og bestemt, at mottoet for seminariet skulle være "For livets skyld". Dette var i tråd med de kristne og reformpædagogiske værdier, der var rådende på børnehaveseminarieerne på denne tid. De lagde vægt på, at pædagogikken skulle tage udgangs-

Aktivitets- og kulturfagene havde en fremtrædende plads i pædagoguddannelsen frem til den lov om pædagoguddannelse, der trådte i kraft i 2007. Her er et hold elever i gang med undervisning i rytmik på Nygade 41 i 1960. Foto: Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv, Rigsarkivet.

Aabenraa Børnehaveseminariums motto var "For livets skyld". Det var indskrevet på det emblem, eleverne modtog, når de dimitterede i perioden under forstanderinden Ruth Værge. Det fremgår på bagsiden, at dette emblem er fra dimissionen den 17. juni 1967. Det blev givet til Birgit Christiansen, der boede i Aventoft syd for grænsen og fik arbejde som pædagog inden for Dansk Skoleforening for Sydslesvig. Træet som logo illustrerede, at børnehavelærerindernes kristne kald var at drage kærlig omsorg for børnenes naturlige vækst og udvikling. Foto: Kira Brogaard Christiansen.

punkt i børnenes behov og interesser, og at børnehavelærerinderne skulle møde børnene med kærlighed, tålmodighed og omsorg. Efterfølgende understregede rektor Buchreitz seminariets særlige nationale rolle i grænselandet som et demokratisk værn mod tysk militarisme. Hermed var den dannelsesmæssige opgave for seminariet også slået fast. Uddannelsens fokus på den personlige dannelsesproces frem for kundskaber og eksaminer var også tydelig ved, at et højskoleophold var adgangsgivende på lige fod med en realeksamen, og at der ved optagelse krævedes en vandelsattest, der dokumenterede, at ansøgeren havde de rette moralske egenskaber til at bestride arbejdet med børn. Der var ikke optagelsesprøve som på lærerseminarieerne, men krav om forpraktik, og uddannelsen afsluttedes med kun tre eksaminer. Med den første nationale bekendtgørelse om uddannelse af børnehavelærerinder og fritidshjems-lærere fra 1953 blev den gældende praksis, der havde udviklet sig på seminarieerne siden århundredeskiftet, stadfæstet. Den toårige uddannelse formede sig som en vekslen mellem seminarieundervisning og praktik.

Seminarieundervisningen var inddelt i teoretiske fag såsom psykologi, pædagogik og børnehavelære og manuelle fag såsom rytmik, sang, tegning og sløjd. Formålet med uddannelsen var ikke alene at bibringe eleverne kundskaber og færdigheder, men også at udvikle elevernes personlighed og sociale ansvarlighed.⁹

Fra Ramsherred til Dronning Margrethes Vej

I de første år var der under 40 elever fordelt på to årgange. De var imidlertid aktive og etablerede straks et elevråd og foredrags- og kammeratskabsaftener, så der også var et socialt liv uden for den praktiske undervisning i børnehaverne og den teoretiske på statsskolen. Der blev også etableret et orkester på seminariet. Selv om eleverne ikke boede på seminariet, var der således som på højskoler og lærerseminarier et stort fokus på samværet og det frivillige engagement, der blev opfattet som væsentligt for elevernes dannelsesproces. Et lejrskoleophold i Naldtanglejren ved Varnæs og studieture til blandt andet København, Aarhus, Sverige, Norge og Østrig indgik også som en naturlig del af uddannelsen fra begyndelsen.¹⁰

Fra 1959 øgedes antallet af elever, og der blev for første gang oprettet to hold i 1962. På dette tidspunkt var seminariet flyttet til først Ungdomshjemmet på Ramsherred 49, siden til fru Magda Winkelmanns villa på Forstallé 22 og fra 1957 til H.P. Hanssens villa på Nygade 41, hvor det for første gang fik egne lokaler. Imidlertid varede det ikke længe, inden seminariet også voksede ud af disse rammer trods flere opkøb og udbygninger. I 1970 blev uddannelsen gjort treårig, året efter blev der oprettet en linje for fritidspædagoger, og seminariet nåede op på 300 studerende, heraf også flere mænd. Langt de fleste kom fra Sønderjylland eller Sydslesvig og havde nu en HF- eller studentereksamen med i bagagen. Denne uddannelseseksplosion var en konsekvens af, at den ekspanderende velfærdsstat havde brug for veluddannet arbejdskraft; heriblandt særligt kvinder, der for alvor kom på arbejdsmarkedet i 1960'erne, hvorved behovet for børnepasning øgedes markant. Pædagoguddannelsen blev derfor i løbet af få år den største videregående uddannelse i Danmark. For at kunne rumme de mange studerende og for at få tidssvarende rammer for pædagoguddannelsen påbegyndtes bygningen af et pædagogseminarium på hjørnet af Vestergade og Dronning Margrethes Vej. Det kom til at foregå i tre etaper fra 1968 til 1975 for at få økonomien til at hænge sammen. Da byggeriet var ved at være afsluttet, gav Ruth Værgen i 1974 rektorstaven videre til talepædagog Jørgen Ravn Storgård, der var lærer ved seminariet.¹¹

Da Ruth Værgen begyndte som forstanderinde i 1954, var hun den eneste fuldtidsansatte underviser. Resten var timelærere, der havde deres hovedansættelse ved gymnasiet eller ved folkeskolen. Også fem af seminariets bestyrelsesmedlemmer bidrog til undervisningen, heriblandt

seminariets bestyrelsesformand amtskontorchef Jes Peter Caspersen, rektor Georg Buchreitz, sognepræst C.T. Hoffmann-Madsen og amtslæge Svend Ostenfeld. I 1961 blev Gertrud Smidt dog ansat som praktikleder, men det var først omkring 1970, at fastansættelse af lærere blev normalt. I 1978 var der tilknyttet i alt 24 lærere samt 180 praktiklærere rundt omkring i de pædagogiske institutioner i Sønderjylland og i de danske institutioner i Sydslesvig.¹²

Fastansatte lærere var ifølge Gertrud Smidt en stor styrke for seminariet, da de i højere grad end timelærerne bidrog til at skabe en kultur og

I de første årtier levede Aabenraa Børnehaveseminarium en omtumlet tilværelse. Fra 1957 til omkring 1970 havde seminariet hjemme i H.P. Hanssens villa på Nygade 41. Foto: Museum Sønderjylland.

Fra 1969 til 2017 hørte Aabenraa Pædagogseminarium til på Dronning Margrethes Vej 11-13. I denne periode udviklede seminariet sig til at blive en stor uddannelsesinstitution med op til 800 studerende. Seminariet blev bygget i tre etaper fra 1968 til 1975 og udbygget i 1996 og 2002. Foto: UC SYD.

et liv uden for undervisningen. Drama-, musik- og værkstedslokalerne, kantinen og fra 1980'erne en skummel fredagsbar i beskyttelseskælderen under seminariet på Dronning Margrethes Vej var blandt de steder, hvor studerende og undervisere mødtes under uformelle former. Smidt understregede i et tilbageblik, at dette bidrog til uddannelsens formål:

Uddannelsen er – eller bør være – personlighedsdannende. Det drejer sig om det hele menneske. Den giver mulighed for at tilegne sig relevant viden. Uddannelsen er fleksibel og alsidig. Den indeholder glæde, humor og intensitet. Fællesskabet med medstuderende og lærere er vigtigt. Alt dette er med til at skabe en faglig identitet.¹³

Seminariet var på denne måde ifølge læreren Anne Rostgaard Knudsen "en blanding af højskole og eksamensskole".¹⁴ Mens perioden som et lille seminarium fra 1953 til 1968 var præget af de kristne værdier, som Ruth Væрге inkarnerede, så blev ungdomsoprøret og den marxistiske og antiautoritære bølge i 1970'erne kendetegnet af rundkredse på gulvet og lilla bleer på hovederne. Det gav anledning til konflikter. I 1972 blev to venstreorienterede mandlige fritidspædagogstuderende således erklæret uegnede til at fortsætte på uddannelsen blandt andet på grund af "ensidige" synspunkter. Afgørelsen blev truffet af det såkaldte førsteårsafgørelsesudvalg, der bestod af otte studerende og otte undervi-

Tiden omkring 1970 var en opbrudstid, også på seminariet i Aabenraa. De to dimissionsbilleder fra henholdsvis 1961 og 1974 illustrerer dette. Holdet fra 1959-1961 bestod udelukkende af kvinder. De var blevet uddannet i H.P. Hanssens villa på Nygade 41, og på billedet bærer de kjole eller nederdel. Sagen var anderledes hos holdet fra 1971-1974. Holdet havde nu også mænd blandt de studerende, som eleverne var blevet omdøbt til i loven om pædagoguddannelse fra 1969, der også gjorde uddannelsen 3-årig. DIMITTENDERNE fra 1974 var de første, der havde kunnet vælge en fritidspædagoglinje. Det benyttede særligt mændene sig af. De afsluttede deres uddannelse på det nybyggede seminarium på Dronning Margrethes Vej, og nu var kjole og nederdel blevet afløst af cowboybukser. Det eneste, der ikke havde forandret sig, var Ruth Væрге, der fortsat bar sin søsterdragt fra Skt. Lukas Stiftelsen. Foto: UC SYD.

sere, efter indstilling fra underviserne Kaj Lassen og Svend Ostenfeld. Sagen vakte megen opsigt i medierne, da underviserne valgte at strejke, fordi de afviste studerende alligevel dukkede op til undervisningen efter sommerferien på anbefaling af Pædagogstuderendes Landsråd, der ligesom de to studerende mente, at de var blevet afvist på grund af deres politiske overbevisning. Seminariet hævdede omvendt, at det skyldtes deres utilstrækkelige faglige niveau og manglende fremmøde. Det endte med, at undervisningsdirektør Hans Jensen stadfæstede seminariets afgørelse.¹⁵ Nogle af de mere progressive unge gjorde desuden oprør ved at nægte at deltage i eksamensbevisoverrækkelsen og ved at kræve, at der blev sunget "Internationale" ved den officielle dimission. Det skabte ifølge Rostgaard Knudsen nervøsitet hos rektoren, der var bange for, hvad bestyrelsen, som bestod af byens spidser, ville tænke. Kompromisset blev, at "Internationale" blev sunget til den lukkede aftenfest, mens "Det er så køhnt, det er så dejle" fik lov til at blive på programmet til den officielle dimission.¹⁶

Profilering og magtkampe

Jørgen Ravn Storgård blev i 1977 afløst som rektor af den læreruddannede Hans Henrik Bayer, der som kandidat i pædagogik for alvor satte seminariet i Aabenraa på det pædagogiske landkort gennem pædagogisk nytænkning i form af blandt andet projektorienteret tværfaglig undervisning. I løbet af 1980'erne, hvor besparelser iværksat af undervisningsminister Bertel Haarder fra Venstre ramte seminarieområdet hårdt, og mange seminarier måtte lukke eller sammenlægges, kunne Aabenraa Børnehave- og Fritidspædagogseminarium nøjes med enkelte afskedigelser ved blandt andet at øge kursusaktiviteten. Samtidig profilerede det sønderjyske pædagogseminarium sig på seminarieområdet ved at deltage aktivt i det faglige arbejde i Seminarilærerforeningen, Rektorforsamlingen og ministerielle udvalg. Således deltog såvel drama- og dansklæreren Flemming Rasmussen som rektor Hans Henrik Bayer i et længerevarende arbejde med en revision af pædagoguddannelserne, der endeligt resulterede i den nye fælles pædagoguddannelse, der trådte i kraft i 1992.¹⁷

På de indre linjer betød de øgede kursusaktiviteter nye opgaver for seminarielærerne. Der blev dog også tid til at deltage i det sociale liv på seminariet. Lærerne bidrog således med taler, drama og musik ved årsfesterne og dimissionsfesterne, mens de studerende selv arrange-

rede indsparkningsfester for nye studerende og udsparkningsfester for dimittenderne. Uden for undervisningen var der desuden åbne værksteder, revy, bands og ikke mindst studierejser. I 1980'erne blev der købt tre folkevognsrugbrød, der fragtede hold af studerende og undervisere til blandt andet Østrig og København. De studerende skulle selv planlægge studieture til udlandet, hvorefter lærerne fordelte destinationerne mellem sig. I 1980'erne blev der blandt andet arrangeret ture til østlandene Ungarn og Tjekkoslaviet. Børnekulturfestivaller og senere naturvidenskabsfestivaller åbnede også seminariet for områdets pædagogiske institutioner.¹⁸

Det var dog ikke altid lige festligt på seminariet. Med loven om pædagoguddannelse fra 1969 og de følgende bekendtgørelser havde lærerne og de studerende fået del i magten, så rektor ikke længere var enerådende.¹⁹ Det kunne give anledning til interne magtkampe, der faldt sammen med en øget politisk bevidsthed hos såvel lærere som studerende. Blandt lærerne var det en kerne af venstresocialister, der slog tonen an ved lærerrådsmøderne og i personalestuen. De gik forrest i kampen for de ansattes indflydelse på ledelsen af seminariet, mens de studerende ikke holdt sig tilbage, når det gjaldt kritik af lærernes og ledelsens dispositioner.²⁰

Trods nedskæringerne fungerede samarbejdet overordnet set godt i 1980'erne. Det ændrede sig imidlertid i begyndelsen af 1990'erne. Uroen begyndte i forbindelse med ansættelsen af en ny rektor per 1. august 1990, da Hans Henrik Bayer gik på pension. Flemming Rasmussen, der var pædagogisk administrativ medhjælp for rektor (souschef) og havde været konstitueret rektor i tre måneder under Bayers sygdomsperiode, blev opfordret til at søge af Bayer og fagforeningen Børne- og Ungdomspædagogernes Landsforbund (BUPL) og havde opbakning blandt mange af medarbejderne. Ikke desto mindre valgte ansættelsesudvalget, der bestod af repræsentanter for bestyrelsen og personalet, at se bort fra hans ansøgning og ansætte en kandidat udefra. Dette blev startskuddet til en urolig periode på seminariet, hvor antallet af fastansatte undervisere faldt fra 16 til 13. De havde ansvaret for undervisningen af omkring 300 pædagogstuderende og for efteruddannelsen af pædagoger i Sønderjylland.²¹

Den nye rektor, Ruth Johnsen, der havde en baggrund som fritidspædagog og socialdemokratisk amtsrådspolitiker fra Vestsjælland, kom til seminariet i en vanskelig periode politisk og økonomisk, hvor der var behov for reduktion af de offentlige udgifter. Folketingets flertal med

undervisningsminister Bertel Haarder i spidsen dikterede fortsatte besparelser på seminarieområdet, herunder nedlæggelser og fusioner. Samtidig introduceredes new public management, der betød en decentralisering med en ny styrelseslov, der gav mere selvstyre til de enkelte seminarier, men samtidig holdt ledelserne økonomisk ansvarlige for at overholde de udstukne økonomiske rammer. I denne situation fik Johnsen hurtigt flertallet af medarbejdere imod sig, da hun proklamerede, "at plejer var død" i Aabenraa. Hun tog således ikke den flade ledelsesstruktur med råd og udvalg, der skulle høres, inden beslutninger skulle træffes, så alvorligt, som de ansatte kunne ønske sig. I en presset periode med fortsatte besparelser, implementeringen af en ny styrelseslov og forberedelsen af en ny pædagoguddannelse valgte Johnsen med opbakning fra bestyrelsen at udnytte sin ledelsesret fuldt ud ved at diktere beslutninger uden forudgående inddragelse af de demokratiske organer samarbejdsudvalg, fællesråd, lærerråd, TAP-råd og de studerendes råd. Det begyndte allerede kort efter ansættelsen, da den nye rektor på grund af den stramme økonomi og i lighed med andre seminarier i december 1990 annoncerede et stop for midler til praktik-kørsel og ekskursioner og en brugerbetaling på 200 kr. for kopier til studerende fra skoleåret 1991-1992. Uheldigvis faldt dette sammen med, at Johnsen havde indhentet et dyrt tilbud fra en ekstern konsulent, der skulle bistå med arbejdet med den nye uddannelse og fremtidige indtægtsgivende aktiviteter. Fronterne var nu trukket op mellem rektor og de ansatte med lærernes tillidsmand, Jørn Ulrik Larsen, der også var lokalpolitiker for Venstresocialisterne, i spidsen. I forbindelse med besættelsen af den nye stilling som souschef i juni 1992 gjorde Larsen som repræsentant for lærerne i samarbejdsudvalget, der bestod af rektor, to bestyrelsesmedlemmer og tillidsrepræsentanter for de tre personalegrupper (administration, pedel/rengøring og lærere), således indsigelse mod den mangelfulde inddragelse af personalet. Det endte med at blive natur- og værkstedslærer Dorthe Rødgaard, der blev ansat som souschef. Også udmøntningen af nye arbejdstidsregler og lokalløn – det såkaldte fedterøvstillæg – gav anledning til strid. Lærerne ønskede, at midlerne skulle anvendes til at dække underskuddet på driften, men det afviste Ruth Johnsen med henvisning til overenskomsten, der ikke tillod dette. Ledelsen stod således i en meget vanskelig situation, hvor de skulle mediere mellem de politiske og økonomiske krav ovenfra og de kritiske medarbejders ønske om at beholde hævdvundne rettigheder og den flade ledelsesstruktur, der nu var under afvikling.²²

Konflikten mellem ledelsen, der nu bestod af Ruth Johnsen og Dorthe Rødgaard samt praktikleder Kaj Lassen, og lærerne eskalerede yderligere i efteråret 1992, hvor samarbejdet brød helt sammen. Det kom så vidt, at de studerende på et fællesrådsmøde udtrykte frustration over situationen, og at det administrative personale kom med en henstilling ved et samarbejdsudvalgs møde: "Kontorpersonalet opfordrer til, at der etableres et samarbejde ledelse og lærere imellem. [...] Årsagen til opfordringen er, at vi oplever et meget dårligt psykisk arbejdsmiljø, og at vi frygter for vores arbejdspladser, hvis der ikke skabes ro om seminarieret."²³ Desuden trak lektor Holger Henriksen fra Haderslev Statsseminarium sig fra bestyrelsen, da de øvrige bestyrelsesmedlemmer gentagne gange havde afvist Henriksens forslag om et møde mellem bestyrelse og lærere: "Jeg finder det helt utilfredsstillende, at bestyrelsen endnu ikke har kunnet eller villet åbne for den helt nødvendige samtale. [...] Imens går hverdagen videre – folk sover dårligt om natten, går omveje for ikke at møde hinanden, bliver fjerne i blikket og mismodige i undervisningen."²⁴

I december 1992 gik Pædagogstuderendes Landssektion (PLS) også ind i sagen gennem en henvendelse til først Ruth Johnsen og derefter til undervisningsminister Ole Vig Jensen fra Det radikale Venstre. PLS påpegede i brevet: "Undervisningsplanlægningen er fortsat helt utilstrækkelig og seminariets samarbejdsorganer fungerer – i al fald i forhold til de studerende – overhovedet ikke."²⁵ PLS ønskede, at undervisningsministeren afsatte bestyrelsen. Det ville Vig Jensen dog ikke, men han bad den 1. marts 1993 bestyrelsen om en redegørelse og understregede rektors og bestyrelsens ansvar for at løse konflikter. På dette tidspunkt var konflikten brudt ud i lys lue i den lokale presse. På den ene side stod ledelsen, der blev bakket op af den nyvalgte bestyrelsesformand, Eva Nielsen, som var rektor på Aabenraa Statsskole og medlem af Sønderjyllands Amtsråd for Det konservative Folkeparti, og på den anden side stod flertallet af underviserne og de studerende, der blev støttet af BUPL. Lærerne bakkede blandt andet op om de studerendes kritik af, at de skulle til at betale for kopiering af undervisningsmaterialer, uden de dog kom med andre forslag til de nødvendige besparelser. Sagen endte i påtaler til flere lærere og et møde, hvor alle lærerne én ad gangen skulle forklare sig over for bestyrelsen og ledelsen. Haderslev Statsseminariums rektor, Ole Jessen Bruun, blev også involveret som mægler mellem ledelsen og lærergruppen, hvilket af nogle medarbejdere blev opfattet som en trussel om, at Seminariet i Aabenraa kunne

overflyttes til Haderslev Statsseminarium, hvis der ikke blev fundet en løsning på samarbejdsvanskelighederne. Statsseminariet havde siden 1982 haft en socialpædagogisk uddannelse, der efter indførelsen af den 3½-årige fællesuddannelse i 1992 var identisk med den i Aabenraa.²⁶

Sådan gik det dog ikke, selvom en aftale mellem lærernes nye fagforening, Dansk Magisterforening, og bestyrelsen for seminariet fra 9. marts 1993 ikke gav den forventede ro. Et fortsat manglende samarbejde betød, at planlægningen af undervisning og eksamen på den nye uddannelse sejlede i foråret 1993, og i forbindelse med udarbejdelsen af et nyt værdigrundlag baseret på demokrati og åndsfrihed hævdede lærerne på et fællesrådsmøde, at "Der er et nærmest anstødeligt og grotest modsætningsforhold mellem det, der gives udtryk for, og den virkelighed, vi lever med i det daglige."²⁷

Sagen var gået i hårdknude, og det endte med, at bestyrelsen ikke så anden udvej end at fyre Ruth Johnsen den 5. oktober 1993, hvorefter Dorthe Rødgaard blev konstitueret rektor og Flemming Rasmussen konstitueret souschef. Det blev dog hverken Rødgaard eller Rasmussen, der blev den næste rektor. Det blev i stedet den uddannede lærer og psykolog Peder Andersen, der havde været skolepsykolog i Esbjerg Kommune. Under hans ledelse blev seminariet på Dronning Margre-

1953-1954	Georg Buchreitz
1954-1974	Ruth Værgø
1974-1977	Jørgen Ravn Storgård
1977-1990	Hans Henrik Bayer
1987	Flemming Rasmussen (konstitueret)
1990-1993	Ruth Johnsen
1993-1994	Dorthe Rødgaard (konstitueret)
1994-2006	Peder Andersen
2006-2013	Peter Thode Loft
2013-2015	Anne Birgitte Hermansen
2015-2016	Connie Kessler
2016	Kim Larsen (konstitueret)
2016-2024	Trine Etzerodt

Ledere af Aabenraa Pædagogseminarium. Som selvstændigt seminarium indtil 2004 blev lederen benævnt forstanderinde eller rektor, mens lederen efter indlemmelsen i CVU Sønderjylland i 2004 blev kaldt først studierektor og siden studiechef og studieleder. De fremhævede ledere virkede i længere tid.

thes Vej udvidet hele tre gange, så det havde plads til kursusfaciliteter og mere end 600 studerende. Ud over tilbygningerne var én af hovedopgaverne for Peder Andersen at opkvalificere lærerkorpset, da pædagoguddannelsen blev en professionsbacheloruddannelse i 2001. Som noget nyt begyndte man at ansætte akademikere uden pædagog- eller lærerbaggrund, og alle underviserne blev pålagt at skrive en lektorandmodning for at blive i jobbet. Bortset fra dette ufravigelige krav lod Andersen i vidt omfang underviserne selv bestemme undervisningsformer og organiseringen af uddannelsen.²⁸

Den relativt nyansatte adjunkt og senere studieleder, antropologen Trine Etzerodt, analyserede ved 50-års jubilæet i 2003 kulturen på seminariet. Hun fortolkede uddannelsen som en række ritualer begyndende med introduktionsuge for nye studerende med hyttetur og introfest og afsluttende med tre prøver, specialet og dimissionsfesten. Etzerodt påpegede også et skel – et "dem og os" – mellem underviserne i aktivitets- og kulturfagene på den ene side og underviserne i de teoretiske videnskabsfag (PSK-fag) på den anden. Denne opsplittning var foranlediget af loven om pædagoguddannelse fra 1992 og udmøntede sig i Aabenraa i de fire linjefag natur & bevægelse, teater & musik, værksted samt medier (dansk), der gav de studerende mulighed for et halvt års faglig fordybelse, mens underviserne i de andre fag prioriterede tværfaglige projektforsøg. Etzerodt beskrev ydermere kulturen på seminariet således:

Stedets kultur er i høj grad præget af hurtighed, dynamik, det er et sted præget af meget stor arbejdsomhed og med masser af lyst til forandring. Men samtidig med dette ser jeg seminariet som et sted præget af en vis overfladiskhed – netop begrundet i stedets evige dynamik og lyst til forandring. Til tider kunne jeg ønske mig mere ro.²⁹

Roen indfandt sig dog ikke. Snarere tværtimod. I 2005 skabte det usikkerhed blandt personalet, at seminariet i Aabenraa skulle sammenlægges med seminariet i Haderslev, og samtidig kulminerede en længelevende konflikt mellem studierektor Peder Andersen og souschef Dorthe Rødgaard med, at Andersen gav Rødgaard en skriftlig påtale, hvorpå Rødgaard gennem Dansk Magisterforening anklagede Andersen for systematisk chikane. Modtageren af klagen var den tidligere formand for Dansk Magisterforening Søren Vang Rasmussen, der nu var rektor for CVU Sønderjylland. Sagen kom dog ikke meget videre,

da såvel Dorthe Rødgaard som Peder Andersen valgte at gå på efterløn i 2006, mens Peter Thode Loft, der siden 2003 havde været afdelingsleder af pædagoguddannelsen på Haderslev Seminarium, blev ansat som studierektor for den samlede pædagoguddannelse i 2006.³⁰

Den første fusion

Fusionen med pædagogseminariet i Haderslev foregik gradvist fra 2005 til 2008. Fra 2005 blev der kun optaget pædagogstuderende i Aabenraa, og de studerende, der var begyndt i Haderslev inden da, færdiggjorde uddannelsen der, mens underviserne drypvis blev overflyttet til Aabenraa, efterhånden som antallet af studerende i Haderslev faldt. Antallet af undervisere og studerende i Haderslev var omtrent det samme som i Aabenraa, og de medbragte netbaserede uddannelser til pædagog og meritpædagog, der var noget nyt i det danske uddannelseslandskab. Fusionen var imidlertid ikke uproblematisk. Underviserne, der blev overflyttet til Aabenraa, kunne godt føle sig alene og på udebane i lærerkollegiet. Forskellige undervisningskulturer skulle integreres, da en tværfaglig og projektorienteret tilgang til de teoretiske fag i Aabenraa mødte en mere traditionel fagopdelt undervisning, der var sædvanen på seminariet i Haderslev. Der eksisterede også visse fordomme om de andre. For eksempel at man i Aabenraa var særligt kreative, mens man i Haderslev var meget teoretiske på grund af seminariernes forskellige ophav i henholdsvis børnehav- og fritidspædagogikken og socialpædagogikken. Da de to undervisergrupper mødte hinanden i 2005, viste det sig dog, at de også kunne være kreative i Haderslev og teoretiske i Aabenraa. Begge steder havde da også stærke faglige miljøer i linjefagene, de såkaldte aktivitets- og kulturfag. Det hjalp på sammensmeltningen, at Peter Thode Loft fra Haderslev blev studierektor, så tilflytterne ikke følte sig helt på udebane, og at de to medarbejdergrupper sammen skulle lave en ny fælles studieordning samt planlægge og udføre implementeringen af den nye pædagoguddannelse, der trådte i kraft i 2007 og indførte helt nye kombinationsfag. Dette arbejde med en ny uddannelse var med til at give fælles fodslag på sigt, selv om der var mange undervisere i Aabenraa, der begræd afskaffelsen af den projekt- og problembaserede undervisning, der før sammenlægningen havde været et adelsmærke for seminariet og en stor del af den professionelle identitet for underviserne i de teoretiske fag pædagogik, psykologi, socialfag, sundhedsfag og fællesfaget kom-

munikation, organisation og ledelse (KOL). Truslen om, at Haderslev Statsseminarium skulle overtage Seminariet i Aabenraa, der havde ligget i luften under konflikten mellem ledelse og lærerne i begyndelsen af 1990'erne, var heller ikke glemt hos de lærere, der havde været ansat dengang. For disse følte det voldsomt, at ikke alene Peter Thode Loft blev studierektor, men også at Lene Rasmussen fra Haderslev blev leder af kontoret, og at Ida Guldager blev ansat som uddannelsesleder med ansvar for skemalægning, der var IT-baseret i Haderslev, mens det stadig foregik på papir i Aabenraa. IT-revolutionen kom således til Aabenraa fra Haderslev. Efterhånden forsvandt skellet dog mellem underviserne fra Haderslev og Aabenraa, og for de mange nyansatte i 2010'erne var det ikke let at få øje på. Nu organiserede man sig hovedsageligt efter de nye fag i henhold til uddannelsen fra 2006 og efter kompetenceområderne og specialiseringerne i uddannelsen fra 2014.³¹

I takt med at uddannelsen blev mere centralt styret gennem detaljerede bekendtgørelser og større akademiske krav til de studerende i 1990'erne og 2000'erne, blev der mindre plads til aktivitets- og kulturfagene dansk, drama, musik, værkstedsfag, bevægelsesfag og naturfag. Omtrent samtidig svandt aktiviteterne uden for undervisningen ind, mens lejrskole og studieture blev sparet væk. Det betød, at kulturen ændrede sig fra det mere højskoleprægede til at nærme sig universitetsuddannelserne, hvilket blev forstærket af et reduceret antal undervisningstimer. Det personlighedsdannende trådte dermed i baggrunden til fordel for akademisk og professionsrettet kompetenceudvikling, der blev stadfæstet med lovene om pædagoguddannelse fra 2006 og 2014.³²

UC SYD Campus Aabenraa

Kort efter sammenlægningen med pædagoguddannelsen i Haderslev skulle endnu en medarbejdergruppe integreres i Aabenraa. I 2008 blev der nemlig oprettet en uddannelse som socialrådgiver på seminariet i Aabenraa. Socialrådgiveruddannelsen var udlagt fra UC Vest i Esbjerg, der også leverede de fleste undervisere til uddannelsen. Dette var første skridt på vejen til et tværprofessionelt uddannelsessted. Efter Peter Thode Lofts afgang som studiechef i 2013 kom der en periode med flere lederskift og omorganiseringer, inden lektor, studievejleder og tillidsrepræsentant Trine Etzerodt blev ansat som studieleder i 2016. Året efter stod en nybygget campus færdig på Campusallé, hvor pædagoguddannelsen fik til huse sammen med uddannelser til pædagogisk

I 2017 blev UC SYD Aabenraa indviet som en del af et samlet campusområde. Professionshøjskolen blev placeret, hvor Brundlundskolen havde ligget. UC SYD har også campusser i Haderslev, Kolding og Esbjerg og er den mindste af landets seks professionshøjskoler, der hovedsageligt varetager uddannelsen af professionsbachelor og til velfærdsprofessionerne. Mens rektor indtil 2004 var øverste chef for pædagogseminariet, er der nu en institutchef, en direktør og en rektor i ledelsesstrengen over studielederen, der er den daglige og personaleansvarlige leder. Foto: UC SYD.

assistent, socialrådgiver og sygeplejerske. Sygeplejeuddannelsen kom fra Sønderborg, hvor Den sønderjyske Sygeplejeskole havde haft hjemsted siden 1958.³³ Det vakte ikke lige stor begejstring overalt, at den traditionsrige skole blev flyttet til Aabenraa. Imidlertid blev der gjort en stor indsats for at integrere tilflytterne ved blandt andet at etablere fælles personalestue og personaleforening og arrangere fælles aktiviteter såsom grundlovsdag, professionsfestival og fællessamlinger. Den nye campus gav også god mulighed for tværprofessionelle forløb på tværs af uddannelserne, mens den særlige atmosfære, der kendetegnede pædagogseminariet, til gengæld blev vanskeligere at identificere.³⁴

Derfor var det også en vigtig opgave for underviserne at udvikle stedets ånd, så samværet, bygningerne og de grønne udendørsarealer resonerede med pædagogprofessionens menneskelige værdier og seminariets gamle motto "For livets skyld". Med andre ord blev der nu arbejdet bevidst på at skabe mere højskole på professionshøjskolen for at bibringe de studerende såvel faglige kundskaber og færdighe-

der som personlig udvikling og social ansvarlighed. Disse tre elementer havde fra begyndelsen været formålet med pædagoguddannelsen i Danmark, men dannelsesdimensionen i uddannelsen i form af personlig udvikling og social ansvarlighed var med kompetencebegrebets indtog i 2000'erne trådt i baggrunden til fordel for professionsrelevante kompetencer. Underviserne og ledelsen ønskede en uddannelse, der udviklede de studerende som hele mennesker, ikke kun som kompetente pædagoger, og derfor havde man allerede i foråret 2015 vedtaget en kerneopgave med ordlyden: "Med solid faglighed at skabe rammerne for uddannelsen af de studerende til professionsfaglighed og for dannelsen af dem som vidende, reflekterende og samarbejdende mennesker i forpligtende fællesskaber."³⁵

Kerneopgavens ambition om de studerendes såvel professionelle som personlige dannelse skulle vise sig at harmonere med den samlede strategi for UC SYD, som Alexander von Oettingen udformede, da han tiltrådte som rektor efter Birthe Friis Mortensen i foråret 2021. Her var nøgleordene hoved, hånd og hjerte: "I et tæt samarbejde med professionerne vil vi danne og uddanne samfundets professionelle. Dem, der er så gode til deres fag, at de kan leve af det. Men også dem, der har den menneskelige dannelse til at kombinere hoved, hånd og hjerte."³⁶

De smukke idealer mødte dog til tider en virkelighed med mange udfordringer. De studerendes timetal faldt i takt med besparelser i 2010'erne, så det nåede et lavpunkt på omkring 10 for så igen at stige, da den socialdemokratiske regering gav pædagoguddannelsen et økonomisk løft i 2019. I tiden efter 2020 var den store udfordring de små ungdomsårgange. Antallet af studerende på pædagoguddannelsen i Aabenraa faldt således fra omkring 800, da det toppede i 2010'erne, til under 600 i 2020'erne. Det betød ansættelsesstop og afskedigelser af teknisk og administrativt personale, mens afskedigelser af undervisere i Aabenraa blev undgået, da en del lektorer fandt andet arbejde eller gik på pension. Undervisere blev desuden flyttet fra Esbjerg og Kolding til Aabenraa. Der blev også foretaget en omlægning af undervisningen, der resulterede i mindre af den relativt dyre holdundervisning for at tilpasse sig en ny virkelighed med kun fire eller fem årlige hold mod tidligere syv. Desuden blev der i 2023 oprettet en pædagoguddannelse i Tønder, og flere af de i alt 35 undervisere blev engageret i efter- og videreuddannelsesaktiviteter og erhvervsuddannelsen til pædagogisk assistent. Det betød, at eksisterende undervisningsforløb måtte revideres, og at mange undervisere arbejdede en stor del af tiden

uden for campus i Aabenraa. Disse tilpasninger og besparelser skabte en del frustration blandt undervisere, der måtte opgive velgennemprøvede undervisningsforløb til fordel for nye roller og opgaver, der ikke nødvendigvis passede til deres faglige profil.

For underviserne nu som tidligere var hvervet som seminarielærer mere end et lønarbejde; det var ofte noget, man brændte for med liv og sjæl. Derfor kunne forandringer let skabe konflikter og frustrationer, når underviserne oplevede, at ydre faktorer vanskeliggjorde deres essentielle opgave med at udvikle dygtige pædagoger, der kunne gøre en positiv forskel for børn, unge og voksne i Sønderjylland. På seminariet skulle der trædes varsomt, for arbejdet var ikke alene for lønnens, men også for livets skyld.

Konklusion

Selv om der kan spores en vis kontinuitet fra 1953 til 2023 på pædagoguddannelsen i Aabenraa, så var det meste dog forandret. I 2023 fungerede UC SYD i Aabenraa som hele Sønderjyllands professionshøjskole med studerende fra hele regionen og desuden mange studerende fra det danske mindretal i Sydslesvig. Med 1.300 studerende, heraf 600 på pædagoguddannelsen, var UC SYD Aabenraas største uddannelsesinstitution og indgik i et tæt samarbejde med de sønderjyske kommuner og Region Syddanmark om at styrke det pædagogiske, sundhedsfaglige og sociale arbejde i Sønderjylland gennem blandt andet forsknings- og udviklingsprojekter samt efter- og videreuddannelse. 70 år efter den spæde begyndelse i 1953 havde det gamle børnehaveseminarium med under 40 elever i lejede lokaler på statsskolen således udviklet sig til at blive en væsentlig del af Sønderjyllands største uddannelsesinstitution. Som denne artikel har vist, så var denne udvikling ikke uden konflikter og magtkampe, da undervisere og studerende ofte deltog i arbejdet med liv og sjæl. Pædagoguddannelsen var nemlig ikke alene til for lønnens, men også for livets skyld.³⁷

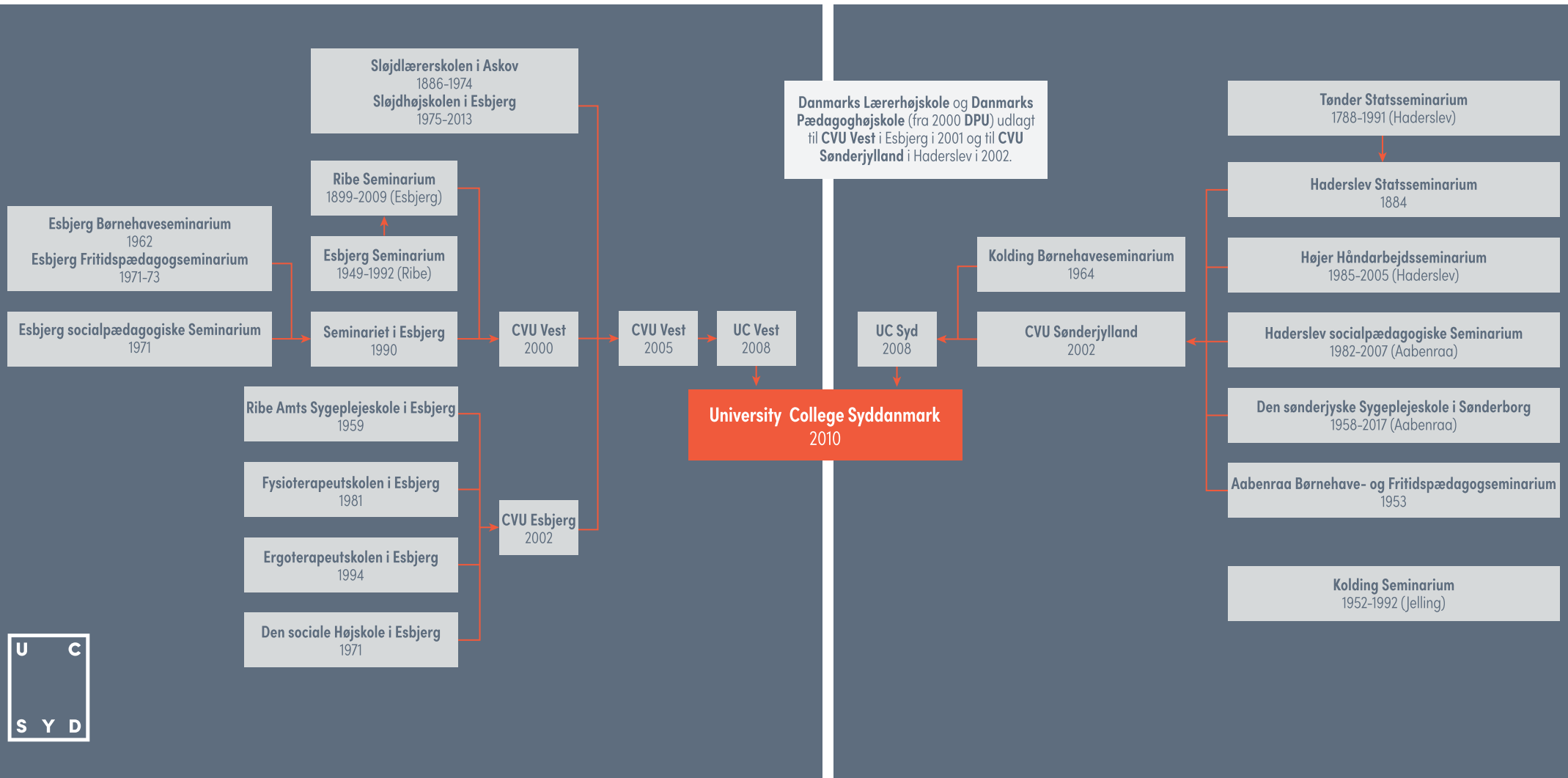
Aabenraa Pædagogseminariums historie belyser ikke alene det sønderjyske uddannelseslandskabs historie, men også den generelle seminarie- og uddannelseshistorie i Danmark. Historien viser, hvordan velfærdsstatens ekspansion i 1960'erne betød en voldsom forøgelse af antallet af pædagogstuderende, der i 1970'erne fik meget mere antiautoritære synspunkter end blot et årti forinden. Synspunkter, der kunne give konflikter mellem studerende, ledelse og undervisere. Den demokratiske og

Pædagoguddannelsen i Aabenraa havde ved udgangen af 2023 tilknyttet 35 undervisere. Her er en del af dem samlet i forbindelse med Mette Kristensen Rasmussens indsættelse som studieleder den 17. maj 2024. Foto: Jesper Wiese.

antiautoritære tilgang, som efterhånden vandt frem i 1970'erne blandt både studerende og undervisere, blev i 1980'erne og 1990'erne udfordret af politisk dikterede besparelser og behovet for en stram økonomisk styring fra ledelsens side. Ledelsen, der nu fik mere magt, skulle iværksætte besparelser, der gik ud over medarbejdere og studerende, og samtidig sikre, at samarbejdet fungerede. Som denne historie viser, lykkedes det langt fra altid. Fusionsbølgen inden for uddannelsessektoren i 2000'erne gav ligeledes anledning til usikkerhed blandt medarbejderne. Det krævede således en stor indsats af ledelsen at integrere to kulturer og medarbejdergrupper, som det var tilfældet med fusionen mellem pædagogseminariet i Aabenraa og Haderslev. Trods indsatsen var alle ikke lige tilfredse med resultatet. Nogle følte sig på udebane og andre, at de var blevet udsat for en fremmed overtagelse. Disse følelser gennemsyrede formentligt mange uddannelsesinstitutioner i 2000'erne og i 2010'erne, hvor fusionsbølgen fortsatte og resulterede i nye store campusser og seks regionale professionshøjskoler. Uddannelse handler om mennesker af kød og blod, der går op i deres arbejde og studie med liv og sjæl. Det har historien om Aabenraa Pædagogseminarium bevidnet.

UC SYD's historie

Professionshøjskolen UC SYD er et resultat af en lang række fusioner i det syd- og sønderjyske uddannelseslandskab. Historien om UC SYD indeholder således historierne om mange uddannelsessteder, der har haft stor betydning for det sydlige Danmark. Særligt lærerseminariene bærer på en lang, men nu svunden, historie i Tønder (1788-1991), Ribe (1899-2009) og Kolding (1952-1992). Den sønderjyske Sygeplejeskole (1958-2017) var også en betydningsfuld uddannelsesinstitution i Sønderborg. Plakat: Hans Henrik Hjermitslev og Sophie Becker Dalsgaard, UC SYD.

KILDER

Utrykte kilder:

Hans Henrik Hjerimitslevs privatarkiv (HP): Mødereferater med videre 2012-2023. Interview med Mette Solkær og Trine Etzerodt 10. december 2021, lydfil.
Interview med Flemming Rasmussen og Kim Jerg 2. juni 2023, lydfil.
Interview med Rikke Finnerup og Ida Guldager 1. maj 2024, lydfil.

Rigsarkivet (RA):

3356 Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv.

Trykte kilder:

Jydske Vestkysten: Diverse artikler fra januar og februar 1993.
Seminarieret i Aabenraa: *Jubilæumsskrift 50 år: 1953-2002*, 2003

LITTERATUR

Birk, Tove Caspersen: "Den sønderjyske Sygeplejeskole. Et historisk rids af sygeplejerskeuddannelsen." I *Grænseløs sygepleje*, Dansk Sygeplejeråd Sønderjyllands Amtskreds, 1999, s. 108-118.
Braad, Karen B. et al.: – *For at blive en god lærer: Seminarier i to århundreder*. Dansk Læreruddannelse 1791-1991, bd. 1, Odense 2005.
Buch, Jørn: "Haderslev Statsseminarium i 100 år", *Sønderjysk Månedsskrift*, 1984, s. 131-137.
Hilden, Adda & Erik Nørr: *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*. Dansk Læreruddannelse 1791-1991, bd. 3, Odense 1993.
Hjerimitslev, Hans Henrik: "Fra kald til konkurrencestat – Pædagogerne og lærernes professionsdannelse i det 20. og 21. århundrede." I Hans Henrik Hjerimitslev, Thomas R.S. Albrechtsen & Bo Morthorst Rasmussen (red.), *Professionsdannelse på tværs: Samarbejde og faglighed i den nye folkeskole*, København 2017a, s. 35-79.
Hjerimitslev, Hans Henrik: "Uren pædagogik i pædagoguddannelsen – et

UC SYD: *Strategi 2025*, Esbjerg 2021.
UC SYD: *Campus Aabenraa*. URL: <https://www.ucsyd.dk/uddannelse/campus-aabenraa-det-handler-om-aabenhed>, hentet 30.6.2023.
Uddannelses- og Forskningsministeriet: *Lov nr. 315 af 19. april 2006 om uddannelsen til professionsbachelor som pædagog*.
Uddannelses- og Forskningsministeriet: *Bekendtgørelse nr. 211 af 6. marts 2014 om uddannelsen til professionsbachelor som pædagog*.
Undervisningsministeriet: *Lov nr. 209 af 21. maj 1969 om uddannelse af børnehav- og fritidspædagoger*.
Undervisningsministeriet: *Lov nr. 370 af 6. juni 1991 om uddannelse af pædagoger*.
Aabenraa Pædagogseminarium: *Årsskrifter 1995-2009*.
grundtvigsk korrektiv." I Thomas Aastrup Rømer, Lene Tanggaard & Svend Brinkmann (red.), *Uren pædagogik 3*, Aarhus 2017b, s. 95-107.
Hjerimitslev, Hans Henrik (red.): *Velfærdsprofessioner*, København 2019.
Hjerimitslev, Hans Henrik: "Grundtvigsk seminarier 1840-1920", *Uddannelseshistorie*, 54, 2020, s. 63-96.
Jacobsen, Kurt: *Velfærdsuddannelser. Fra enevælde til konkurrencestat*, København 2024.
Kampmann, Tage: *Kun spiren frisk og grøn... Læreruddannelse 1945-1991*. Dansk Læreruddannelse 1791-1991, bd. 1, Odense 1991.
Kristensen, Jens Erik et al.: *Kamp og status: De lange linjer i børnehavinstitutionernes og pædagogprofessionens historie 1820 til 2015*. *Pædagogprofessionens Historie og Aktualitet*, bd. 1, København 2015a.
Kristensen, Jens Erik et al.: *Kald og kundskab: Brydninger i børnehavpædagogikken 1870 til 2015*. *Pædagogprofessionens Historie og Aktualitet*, bd. 2, København 2015b.
Lauridsen, Søren K. & Leif Vestergaard: *Jydsk – børnehaveseminarium, fritidspæ-*

dagogseminarium, pædagogseminarium, bd. 1: 1933-1993, Aarhus 2020.
Lunn, Inger et al.: *Fem rektorer fortæller. Fra enegang til fælles fodslag*, Aarhus 2005.
Riis, Aase: *Seminarie Lærer Foreningens Historie*, Glostrup 1997.

Witte, Jørgen: *Aabenraa Børnehav- og Fritidspædagogseminarium 1953-1978*, Aabenraa 1978.
Witte, Jørgen: *Fra nationalitetskamp til kvalitetskamp. Danske Børneinstitutioner i Aabenraa Kommune 1938-1988*, Aabenraa 1988.

NOTER

- Hjerimitslev 2017a; 2020. Der skal lyde en stor tak til Lars N. Henningsen og Merete Bo Thomsen samt studerende og kolleger ved UC SYD for konstruktive kommentarer til tidligere udgaver af denne artikel.
- Witte 1978; Lunn et al. 2005; Aabenraa Pædagogseminarium: *Årsskrifter 1995-2009*; UC SYD 2023.
- Kampmann 1991; Hilden & Nørr 1993; Braad et al. 2005; Hjerimitslev 2017a; 2020.
- Lunn et al. 2005; Kristensen et al. 2015a; 2015b; Hjerimitslev 2017a; Lauridsen & Vestergaard 2020.
- Hjerimitslev 2019; Jacobsen 2024.
- Witte 1978.
- Witte 1988, s. 14-38.
- Witte 1978, s. 5-29.
- Ibid., s. 25-26; Lunn et al. 2005; Lauridsen & Vestergaard 2020, s. 41-58.
- Witte 1978, s. 34; RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 1 og 10; Ibid.: Forstanderinde og diakonisse Ruth Værgen – billeder (1950-1969), pk. 1.
- Witte 1978, s. 29-49; Lunn et al. 2005; Kristensen 2015a, s. 179-247.
- Witte 1978, s. 32-61.
- Seminarieret i Aabenraa 2003, s. 7.
- Ibid., s. 8.
- RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Seminarierets jubilæer, pk.1.
- Seminarieret i Aabenraa 2003, s. 8.
- Undervisningsministeriet: *Lov af 1991; Riis 1997, s. 220-239*; HP: Interview 2023.
- HP: Interview 2023; Seminarieret i Aabenraa 2003; RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 4 og 10.
- Undervisningsministeriet: *Lov af 1969*.
- HP: Interview 2023; Seminarieret i Aabenraa 2003; RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 1, 4 og 11.
- RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 1, 4 og 11.
- Ibid.: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 4.
- Ibid.
- Ibid.
- Ibid.; HP: Interview 2023; Jydske Vestkysten, januar og februar 1993; Buch 1984.
- RA Aabenraa Pædagogseminariums Arkiv: Råd udvalg, møder 1953-2012, pk. 1.
- Ibid.; HP: Interview 2023; Aabenraa Pædagogseminarium: *Årsskrifter 1995-2005*.
- Jubilæumsskrift 50 år, 1953-2003, s. 24.
- HP: Interview 2023; Aabenraa Pædagogseminarium, *Årsskrifter 2004-2006*.
- Uddannelses- og Forskningsministeriet *Lov af 2006, Bekendtgørelse af 2014: Aabenraa Pædagogseminarium: Årsskrifter 2005-2007; Hjerimitslev 2017a, s. 68-75; HP: Interviews 2021, 2023 og 2024, mødereferater og undervisningsplaner 2012-2018*.
- Hjerimitslev 2017a, s. 68-75; 2017b; HP: Interview 2023.
- Birk 1999.
- Aabenraa Pædagogseminarium: *Årsskrifter 2008-2009; HP: mødereferater 2016-2023*.
- Hjerimitslev 2017b, s. 95.
- UC SYD 2021.
- UC SYD 2023.

Zusammenfassung

Dieser Artikel befasst sich mit der Geschichte der Ausbildung von Pädagogen und Pädagoginnen in Apenrade von den bescheidenen Anfängen an der Aabenraa Statsskole im Jahr 1953 bis zum 70-jährigen Jubiläum im Jahr 2023, als die Ausbildung Teil eines großen interprofessionellen Campus an der UC SYD war. Die Geschichte wird in einen größeren gesellschafts- und bildungspolitischen Kontext gestellt und erscheint so als Beispiel für die Entwicklung der Ausbildung von kleinen Fachschulen, in Dänemark Seminare bennant (und im Folgenden so genannt werden), hin zur Einbindung in große regionale Berufskollegs. Das enorme Wachstum der Zahl der Studierenden und Mitarbeiter im Laufe der Jahre führte dazu, dass die Ausbildung in immer größere Räumlichkeiten umziehen musste. Die Ausbildung entwickelte sich 1971 von einer ursprünglichen Schule für Kindergärtnerinnen zu einem Kindergarten- und Freizeitheimseminar und weiter ab 1992 zu einer Einrichtung, bei dem die verschiedenen pädagogischen Ausbildungen zu einer gemeinsamen Ausbildung zusammengelegt wurden. Im Jahr 2004 wurde das Seminar Teil der CVU Sønderjylland und im Jahr 2010 der UC SYD. Diese Entwicklung führte dazu, dass der ursprüngliche dänische Volkshochschulcharakter der Ausbildung allmählich zugunsten der Bildungskultur der Universitäten verschwand.

Der Schwerpunkt des Artikels liegt nicht nur auf der Organisations- und Baugeschichte, sondern auch auf der ideologischen Entwicklung. Bei seiner Gründung erhielt das Seminar von der Schulleiterin Ruth Værgø das Motto „Um des Lebens willen“, um die christlichen und humanistischen Werte des Ortes hervorzuheben. Gleichzeitig wurde betont, dass das Seminar eine nationale Funktion hatte, nämlich gegen den deutschen Einfluss in Südjütland. In den 1970er Jahren prägten die Rebellion der Jugend und der Sozialismus das Seminar, und das Christliche und Nationale trat in den Hintergrund. Die 1980er und 1990er Jahre waren geprägt von pädagogischen Innovationen unter anderem in Form von Projektarbeit, aber auch von Machtkämpfen, Kürzungen und Managementkrisen, während die 2000er und 2010er Jahre von Fusionen bestimmt waren. Die größte Herausforderung beim Jubiläum im Jahr 2023 waren die kleinen Jugendjahrgänge, die die Rekrutierung von Studierenden, die im gesamten Zeitraum überwiegend aus Schleswig nördlich und südlich der Grenze kamen, erschwerten.

Barn af befrielsen – et par sønderjyske erindringskapitler

AF CARL CHRISTIAN JESSEN

Det følgende er en personlig tekst, ikke en historisk analyse, men indtryk, som forfatteren, teologen Carl Christian Jessen, har taget med sig fra tilværelsen 1945-59 i et sogn og i en præstegård i Sønderjylland. Han blev født den 17. december 1941, da verdenskrigen var ved at vende, i Uge Sogn tæt ved grænsen. Selv har han været præst siden 1968, sidst i Skagen, og virker fortsat som præstevikar. C.C. Jessen har et vedvarende engagement i det fælleskirkelige og i mission samt ikke mindst i Nordslesvigs kirkehistorie. Gift med Henriette og far til seks.

Montgomery og missionen – barneår i Agerskov 1945-52

Min verden begynder i Agerskov Præstegård. Vintermorgener, mens det endnu er næsten mørkt. På vej ud ad den allé, der ligger der endnu med de gamle træer, mens så meget andet ved præstegården er forandret og ikke alt til det bedre, alligevel smukt og genkendeligt og velholdt i kraft af lokal stædighed.

Min verden begynder med, at min mor vinker ud gennem hovedørens vindue, ud i mørket, hun kan ikke se os, men vi ser hende. Mine søskende og jeg er på vej op til skolen i Agerskov, til morgensangen kl. 8. Et par år senere gælder det rutebilen en time før, når vi skulle til Haderslev Katedralskole. Min mor vinker alt det, hun kan, og sådan har det altid været i familien, en nedarvet skik, når nogen skal ud i verden. Der blev vinket ved rutebilstationen i Agerskov eller på perronen i Over Jerstal. Eller Vøjens, hvis det drejede sig om lyntoget "Sønderjyden" ved en københavnerrejse. Så stod morfar og mormor i Tåstrup kort før København, ved hindbærbedet, der grænsede op til banelegemet, når "Sønderjyden" susede forbi; de vinkede i henhold til køreplanen. Stort var det, da min søster skulle med Englandsbåden i Esbjerg for at tage "et år i huset" på den anden side af Vesterhavet, tårerne pressede sig på hos hele familien på kajen, men det hjalp at vinke.

Mindre bevægende var det, da min storebror tog til Svendborg efter læretid på Haderslev Amtsstue hos Orla Christensen. Min storebror var knap så vild med det vinkeri. Han vendte heller ikke tilbage til Sønderjylland. Det gjorde derimod min søster, der med sin realeksamen som basis fik tilbudt et lærerindevikariat ved Nr. Løgum Centralskole, hvorimod jeg efter min studentereksamen 1959 som 17-årig smuttede til det teologiske studium i København. Lillebror Jørgen Toft Jessen blev taget ud af landsdelen, da min far efter 17 år i Agerskov fik embede i Skælskør i 1960. Men Jørgen tog revanche, da han som den eneste bosatte sig varigt i det sønderjyske som arkitekt og gjorde sig fortjent med restaureringen af den gamle bydel i Haderslev mellem Domkirken og Møllestrømmen. Og gennem tre årtier hele renoveringen af Christiansfelds og Brødremenighedens gamle ejendomme.

Men vi fortsatte i familien med at vinke. Jeg cyklede som teologisk student til Birkerød om søndagen, når sønderjyden Bent Noack stod på prædikantlisten, og mormor som sædvanlig passede sin kirkepligt trods stærkt svigtende syn. Nytestamentleren Noack, præstesøn fra Flensborg, knyttede i øvrigt helt til sin død kirke og teologi tæt sammen

Carl Christian Jessen (til venstre) med sine ældre søskende Erik og Margrethe. Privatfoto.

på fremragende vis. Middagsmaden fik jeg hos mormor, og et par timer senere vinkede hun kærligt fra sin lejlighed, når jeg sprang på cyklen, uden at hun overhovedet var i stand til at se mig.

Den mørke allé var ikke begyndelsen. Min tidlige erindring er 5. maj 1945 i et væld af morgenlys og med mørklægningsgardiner krøllet sammen i et hjørne. De sidste dage inden da var vi nervøse, ingen kunne vide, hvordan det endte, situationen var faretruende i Agerskov sogn. Det har senere vist sig, at Nørre Rangstrup Herred faktisk var udset til konfrontation mellem besættelsestropperne og de allierede. Derfor ankom der sidst i april cirka 700 mand til byen, hvoraf mange var ungare og polakker, for at forsvare os mod Montgomery eller i værste fald russerne sydfra. Vi fik ganske mange indkvarteret, en del underofficerer i præstegårdens konfirmandstue og en oberstløjtnant med træben på vores bedste gæsteværelse på 1. sal, mens hans oppasser fik pigeværelset ved bagindgangen. Min far har fortalt, at den højtstående tyske officer humpede ned ad trappen de sidste aftener for at høre engelske nyhedsudsendelser. Og da befrielsen var en kendsgerning, lærte hans oppasser mig, den treårige, at sige "Alles kaput" – om situationen for vore gæster. Mit første tysk. Alles kaput. Igen og igen.

Men inden da havde vi fået et beskyttelsesrum indrettet for enden af haven op mod vejen. Det blev i dagene inden 5. maj fyldt op med udstyr og holdbare fødevarer, så vi kunne opholde os dér et stykke tid. Vi prøvede da også under en enkelt luftalarm at løbe hen over græsplænen, det er det, jeg har en svag erindring om. Og skulle det blive aktuelt, var vi anvist en flugtrute op over Vesterhede. Som bekendt kom meddelelsen den 4. maj om aftenen, og skuldrene sank ned, og mine forældre fældede en del tårer, de var endnu unge og bekymrede for fremtiden.

Om morgenen blev min far vækket med en meddelelse oppe fra kirken. En folkemængde havde spontant samlet sig og var nu på vej ind i kirken, og nu måtte han komme! Det blev til en taknemmelig improviseret kort gudstjeneste med en fyldt kirke. Hvilket gentog sig med festgudstjenesten om søndagen den 6. maj.

Fra den første begyndelse har dette forløb givet mig det klare indtryk, at kirken var noget midt i folkets liv. Når det store skete, fandt man vej til kirken. Derfor havde min far som sognepræst en naturlig rolle i samfundet, ikke i udkanten, men midt i. Et lille skrift, der beskriver Agerskov Kommune fra 1946, understreger det. Kommunekassereren, Nis Gårde, brugte de første sider til at fortælle om sognekirken og redegøre for det kirkelige liv. Med billeder. Først derefter kom så nogle sociale op-

Agerskov Præstegård i 1940'erne. Privatfoto.

lysninger. Det passer sammen med min oplevelse som præstens søn. Da jeg kom i skole, skulle jeg ikke anstrenge mig for at opnå en særlig godkendelse eller undskyldning på grund af min fars kirkelige rolle, men mere for at undgå at tro, at jeg "var noget", jeg skulle jo nødt komme for højt op. Præsten var en naturlig instans i det lille samfund, og sådan var det bare. Hans børn kom i "Haderslev skole", som man sagde, sammen med doktorens og dyrlægens – og en enkelt Lautrup fra Vellerup, der var for spinkel til landbruget. Først fra midten af 1950'erne kom der hul på den ubønhørlige sociale opdeling. Skolen fik overbygning, hvorfra der blev videresendt elever til gymnasiet. Hvis der altså var råd til det. Min far brugte en pæn procentdel af sin sparsomme månedsløn på rutebilkort til tre børn. Fyrrer kroner for hver.

Mine forældre arbejdede i og ud fra præstegården. Når vi var sendt afsted, gik dagen i gang, min far tændte op i komfuret, der fungerede som centralfyr. Præsten havde sit kontor, også kaldet studereværelset, og her blev folk modtaget i de forskellige ærinder, især attester, når nogen skulle have pas eller på anden måde legitimeres. Det kastede en krone af sig til pastorens ret så trængende private kasse, og så var der lidt til mælkemanden, når denne svingede ind ad alléen og rundt om lindetræet i gården. Hvad attester angår, klarede mange sig med

en fødselsattest, som blev udstedt af sognefogeden, L.H. Lautrup i Vellerup. Reglen om navngivning ved fødslen inden for 24 timer, uden forbindelse til dåben, fungerede ganske fint; man lod det forblive på den måde fra den tyske tid, idet man var ganske overbevist om, at hele landet ville kopiere det sønderjyske personregister – hvilket endnu ikke er sket.

I maj 1945 blev det altså Montgomery, der kom først til det slesvigske og til os. Det siges, at det handlede om cirka fem timer. Men det fik os anbragt i den vestlige del af denne verden. Først længe efter forstod vi rækkevidden af den beskedne danske indsats på den rigtige side og de relativt få, men markante ofre, der blev bragt. Kaj Munk var en helt i præstegården. Og dramaet omkring befrielsen kom helt ind på livet af os med den polske organist Gert Abramczyk fra Sct.Petri i København, der var indkaldt til den tyske hær. Han landede i Agerskov med sit kompagni og fik som dansktalende kontakt med kommunekasserer Nis Gårde og min far. Den 5. maj flåede han uniformen af, og Nis udstyrede ham med tøj og falske papirer, hvorefter han fægtede sig frem til hovedstaden til kone og barn. Med desertører gjorde tyskerne ellers kort proces. Men Abramczyk nåede mirakuløst frem til hovedstaden, og fem år senere vendte han tilbage til Agerskov som leder af Kristeligt Akademisk Kor, med et julespil og en flok af den nye tids studerende, heriblandt den senere domprovst og kender af den russiske kirke, Arne Bugge. Bugge var alle dage en munter mand og kunne ikke undgå at publicere sin forlovelse med jomfru Maria i koret. I 1979 mødte jeg Abramczyk igen, da jeg blev sognepræst i Søborgmagle i Gladsaxe. En af de første dage i kontortiden stod han dér pludselig, og minderne væltede ind over ham. Han boede til sin død lige over for vores selvbyggerkirke på Magle Torv.

Men Montgomery! Det kan ikke nægtes at han i hele min barndom var helten, der svævede over det hele. Det var jo en efterkrigstid. Englænderne stod for noget godt, og Monty var med sin baret på skrå indbegrebet af det engelske. Med sig bragte han hele den militære kultur, og vi kunne ikke undgå at forbinde ham med sejrherrens ædelhed; vi skyldte ham respekt, og i en årrække var børn og unges aktiviteter stærkt præget af idealerne, som Monty var kommet med. Vi legede soldater og brugte alt det skrammel, som de tyske soldater havde efterladt i konfirmandstuen. Gasmasker, stålhjelme, patronbælter. Min storebror fik påmalet Dannebrog på en ægte og velbevaret tysk stålhjelm. Jeg måtte nøjes med en Montys baret.

*Carl Christian Jessen
som ung soldat. Privatfoto.*

Montgomery var helten, men han kom nu aldrig personligt til Ager-skov. Det gjorde til gengæld Christian X. I året efter befrielsen rejste han rundt i det nordslesvigske grænseland i åben bil, og da han skulle komme til Hoptrup, fik vi kørelejlighed fra Ager-skov derud. I lange rækker stod vi på begge sider af hovedgaden, og jeg fik oplevelsen sid-dende på min fars skuldre fire år gammel, midt i flokken af højskolens sommerpiger.

Og kongen kom, i sin åbne bil med Alexandrine ved sin side. På bille-derne kan man se, at han er gammel og træt, sygdomsramt og svækket. Men han bliver mødt med jubel og hurra, friheden er jo vendt tilbage også til Hoptrup, og Christian må rundt til det folk og den landsdel, hvor han for bare 26 år siden red ind nordfra på sin hvide hest. Også dengang var han rundt i landsdelen, til sidst på Dybbøl, hvor det altid fejres, at det hele gik tabt.

Besøget i 1946 var ikke familiens første kontakt med kongehuset. Min far, Christian Jessen, husmandssøn fra Vester Sottrup, fik den første, beskedne forbindelse til kongehuset i december 1945 og udtrykte gen-nem hele sit liv den stærke slesvigske tradition for kongetroskab uden nationalistisk fanatisme. Jeg opbevarer et gammelt, gulnet eksemplar af Haderslevs avis *Dannevirke*. Et billede viser den unge præst, der i sin pæne ulster respektfuldt betragter den lige så unge pelsklædte kron-prinsesse Ingrid. Hun besøgte i december 1945 tøjuddelingen fra Søn-derjysk Hjælpefond til trængende i Aabenraa-området. Fonden var I.P. Nielsens værk, den navnkundige socialdemokratiske folketingsmand fra Dynt på Broagerland. Han havde et særligt forhold til det senere kongepar, Frederik og Ingrid; i henhold til *Æ Rummelpot* gik han i van-det ved sit sommerhus sammen med den stærkt tatoverede kronprins. Billedet af kronprinsessen og præsten hører til familieerindrings kle-

*Kronprinsesse Ingrid med
sognepræst Christian Jessen
i baggrunden. Privatfoto.*

nodier; det var sat ved siden af avisens artikler den dag om naziforbrydere og sortbørshandlere og andet godtfolk fra den forkerte side.

I 1947 døde Christian X, og Ingrid og Frederik blev det nye kongepar. I 1948 så vi den nye konge bag rattet i sin Bentley (var det vel) på vej op ad Dybbøl Banke. Og dagen efter måtte vi selvfølgelig til Gråsten Slot. Ind gennem den lille dør i muren og gennem Ingrid's pragtfulde blomsterpark, hvor man skelede op mod vinduerne, de var der jo! Og videre til det lille stråttækte længehus bag en hvid mur, her havde de tre små prinsesser deres legehuse for sig selv, Margrethe, Benedikte og Anne-Marie. Måske fik man et glimt af dem? Måske kom de ud og inviterede med ind? Eventyrligt ville det være at blive udvalgt, det er dig, vi vil lege med! Drømmen slipper mig aldrig, hver gang jeg passerer legehuset, at blive udvalgt.

I større sammenhæng var besættelsens varige eftervirkning opløstningen af spejderbevægelsen, FDF og KFUM, som fik megen vækst og inspiration gennem arven fra 1945. For de voksne blev det Hjemmeværnet, der i øvrigt byggede videre på den lokale frivillige brandværnskultur. For os i FDF lød det: Sit fædreland skylder man alt! Med Gud for Danmarks ungdom. Ret ryggen og tal sandhed! I Bovlund startede førstelæreren, Chr. Lorenzen, en FDF-kreds. Han var i sin tid som ung lærer i Røllum aktiv i modstandsgruppen dér og kunne fortælle yderst levende om jernbanesabotager ved Rødekro. Lorenzen var en fremragende leder for os som FDF'ere, da han i 1950 udvidede sin aktivitet fra Bovlund til Agerskov. Året efter var vi modnet til at kunne tage på sommerlejr med ham som den selvfølgeligste leder af 110 drenge på Frederikshøj ved Løjt. Vi var betydeligt flere, end lejren kunne rumme, og den senere ret så kendte Peter Meldgård og jeg måtte dele en køje, når vi kravlede ned i de nødtørftigt sammenrumpede vattæpper, som min mor og Tinne Meldgård havde produceret. På Frederikshøj var der drenge fra Haderslev og Aabenraa, med kompetente ledere fra begge byer, der gjorde det hele til en kæmpeoplevelse. Underholdning i topklasse: orgelbygger Prip og kriminalassistent Nørholt i heftig boksekamp med melfyldte handsker. Og morgen og aften paraderede vi militærisk, hvorefter næstkommanderende, lærer H.M. Hansen fra Sønder Vilstrup, afleverede lejren til chefen, Lorenzen, der ankom i korte fløjlsbukser og skridtede fronten af. Bevægende var den sene appel efter underholdningen om aftenen, hvor vi gik op mod korset på højen oven for lejren og sang "Langt over lande..." med vidt udsyn over Barsø og Lillebælt i sommeraftenen. Lorenzen var en leder af format, der som

andre i den generation beherskede fortællingens kunst. En sjældent gang var der en film på programmet, men ellers forløb et kredsmøde aldrig uden fortælling: fra det virkelige liv (modstandskampen) eller fra den bibelske verden.

Da han flyttede til Rise, blev ledelsen overgivet til Arne Fog, den unge, ugifte lærer i Agerskov, som fik en uhyre personlig betydning for mig. Her vil jeg i første omgang nævne det, som han umiddelbart bragte med sig af erfaringer efter sin militærtjeneste ved Det Danske Kommando i Tyskland. Men indflydelsen fra militærmissionerne i Slesvig-Holsten rakte ud over, hvad Fog kunne fortælle. KFUM's soldatermission medvirkede til, at der fra Itzehoe blev sendt delinger op til Sønderjylland på weekendbesøg, hvor "soldatervennerne" tog imod sammen med menighedsrådet. Det var en gave til vort sogn, især fordi vi fik glæden af flere norske delinger. Den norske velfærdsofficer, kaptajn H. Crawford Currie, samarbejdede effektivt med redaktør Chr. Refslund i Sønderborg og fik arrangeret besøg i en del sogne. Currie blev i maj 1949 indkvarteret hos os i præstegården, og i mange år bevarede jeg forbindelsen med ham, også da han gjorde tjeneste andre steder inden for NATO. Eller når han holdt ferie på det for os totalt eksotiske Mallorca. Han talte aldrig om sit liv under krigen, og vi spurgte ikke, men det lykkedes mig for nylig at finde ham i en fjern notits på nettet. Currie blev faktisk arresteret i 1943 i Oslo og overlevede to år i KZ-lejre i Polen. I 1958 besøgte jeg ham i Oslo, i øvrigt i de dage, hvor kong Olav afløste sin far, Haakon, og blev signet i Trondheim, hvorefter han vendte hjem til hovedstaden efter sin "signingsfærd". Currie var det menneske, der gav mig en varig kærlighed til vort norske broderland.

Men jævnligt dukkede også danske kompagnier op i Sønderjylland og gav os en stor respekt for og indføring i den militære verden – ligesom støtten til KFUM's soldatermission var en selvfølge i Agerskov sogn. Et tilbagevendende højdepunkt var, når de jyske efterårsmanøvrer fandt sted på vores egn. Her mødte højtstående officerer frem i vores præstegård, for eksempel hærchefen general Thygesen, desuden havde den navnkundige oberst Marokko-Jensen fra Fredericia sit hovedkvarter hos os i præstegården. I missionshuset var der jævnligt møde med udsendinge fra de kirkelige organisationer; det var en væsentlig påvirkning før fjernsynets tid, og soldatermissionen var yderst populær på grund af medarbejdernes legendariske arsenal af festlige historier.

Det første kik ind i fremtiden var, da radioforhandleren fra Christiansfeld dukkede op med en fjernsynsmottager i missionshuset og

for den fyldte sal åbnede døren ind til den nye billedverden. Åndeløst fulgte vi med, da det første billede lidt grynet tonede frem på skærmen, og de fleste forstod, at her, på denne aften i Agerskov missionshus, gik vi over en grænse. Fjernsynet indvarslede et farvel til efterkrigstiden. Sammen med bilerne, køleskabene og charterturene. Dora Rosenblad på hovedgaden var den første med eget apparat, her så jeg sammen med en hel del andre bispevielsen af Dons Christensen fra Ribe i 1956. Lærer Arne Fog var nr. tre, der fik et apparat. Forinden fik cykelsmeden en fremviser i sin butik, hvor vi klumpede os sammen en aften for at se Holbergs "Henrik og Pernille". Cykelhandleren tilhørte egentlig luthersk mission, og hans børn fik ikke lov til at gå til dilettant på kroen. Til gengæld så vi Pernille på TV i meget fri udfoldelse, der ikke overlod så meget til fantasien. Da var cykelsmeden slumret ind – og for øvrigt var han en ganske behagelig forhandler, når vi som konfirmander skulle erhverve os en skinnende cykel, helst med tre gear, Dührkopp.

Tredje gang jeg så TV, var pokalfinalen mellem Manchester United og Aston Villa i 1957. United var The Busby Babes. Ikke længe efter omkom en stor del af holdet ved en flyulykke i München. Men Bobby Charlton overlevede og blev en af fodboldhistoriens største. United så jeg hos Fog, den allerede omtalte lærer Arne Fog i Agerskov.

Fog var et typisk eksempel på den første efterkrigstids engagerede lærere. Var der en fornemmelse af svigt under besættelsen, der gav dem skub til nu at tage fat? Inden Fog giftede sig i sognet, men såmænd også efter, var han i stadig aktivitet. Efter skoletid fik han måske besøg af en meget nysgerrig ung præstesøn, og Fog fortalte løs om Jelling, besættelsen og Itzehoe, og hvordan tingene i det hele taget hang sammen. Klokkeren skulle han i ungdomsskolen, og klokken 7 gjaldt det de frivillige gymnastikhold; sidst i april afsluttede man med opvisning, "Stræk din fod" blev taktfast sunget under indmarchen i den tætpakkede sal, hvor Fog og Elisabeth Gårde styrede forestillingen. Til Fogs program hørte naturligvis også medvirken som helt og førsteelsker i den årlige dilettantforestilling. Og så kom fra 1951 arbejdet med FDF!

Det hører med i billedet, at der i Agerskov sogn ikke var nationale modsætninger. Heller ikke nazismen fik fat, selvom der for en ordens skyld var et par stykker, der blev hentet i 1945. Man skulle ned ad bakkeøen til Hellevad og Aabenraa amt for at møde tysksindede. I min fars første embede Uge var der et betydeligt tysk mindretal, der dog ikke betød, at de tysksindede forlod den danske menighed. Menighedsrå-

dets formand, Fr. Asmussen, hørte til mindretallet og blev ved med at besøge os efter vores flytning til Agerskov 1943. I Tinglev var der en tysk frimenighed, og min far havde det bedste forhold til præsten dér. I Burkal arbejdede en af hans bedste venner fra studietiden i København, C.F. Bruhn fra Bjolderup, som præst for tysksindede i folkekirken. Den faktor, der kirkeligt forenede de to nationaliteter, var Indre Mission, men det er en længere historie.

I min barndom har den nationale kamp ikke spillet nogen særlig rolle for os, heller ikke i skolegangen i Haderslev. Det eneste markante udtryk var, at man på gården Sandbjerg Nørremark i vores familie ikke højste Dannebrog om søndagen, derimod et blå banner, hvor der stod "Jesus lever". Familien her var i bedste overensstemmelse med den teologi, der blev praktiseret af Slesvigs biskop, Theodor Kaftan, frem til 1917, som jeg senere kom til at beskæftige mig meget med. Guds rige var "überweltlich", hævet over det nationale, derfor kunne sognemenigheden leve med begge nationaliteter i et "helsogn", og derfor kunne Indre Mission allerede før 1920 udfolde et folkeligt liv i den nordslesvigske kirke, hvor grundtvigianismen kun i ringe grad fandt vej. Frimenigheden i Bovlund betød ikke nogen udfordring for sognepræsten i min fars tid i Agerskov sogn, kirkeligt set var den isoleret og levede fredeligt sit eget liv.

I Agerskov havde Indre Mission en stærk position i en udgave, der betød, at den tegnede sig for sognemenighedens aktiviteter. I 1950'erne ankom nye bølger til menigheden med fornyelsen gennem den såkaldte Unge Hjem-bevægelse, en kirkelig bevægelse til styrkelse af unge familier og med et yderst solidt arbejde i KFUM og KFUK. Far holdt søndagsskole i missionshuset og gjorde det ikke alt for langvarigt de søndage, hvor vi gerne skulle nå anden halvleg på stadion, når hjemmeholdet spillede, med Colfach og Bosse Bager samt midtbanegeneralen Henry Rosendahl.

Sport spillede en vis rolle også i vort familieliv, men især i mit. Og her kom KFUM og K ind i billedet, fordi man i disse år, hvor der endnu var mange unge på landet beskæftiget ved landbruget eller i huset, kunne rekruttere spillere i M og K regi og derved gøre et stykke arbejde, der måske kunne lede til et aktivt kristeligt ungdomsliv. Så både det evangeliserende foreningsliv med bibeltimer, men også den sportslige aktivitet havde en stærk position. Møderne var månedlige, anbragt i reglen i to landejendomme om sommeren, M i den ene og K

i den anden, og det viste sig så, at man kunne finde ud af at følges hjem i den lyse sommernat.

Sporten, det var håndbold på den lille bane ved Mellerup skole. Her regerede lærer Andreas Piltoft, der blev den tredje af de aktive landsbylærere, der fik indflydelse på mit liv. KFUM og K havde udviklet håndboldsporten i området til at omfatte en særlig turnering. På et tidspunkt havde vi fem hold tilmeldt. Men vi var oppe mod de stærke fra Toftlund og Gram, her regerede ikke mindst brødrene Sønderby fra Ørderup.

En sommeraften i 1959 står glasklart i erindringen. Vi skulle til Strandelhjørn og spille turneringskamp. Ved afgang kom meldingen, at der vistnok var sket en drukneulykke på Haderslev Dam. Vi tog dog afsted og spillede kampen, men da der blev fløjtet af, kom næste melding omgående, at nu var der vist omkommet en syv-otte stykker i Haderslev. I løbet af aftenen steg tallet uhyggeligt, og da det passerede halvtreds, var vi ude i det uvirkelige; aftenen i præstegården forløb i en stivnet tavshed. Damkatastrofens virkningshistorie gik over flere årtier, stadig er der mennesker, der er mærkede. Jeg erindrer den aften som en, hvor tilværelsens manglende idyl gik ind over vores lille verden. Det var pludselig alvor.

Patriæ et literis – Haderslev Katedralskole 1952-59

Skildringen af mit forhold til Haderslev Katedralskole gennem syv år må indledes med en bekendelse. Stilet til pedel Olaf Lassen Uldal. Baggrunden er den, at jeg som 10-årig blev sendt til optagelsesprøve på Katedralskolen, mens jeg endnu gik i 4. klasse i Agerskov. Eftersom jeg bestod, kom jeg ikke til at gå i præliminærklasse i Agerskov, som kun blev oprettet hvert andet år. Og så kunne jeg, hvad der var nok så vigtigt, følges med min halvandet år ældre søster Margrethe op i mellemskolen, hvor vi kom i samme klasse. I hvert spisekvarter solgte pedel Uldal mælk ved udgangen til gården, og jeg havde til opgave hver dag at hente to mælk til min søster og mig til en pris af 13 øre per flaske alt iberegnet. Der var pres på ekspeditionen, og det skete jævnligt, at jeg kun havde en 25-øre, som den stærkt pressede, men i virkeligheden uhyre venlige Uldal accepterede, når jeg lovede at komme igen i morgen med en to-øre. Jeg tør slet ikke tænke på, hvor mange gange jeg har glemt dette skyldige beløb, der hen over fire mellemskoleår jo blev til en ikke helt lille gældspost, der ikke blev indfriet. Det letter min gennem mange år tyngede samvittighed at få det angret og bekendt;

jeg skammer mig over for den fortræffelige Uldal, der dog overlevede som pedel i en årrække til alles tilfredshed.

I august 1952 var katedralskolen parat til at tage imod min søster og mig samt min storebror, der allerede gik der. Min mor måtte meget mod sin tilbøjelighed tidligt op; jeg har arvet mine forældres modvilje mod de tidlige morgener og overvandt den først, da jeg blev en fri mand som student i Kongens København. I Agerskov stod der hver morgen velpudsede sko i køkkenet, og min mor var i gang i spisekammeret med de solide madpakker til den lange dag, spegepølse og leverpostej, og når det gik højt på fødselsdage rosiner, bananer eller pålægschokolade på rugbrødsklemmerne. Jeg spiste rigeligt for at blive lidt kraftigere, en ekstra madpakke til andet frikvarter, men helt lykkedes det aldrig, fysikken var og forblev under middel og er det på en måde stadig, selvom højden blev gennemsnitlig.

Det var mor, der tog sig af morgenstunden. Far havde lidt sværere ved det, ofte lidt udkørt efter sene aftenmøder, men op måtte han jo, der skulle tændes op i komfuret, der tjente som centralfyr, indtil vi fik et sådant ved ombygningen efter forpagterens udflytning. Mor fik os skolebørn sendt afsted til rutebilen i den kolde og mørke vintermorgen. Forrest gik min storebror med sit kosteskaf i ryggen, målbevidst på minuttet, han kom vist aldrig for sent. Lidt bagude tumlede min søster og jeg op gennem alleen, mere eller mindre færdige til afgang, mig med en stump sigtebrød i munden.

Rutebilstationen i Agerskov var den gamle jernbanestation fra tiden med "Kleinbahn". Rutebilen fulgte i det store og hele jernbaneføringen gennem Haderslev Vesteramt, fra Toftlund rundt om Branderup Mølle, Bovlund og Kærgård til Agerskov, hvor den ankom 6.45. Busserne var stadig hovedsagelig før-krigs-modeller. Den faste chauffør, Valde, havde noget besvær med den gamle Crossley, der kunne finde på at springe i gearet, hvilket skabte nogen panik. Værre var det, hvis kun den lille Triangel med svingdørshåndgreb ved siden af chaufføren var til rådighed; inden den 18-personers næde Haderslev, var den ganske uforsvarligt overfyldt. Engang skred den ud i sneen og måtte hjælpes, hvilket skoleeleverne var ganske utilbøjelige til. Men for det meste gik det godt, og bedre blev det, da de nye Leyland-busser kom til, for ikke at tale om den meget store Bussing-Nag, hvor chaufføren, den slanke, adrætte Autzen, sprang ind på sin plads langt foran forhjulene til venstre. Almindeligvis kunne man læse lektier, og det må bekendes, at hovedsagen i min forberedelse til timerne foregik under den timelange

køretur. Indtil gymnasiet, hvor jeg fik en litterær raptus og pløjede mig igennem en hel del af den klassiske danske prosa: Henrik Pontoppidan, Jacob Paludan, Knuth Becker med flere.

Men ellers udfoldede livet sig i rutebilen til tider ganske livligt, især efter at den sociale profil blev mindre skarp, og stadig flere søgte mod real- og studentereksamen i Haderslev. Der var ikke ordentlig forbindelse til Aabenraa, der ellers lå nærmere end Haderslev, og fra gammel tid var det da også en anden del af Sønderjylland. Haderslev var og blev vores by, og de gamle amtsgrænser lod sig ikke fjerne. Agerskov sogn og Nr. Rangstrup herred har indtil vor tid hørt til Haderslev Vesteramt, indtil en kunstig og misforstået kommunalreform henlagde det meste af området til Tønder kommune.

Undervejs til Haderslev steg stadig flere skole- og seminariesøgende unge på rutebilen. Før min tid kom Carl Erik Laurup cyklende fra Vellerup og stillede cyklen i Agerskov. Carl Erik forblev livet igennem en af familiens nære venner og fik en pæn karriere som jurist i Undervisningsministeriet, til sidst som ansvarlig for den såkaldte Sydslesvigbevilling. Han hørte til de læsende undervejs, ligesom hans jævnaldrende Uwe Geldermann, med tysk oprindelse bosat hos Peter Nissen i Strandelhjørn; trods en svær astma kom han cyklende til Neder Jerstal. Uwe blev en dygtig læge, der som gammel vendte tilbage til Haderslev.

I rutebilen blev der om eftermiddagen ganske livligt. Nye typer dukkede op. Som Kristian fra det beskedne husmandssted på Bovlundvej; han satte fart i tingene og sammen med ham et par stykker yderligere, der ligeledes overraskende havde skaffet sig adgang til Katedralskolen. I den forbindelse bør økonomien ind i billedet. Tre præstegårdsbørn til Haderslev var en dyr fornøjelse med rutebilkort, skolebøger og andet materiel, det sluttede ganske enkelt en månedsløn for min far, og i husholdningen strammede det til, så der kun blev råd til en såkaldt "formiddagspige". Men vi gennemførte under stor sparsommelighed, hvor man efterfølgende nok kan undre sig over, at der dengang ikke var tilskud til fjerntboende landboeres kostbare transport til Katedralskolen.

Fra Over Jerstal fyldtes rutebilen helt op; her steg den smukke Bitten Lund og hendes lillebror Benny fra Abkær Skole på, sammen med den meget livlige og i øvrigt talentfulde badmintonspiller med kælenavnet Plys. Han fik et smukt gebis lige efter sin konfirmation, det var han ikke alene om, men de fleste havde ikke råd til den slags. I Arnitlund steg smedesønnen Bernhard på, imponerende kraftkarl med bokserprofil. Og så gik det slag i slag over Vedsted og Marstrup, navnene myldrer

Sønderbro i Haderslev 9. april 1940. Historisk arkiv for Haderslev Kommune. Fotograf ukendt.

frem, men kun få fik løbebaner, der huskes: lærersønnen Leif Pedersen fra Vedsted, der kom på udvalgt jysk fodboldhold som en elegant højre wing, og som senere blev hækkeløber i København. Og endelig Ellen Juhl fra Ustrup, der ville være præst, men især blev en dygtig teolog ved fakultetet i Aarhus.

Efter en god times kørsel trillede vi ind ad Aabenraavej, hvor kammeraterne var på vej på deres cykler. Man kunne hoppe af og ved hjemturen stige på ved Sønderbro ved Hospitalskirken, der var stedet, hvor fem mand udgjorde modstanden mod de fremrykkende, tungt udrustede tyske kolonner den 9. april 1940, de to omkom hjælpeløst og svigtet, efter at den danske regering et par timer tidligere i København i princippet havde aflyst al modstand. Sønderbro er og forbliver et ikonisk sted, som ikke må glemmes, forevigtet i billedet af de soldater, der

gør 37 mm kanonen klar, mens en skoledreng med sin taske nysgerrigt kigger på, heldigvis traskede han videre, inden det hele tre minutter senere var slut.

Rutebilen fortsatte op ad den stejle Lavgade, hvor man en gang imellem kunne få øje på borgmester Orla Christensen til fods på vej til rådhuset, måske sammen med ekspeditionssekretær Mathias Sørensen, der fortsatte ned til amtsstuen i centrum, hvor min storebror senere kom i lære.

Ved Sønderbro kunne man også jævnligt spotte lektor Henry Karlson på vej til fods i det samme tøj vinter og sommer, vest og smalle benklæder, med knapstøvler ude og inde ligeledes hele året og med en løjerlig rundpudlet hat, af og til ledsaget af sin datter Helga, om hvem det hed sig, at hun sammen med fru Magda hjalp lektoren med at finde frem til det blommefarvede slips.

Kørte man med helt frem, blev man sat af ved rutebilstationen, den tidligere amtsbanestation for "æ Kleinbahn" mod nord. Derfra smuttede man over til Gåskærgade, hvor trafikken stimlede sammen mod Katedralskolen. Her så man jævnligt vores fysiklærer Graversen i fuld fart på næsten flade cykeldæk. I skoledøren lurede den indre inspektor, lektor Schau, på at slå ned som et lyn på eventuelle forsinkede. Men ellers gik det til første time, indtil vi klokken 9 blev samlet i festsalen til morgensang.

Det foregik i den pragtfulde sal, der tilbage fra den tyske tid også gik under betegnelsen "lovsangssalen". Vi sad klassevis, med Olrik ved flyglet og rektor Jacobsen ankomende i skarpt trav op ad midtergangen mod talerstolen. Vi sang en salme plus som regel en højskolesang. Måske var der en særlig markering eller en nødvendig meddelelse fra rektor, ganske uhøjtideligt, derefter forlod vi salen en klasse ad gangen. Det mest højtidelige var juleafslutningen, hvor der uddeltes flidspræmier, i 4. mellem var det til mig. Jeg havde det på fornemmelsen og havde faktisk sat mig yderst på bænken, så der ikke var så langt op. Men det fornemste var translokationen, der måtte foregå på "Harmonien" af pladshensyn. Det var den dejlige sidste skoledag før sommeren; studenterne havde deres indmarch til sidst, anført af rektor i kjole og hvidt. I 1959, da vi dimitteredes med huerne, var det den fysisk stærke matematiker Jørgen Jensen fra Vojens, som ganske naturligt var den, der bar fanen forrest.

Men tilbage til mellemskolen, der for mit vedkommende tog sin begyndelse i 1952 i det rare lille klasselokale til venstre for hovedindgan-

gen. Hvorefter man år efter år rykkede systematisk gennem etager og gange for til sidst at ende i toppen, som vi kaldte Elysium. Igen et rart lille solbeskinnet lokale to etager direkte over indgangen med indskriften "Patria et literis", frit oversat "for fædrelandet og videnskaben", endnu mere frit "pæretæer i litervis".

I 1.A var der en lille glasrude i døren. Når der var dækket op til matematik, indledtes timen med, at lektor Valdemar Gamst forkyndte sin ankomst ved at sende en kæmpe røgsky op i ruden ude fra gangen. Den uundværlige pibe var tændt i hvert frikvarter; Gamst ville ikke være blevet godkendt i dag, men nærmest anset for et elendigt og skadeligt forbillede. Men han var en fremragende matematiklærer, der med en vidunderlig, dekorativ håndskrift på tavlen serverede, hvad vi havde brug for. Ikke alt gik helt igennem til os, men jeg klarede mig og sluttede til min egen forbløffelse med topkarakter, mens min kære søster med stort tålmod bar sine trængsler i faget; heldigvis kunne jeg en gang imellem, men langt fra altid, bære hende over i hjemmeopgaverne. Gamst var nærmest ked af det på hendes vegne, ligesom alle de andre kunne han meget godt lide Grethe, men matematik var jo altså ikke hende og egentlig heller ikke mig. Heldigvis var faget fjernet fra skemaet i det sproglige gymnasium i en periode. Gamst var i øvrigt medlem af Domsognets menighedsråd og hørte også til dem, man kunne antræffe på Sønderbro med åbentstående frakke og fuld damp på kedlerne.

De to katedralskolelærere, som jeg fik det nærmeste forhold til på min vej gennem gymnasiet hen imod klassisk-sproglig studentereksamen, var latinlæreren Kortegaard og græsklæreren Wielandt. Kortegaard ekspederede effektivt i 4. mellem et ret stort hold til den lille latinprøve, og nogen af os fik så meget lyst til sproget, at vi måtte videre med det på klassikerlinjen. P.I. Kortegaard Pedersen, der senere blev rektor på det nye Thisted Gymnasium, var en meget dygtig og systematisk lærer. Ligesom Gamst var han en lidenskabelig piberyger og tændte ganske roligt op i fyret, når vi arbejdede skriftligt i timerne. Disse foregik i et pragtfuldt lokale inderst i biblioteket, hvor jeg tilbragte mine tre år sammen med fem piger, der alle var velmotiverede, om end de ikke alle havde lige let ved den latinske version og de græske verbalformer. Vi havde vores egen verden inde mellem de enorme boghylder i det meget righoldige bibliotek, og pigerne kreerede naturligvis små julelege og årstids-skikke med levende lys og indlagte fornøjelser – den tid var ikke dårlig.

Også fordi vi som græsklærer havde skolens efter sigende mest udprægede akademiker, den begavede nr. 1 på lærernes hitliste – Aage

Wielandt Hansen. Han var Kortegaards diametrale modsætning og passede på en måde godt til det græske sprogs variationsmuligheder og manglende systematik. Man fandt altid en løsning sammen med Wielandt. Under de skriftlige pauser havde han en tendens til at blive en smule fraværende. Det havde også en personlig baggrund; Wielandt havde noget tidligere på tragisk vis mistet sin datter, der løb ud foran en bil, mens familien stod på Christiansfeldvej og ventede på bussen. Lykkeligvis fik familien derefter Hanne, der som toårig flere gange blev taget med på Katedralskolen og hyggede sig i klassikerlokalet sammen med os.

Wielandt var et alsidigt og behageligt menneske, der et par aftener havde os seks hjemme i sin private bolig på Simmerstedvej til klassisk musik og te. Et menneskeligt indslag, som hans kone varmt støttede, et initiativ, der hørte den tid til. Det lykkedes mig at gengælde det en smule, idet jeg i 1958, da jeg var deltager som længdespringer på vores hold ved gymnasieidrætsstævnet i Flensborg, havde lovet at købe et bestemt fotoapparat til ham. Det var vel halv pris syd for grænsen, og jeg fandt en forretning og fik det besørget, til hans og min store tilfredshed. Nok så vigtigt var det vel, at det trods betydelig mindre systematik i undervisningen i forhold til den perfekte latin hos Kortegaard, alligevel lykkedes at få mig igennem til en karakter fra øverste hylde.

I mellemskolen oplevede vi indtil flere lærere, som det ville være rimeligt at skrive om. I det hele taget var det jo et uhyre privilegium i tiårsalderen at komme ind fra landet og blive undervist af kvalificerede akademikere, hvoraf flere arbejdede med stort engagement. Tre af dem var markante.

I forgrunden finder vi Lange Ejnar, tysklæreren, der sammen med Wielandt blev anset for en topakademiker. Den tredje i superligaen var dr.phil. Magnus Favrhojdt, docteur de l'Université du Montpellier, som jeg desværre aldrig oplevede som underviser, men fik kontakt med på anden vis; han var skolens bibliotekar og skrev dens historie frem til 1967. Favrhojdt indlagde sig fortjeneste ved at arrangere ture til den danske kirkegård fra 1. verdenskrig i venskabsbyen Braine.

Lange Ejnar (Hansen) boede i Gåskærgade tæt ved skolen i en lejlighed højt oppe på øverste etage. Her havde han sin hule med efter sigende cirka 1000 plader til grammofonen, idet han var en kender og ynder af klassisk musik foruden sine kompetencer i fagene tysk og historie. Han havde en betydelig evne til at kommunikere og debattere sin viden på alle disse områder, og uden at vi blev svigtet i det nødven-

dige pensum og den obligatoriske eksamination i faget tysk, kunne han komme vidt omkring i sine samtaler med os. At han var erklæret socialdemokrat, belastede ikke vore drøftelser; han anbragte sig på sin stol i gulvhøjde med sine lange ben op mod en anden stol, og her sad han så og vippede, mens vi virkelig fik noget at vide og fik en fornemmelse af begrebet "almendannelse". Et stædigt rygte ville vide, at Lange Ejnar havde været bokser i sin ungdom, usandsynligt var det ikke, men vistnok aldrig virkeligt bekræftet. Hvad faget tysk angår, var han oppe imod den indgroede, men totalt fejlagtige opfattelse i Kongeriget, at sønderjyske børn var tosprogede og nærmest beherskede tysk. Ingen i klassen havde tysk hjemmesprog, før vi fik en regulær flygtning ind, Klaus, der ankom i læderbukser, men efterhånden blev fuldstændig som en af os i kraft af sin udmærkede begavelse. Vi andre måtte sammen med Lange Ejnar herse med kasserollebøjningen, og hvad der ellers var af germanske besværligheder, inden vi kom frem til at fatte en smule af det tyske sprogs skønhed, når det høres gennem litteraturens højdepunkter. "Wer reitet so spät durch Nacht und Wind, es ist der Vater mit seinem Kind."

Den anden virkelige original blandt lærerne var førnævnte Henry Karlson, der trods en markant konservativ påklædning var bekendende socialdemokrat, halvsvensk af fødsel og søn af en glaspuster i Aalborg, hvilket man godt kunne få ham til at meddele. Karlson var en litterat af den gamle skole, man kan vel kalde den Vilhelm Andersen-traditionen, der gerne lod litteraturen blomstre ved sig selv og ikke gennem ideologiske, endsige politiske analyser. Det indebar jævnlige oplæsning, hvor Karlson var fremragende. Uforglemmeligt for alle var hans gengivelse af Johannes Ewalds sensuelle hyldest til sin Arendse, hvor intet forblev ufortalt. Karlson lagde ikke skjul på sin begejstring over Ewalds begejstring for Arendses ynder, og vor oplæser havde svært ved at kontrollere mundvandet. Men ellers husker vi ham især for manuduktionen op til studentereksamen. Vi var selvfølgelig kommet hjælpeløst bagud i pensum og var vel ikke nået meget længere end til romantikken, selvom vi slog et herresving ind om Drachmanns "Engelske socialister", der selvfølgelig var en favoritttekst for socialdemokraten Karlson. "Præsten tager vor sidste daler. Min søn, vor Herre i himlen betaler", hvislede det ud af vor dansklærer. Men nu gav dette i virkeligheden storsindede menneske frivilligt os klassikere tre eftermiddage, hvor vi fik indhentet det forsømte, da det stod klart, at vi seks skulle eksamineres i dansk. Jeg tror ikke, at han skrev regning på det. Det var ganske enkelt sagen, det

drejede sig om, og vi fik ni timers beåndet gennemgang af dansk litteratur fra det moderne gennembrud op til 2. verdenskrig.

Karlson havde aldrig været vild med mine stile, og ved gennemlæsning af et par bevarede er jeg tilbøjelig til at være enig med ham. Alligevel blev jeg vist efter den tids kriterier lidt hårdt bedømt, hvilket sårede min forfængelighed. Min bedste stil var efter min mening en længere gennemgang af Jacob Paludans forfatterskab – det var ikke lige Karlsons sag. Men til studentereksamen toppede jeg pænt, da rektor Bertelsen fra Aarhus fik fat på min eksamensstil: "Nogle digteres tanker om døden". Her kom både Brorsons "Det er en liden tid, så har jeg vundet" og Grundtvigs "Kom i den sidste nattevagt i en af mine kæres dragt" ind i billedet. Det var med til at styrke min nyvundne fremtidsudsigte: teologien. Men min respekt for den noget specielle dansklærer er ikke forsvundet, og den delte jeg med de andre. Anne Vibeke, min charmerende klassekammerat fra Haderslev Næs, kunne til gengæld sno Karlson om sin lillefinger. Da han engang var utilfreds med en usammenhængende fremstilling af Vibse, måtte han citere Wessel "hvo som ej sin tanke klart kan sige, hun kommer ej i himmerige", hvortil pigen lynhurtigt og med sit sødeste smil replicerede "jamen hr. Karlson, så ses vi jo..."

En helt anden lærertype var Willy Buch, naturfaglærer om en hals, aktivist på det folkelige plan og en munter mand med stor beredvilighed til at være sammen med os. Til gengæld hjalp vi ham med salg af alskens knaphulsmærker og lodsedler, "Det unge Grænseværn", Grænseforeningens Dybbølmærker og Gigtforeningen. Buch cyklede med os de 17 km ud til Hakalytten, Katedralskolens vidunderlige lejrhytte ved Sandersvig, som i dag ikke findes længere. Her brugte vi naturen og Lillebælt og havde masser af tid til hinanden og til hyggelige aftenprogrammer, hvor jeg altid, som på Blåvandlejrene, havde underholdningsopgaver, især skulle der skrives lejravis. Selvforsyningsgraden var høj i de tider, maden lavede vi selvfølgelig selv, og Buch gik foran og var ikke kedelig. Jeg må dog bekende, at jeg aldrig nåede op, ja meget langt fra nåede den kvote på 100 forskellige pressede planter, der var forudsætningen for at bestå mellemskoleeksamen.

Gymnastiklæreren var Poul Magelund, et fysisk pragteksemplar med et overskud af kræfter; når han satte sig op på sin skrøbelige cykel, virkede det som et overgreb. Magelund havde været formand for Jysk Svømmeunion og var i øvrigt også en kompetent naturfaglærer, som tog sig af os i 3.G med gennemgang af de følsomme emner med hensyn til menneskelivets tilblivelse og den skabte verden i det hele taget. På

stadion foretrak han at beskæftige sig med atletikken, og han kæmpede til langt over tiden lige før efterårsferien for at få mig igennem til idrætsmærket sølv med emaille, hvilket lykkedes trods et tydeligt handicap i kasteøvelserne. Derimod var hans engagement i fodbold absolut begrænset, han brød sig ikke om at bruge fløjten, og der skulle voldsomme hændelser til, nogle mente dødsfald, inden han greb ind. Det var særligt påfaldende, når vi var henvist til dyrskuepladsen, hvor Katedralskolen ligger i dag. Det skete jævnligt, fordi stadions daglige leder, Madsen, overhovedet nødtigt så stadion blive brugt. Opvisningsbanen, som ligger der endnu, overhovedet slet ikke! Når vi ankom til fods fra skolen, blev vi mødt med en stærkt afvisende holdning fra Madsen, der henviste os til dyrskuepladsen, hvor kvaliteten i spillet lod noget tilbage at ønske. Fra træningen dér husker jeg min dygtige klassekammerat Henning Grastrup fra Ørbyhage, hvis karakterbog uventet placerede ham som nr. 1. Som husmandssøn var han henvist til at spille i et par aflagte sko, sådan noget forekom i de dage ikke så sjældent. Men Grastrup havde råd til det på sin måde og fik senere et forment gymnasieførlob, selvom der kom andre bejlere til nr. 1 positionen.

Politisk var ingen af os specielt bevidste i nutidens forstand, men ved folketingsvalg vågnede vi op til debat og afstemning, og 1957 bød på spændende situationer omkring trekantregeringens dannelse. Anne Vibeke Simonsen var venstrekvinde hjemmefra og samlede en del omkring sig. Socialdemokrater var der ikke ret mange af og kommunister slet ingen. Til gengæld var de konservative stærkt repræsenteret, især gennem Peder Ellegaard Larsen og hans yderst forsvarsvenlige agitation, støttet af Svend Olsen, hvis far var officer: "sine defensione nulla civitas" – uden forsvar ingen stat var løsenet; Peders holdning kom vistnok til at bestemme ham resten af livet. Selv havde jeg efter nærmere sonderinger i de forskellige hjørner af det politiske en svaghed for Retsforbundet og fik anledning til at rekruttere et par tilhængere yderligere til dette nu hedengangne parti, der for øvrigt også engang husede min farfar i Vester Sottrup. Viggo Starcke forekom mig sympatisk på det tidspunkt med radiomeldingen "må jeg komme ind i Deres stue?" Indtil han blev slugt af de politiske manøvrer og ved førstkomende lejlighed opgav sin ministerpost, der vistnok heller ikke, ærlig talt, havde nogen særlig berettigelse. Men grundskyld var – og er – vel ikke så dårlig en idé.

Til de faste traditioner hørte, at 2.G spillede skolekomedie. Gennem årene var de vel ikke alle lige uforglemmelige, men en af de bedste

var Holberg-komedien "Jacob von Thybo". Her blev de to hovedroller fremragende varetaget af klassikeren Per Bøssing Christensen som den stortalende soldat og Bent Baggersgaard Sørensen som hans modpol, magister Stygotius, en figur, der til hele skolens jubel omgående blev genkendt som en parodi på lektor Karlson. Bent var et stykke over 1,90 og slangede sig igennem komedien med stor succes. Vi er senere blevet nære venner, ligesom vores forældre var det. Bent er bosat i London med fru Karen, og han og jeg er lige levende optaget af vort fodboldhold Sønderjyske's skæbne.

Da vi nåede 2.G, var der ingen vej udenom, med besvær fik vi instruktøren Karen Bjerresø engageret, og vi bestemte os for Jean Anouils "Tyveballet". Det blev ikke usædvanligt vellykket, men vi slap da igennem og gennemførte de to sædvanlige indledende forestillinger i Jels og Vojens, inden den egentlige premiere ved skolefesten på Harmonien. Jeg blev anbragt i rollen som en 80-årig engelsk lord i tweed og plusfours, lidt svært at illudere med mine 16 år, men der var ikke andre

Anouils "Tyveballet". Lord Edgar synker sammen. 1958. Privatfoto.

til det. Kammeratskabet omkring skolekomedien var det bedste. Men en 3.G'er leverede nådigt en forbeholden anmeldelse i skolebladet *Vidars Ekko*. Vi gjorde vel, hvad vi kunne.

Og så var der ekskursionen i begyndelsen af 3.G, hvor Olrik og Lange Ejnar tog os med til Helsingør. Med vandrerhjemmet som udgangspunkt skulle vi eftersøge herligheder i Nordsjælland og særlig i Skåne; var det en opsporing af det fra dengang, hvor det hele var dansk? Med kirker og herregårde og mange andre mindelser om den store fortid. Mest imponerende var Dalby kirke, som angiveligt er Nordens ældste, en kirke, som jeg genså mange år senere, hvor den i sin agtværdighed blev spist af med en svensk miljøprædiken, der ikke fik de tykke mure til at skælve. Glimmingehus og omegn fik Niels Holgersen til at live op for os, Selma Lagerlöfs gennemslagskraft var usvækket i de år, hvor også "Udvandrerne" nogle år senere satte Sverige på kortet.

Ingmar Bergman var knap på vej endnu, men min livslange svaghed for Sverige blev grundlagt med denne minderige tur i Skåne med Olrik og Lange Ejnar. Det ultimative højdepunkt i min hengivenhed for landet kom længe efter, da jeg som formand for Nordisk Økumenisk Råd skulle holde tale ved det svenske reformationsjubelæum i 1993, på slottet i Uppsala. Her kom Fanny og Alexander, Kiruna og Jokkmok ind i billedet. Senere er kærligheden måske kølnet en smule, ikke mindst på grund af de åbne hjerters naive indvandringspolitik.

Ekskursionen til Skåne blev rundet af med en obligatorisk rapport med frit temavalg. Jeg skrev om "Nordsjælland i dansk digtning", som den 16-årige lidt pompøst udtrykte sig. Det var i den periode, hvor det litterære lå i førerposition i min tilværelse, med den grundlæggende inspiration fra min konfirmationsgave, Svend Norrilds danske litteraturhistorie. Kong Valdemar og Tovelille fik hovedrollerne i rapporten: "Lad Gud kun beholde sit Himmerig, har jeg blot Gurre".

Fælleslivet blomstrede under ekskursionen, og kammeraterne havde konkurrence om, hvor mange guldøl der kunne nås på dem korte færgetur fra Hålsingborg til Helsingør. Hjemkommet hertil sneg jeg mig hen til byens håndboldhal for at få et glimt af byens berømte holds træning. Det var med Per Theilmann, en af håndboldhistoriens virkelig store, men også stregspilleren Mogens Cramer var værd at studere. Faciliteterne var lidt beskedne set med nutidens øjne. Men i dag er Helsingør et sportsligt Mekka. For mit eget vedkommende var det nærmeste, jeg kom til byen, at jeg i 1994 kandiderede til bispeembedet efter Johannes Johansen. Det blev imidlertid den første kvindelige kan-

3.G foran Glimmingehus under ekskursionen til Skåne. Privatfoto.

didat, der fik det ære- og byrdefulde hverv at være tilsynskvinde i dette Danmarks største og mest ressourcestærke stift. En Grosbøl-sag om en præst, der angiveligt ikke troede på Gud, kom på hendes bord, og man skal i øvrigt ikke misunde nogen biskop de udfordringer, man i dette embede sættes overfor.

Endnu en gang hjem til Haderslev. 3.G fik endnu et par oplevelser inden deadline. En studietur til Askov Højskole, hvor vi oplevede digteren Tage Skou Hansen i tweedjakke og slips i hans daglige forelæsning om nybruddet i dansk litteratur med den såkaldte Heretica-kreds med Martin A. Hansen, Ole Wivel, Thorkild Bjørnvig m.fl. Og så gik Anne Vibeke og jeg tur i Askov efter middagen. Et sted gik der en ældre kone og lugede i en have, der trængte til det. Vi indledte venligst en samtale og opdagede ret så hurtigt, at vi ikke var havnet i almindeligheder; inden vi så os om, blev vi orienteret om litterære bevægelser og filosofiske emner, Pascal og Kierkegaard og hvad ved jeg. Vores forundring og nysgerrighed blev vakt, intet var til at forudse, heller ikke, at vi på et tidspunkt blev præsenteret for en ældre herre, der lavstammet og småknurrende kom listende ud af sin hule i huset, som også nok kunne trænge til en kærlig hånd. Det var ægteparret Magne Ødvin og Jørgen Bukdahl, en institution i den litterære verden uden for universiteterne og i højskoleverdenen. Vi kendte jo allerede fra den kristelige gymnasiastbevægelse deres højt begavede søn, Jørgen K. Bukdahl, og senere fik jeg en del kontakt til hans søster, kunsthistorikeren Else Marie Bukdahl, da hun giftede sig ind i den teologiske verden med min lærer Torben Christensen. Bukdahl seniors værker har jeg haft glæde af gennem livet, også på grund af deres inspiration fra hans norske hustru. Og sønnen havde en meget betydelig indflydelse på mit valg af teologien. Hvis et studium kunne være så engagerende og begejstret, vel at mærke på det meget høje niveau, som Jørgen K. repræsenterede, så var det bestemt værd at vælge.

Den sidste lækkerbissen i 3.G's program, inden tæppet gik ned for vores skolegang, var teaterturen til København. For næsten alle var det en totalt skelsættende oplevelse at sætte sig på en stol på Det Kongelige Teaters Gamle Scene. Det var nemlig kun enkelte reducerede gæstespil, som fandt vej til Haderslev i de tider. Uforglemmeligt var et besøg i Kløften fra det kongelige med Ingeborg Brams som Puk i "En skærsommernatsdrøm." Men nu at være der, sammen med alle kammeraterne, i selve huset på Kongens Nytorv, at færdes blandt festklædte mennesker, alle på vej til "En idealist", Kaj Munks store drama, der gav enhver no-

get at tage med hjem! For mig var selve spillet og skuespilpræstationerne det vigtigste. Henrik Bentzon, Poul Reumert, Else Højgaard og den unge Jørgen Reenberg i en blændende fremstilling af Octavian-figuren. Det er sidstnævnte, jeg husker bedst fra den forestilling.

Reenberg så jeg en del gange sidenhen, og som ung præst på Djursland inviterede jeg ham til fejringen af 25-året for Danmarks befrielse. I Grenå idrætshal, hvor jeg som ansvarlig havde glemt at kontrollere højtaleralæggeret. Reenbergs reaktion over for den nervøse arrangør står knivskarpt i min hukommelse, han "brugte overhovedet ikke mikrofon". Men også hans varme venlighed over for den unge landsbypræst huskes. Tidligere havde jeg set ham i "The Caretaker" på det kongelige, og efter min mening er han århundredets skuespiller. Tæt fulgt af Ingeborg Brams.

Skoleåret fik en ende, den sidste skoledag kørte vi med hestevogne ud fra Fuglsang-bryggeriet, godt rustet med virksomhedens produkter for at klare turen. Her fik jeg min første hele øl. Ja, sådan var det virkelig: min første bajer fra flasken. Det blev ikke til så mange sidenhen. De sidste 40 år har jeg været totalt afholdende uden at føle forpligtelse til at begrunde det. Men helt afgjort har min fysiske træning, løb og cykling på et vist niveau helt frem til pensionsalderen haft en afgørende betydning.

Og så kom eksamen, hvor det hele faldt rigtig pænt ud, og mine lærere var tilfredse. Translokationen på Harmonien var ikke en uforglemmelig oplevelse. Det var derimod de mange fester, hvor mange af os rykkede et stykke fremad i menneskelig udvikling og erfaring. Jeg vil ikke sige på godt og ondt. Festerne dengang var ikke begivenheder, der gav anledning til særlig fortrydelse eller efterfølgende anger. Hvad jeg husker, er øjeblikke af stor skønhed, når man i godt selskab så solen stå op over det morgenblanke Lillebælt.

Under alle omstændigheder lå nu studiet foran os, for mig teologien. De tidlige forudsætninger for mit studievalg fandtes i hjemsoget, hvor der var respekt for kirken og kirkebesøg ud over det normale. I højre side af skibet var der knager til mændenes hatte, i venstre beholdt damerne deres på frem til altergangen. Salmesangen med de mange mandsstemmer var i stand til at overdøve orglet, men Skotte-Møllers solide baryton gik alligevel igennem, ved højtiderne understøttet af tre kvalificerede basunister, hvoraf de to var medlemmer af menighedsrådet, Peter Holm fra Galsted og Hans Hansen, Vesterhede, hvis barnebarn blev minister. Gudstjenesten udtrykte på alle måder, at der var liv

i sognet, og at grundledet i handlingen var menigheden som helhed; min far kunne ikke overkomme hver søndag at stå ved døren med kødannelse af kirkegængere og sige farvel. Og året igennem var lægfolk ledere i menighedsarbejdet, selvom man stadig valgte sognepræsten som formand for menighedsrådet, alle papirerne lå jo på hans skrivebord. Men de fem tidligere skoledistrikter og småkommuner fra den tyske tid valgte solide repræsentanter, især var sammenholdet udpræget i Gestrup, hvor min far vinteren igennem holdt månedlige bibelæsninger med alle mand af huse i skolestuen.

I den kristelige gymnasiastbevægelse fik jeg gennem foredragsaftener og lejre et yderligere incitament til at vælge teologien. Det store navn her var den unge Jørgen K. Bukdahl, der med afsæt i teologiprofessoren K.E. Løgstrup sprang rundt i det, der nu var på vej i den teologiske og litterære verden. Kirkeligt gjorde de højkirkelige præster sig gældende: kirkehistorikeren Urban Schrøder med sin åbenhed over for det katolske og Poul Ulsdal, der introducerede moderne engelsk litteratur, især Graham Greene. Hjemme i Agerskov kunne jeg med alle mine spørgsmål kontakte den unge Branderup-præst, Helge Nedergaard, der var ankommet med erfaringer fra modstandsbevægelsen i Aarhus. Ligeledes den velorienterede lærer i Agerskov Jørgen Westergaard-Jakobsen, der fik vakt min interesse for den klassiske danske litteratur, fra Pontoppidan til Hans Scherfig. 2. september 1959 var der således lagt op til en spændende ny fase i livet. Et værelse på 4. sal ventede mig på Frederiksberg til 70 kr. om måneden. Og varm mad på Lukas-stiftelsen i Hellerup. Sammen med en del andre fattige præstesønner, især fra det sønderjyske: Filtenborg, Bork Hansen, Pahus og nu Jessen. Samt bankdirektørens fra Løgumkloster Martin Schwartz Lausten og Boye Bruhn fra Bolderslev. Og fra Sjælland Hans Anker Jørgensen. Vi lærte meget af hinanden og har gjort det livet igennem.

Alle har vi bidraget og er blevet brugt ind i den tid, der unægtelig er blevet en anden. Vi kom fra den faste struktur i sognet, kirken og skolen, og endnu var universitetet i sit gamle jeg. Men i årtierne efter 1960 ankom de voldsomme forandringer, der sprængte den rolige rytme og skabte fornyelser, der et halvt århundrede senere fik os til at tabe pusten, og hvor det, vi havde udviklet og tilegnet os, ikke længere slog til. Alligevel tror vi på, at der er noget, som er umisteligt: Hvert menneskes frihed til at udfolde sit liv kraftfuldt sammen med andre i fælles forventning.

Zusammenfassung

Meine Erinnerung fängt an mit der Befreiung Dänemarks am 4. Mai 1945. Da war ich 3 Jahre alt. Die Befreiung kam als eine fröhliche Botschaft zu uns: Deutschland hat kapituliert. Ich lebte mit meiner Familie im Pfarrhaus von Aggerschau, Nordschleswig. Die Befreiung kam ohne Kampf, im letzten Augenblick. 700 Soldaten waren im Dorf, viele von ihnen im Pfarrhof. Ein Kommandant wohnte bei uns im Gästezimmer und sein Unteroffizier brachte mir am 5. Mai meine ersten deutschen Worte bei: Alles kaputt!

Morgens versammelten sich die Leute aus Dankbarkeit in der Dorfkirche. So war es in der ersten Nachkriegszeit: Die Kirche und der Pastor standen mit ihren Aktivitäten im Zentrum des Wiederaufbaus nach der Besatzung. Aber auch Montgomery hatte ikonische Bedeutung für uns Jugendliche, und unsere Spiele waren geprägt von dieser Bewunderung und die Werte, die er vertrat, dazu gehörten Disziplin und Liebe zum Vaterland. Auch das Königshaus, besonders Frederik X, war beliebt im Grenzland, er besuchte jeden Sommer das Schloss in Gravenstein.

Die Lehrer waren fast alle, im kulturellen und kirchlichen Bereich, ehrenamtlich engagiert. Aber auch sehr viele Leute ohne formelle Ausbildung waren aktiv, besonders im kirchlichen Umfeld. Mit diesem Hintergrund begann ich als 10-jähriger meine Schulzeit in dem Haderslebener Johanneum (Katedralskolen). Es war damals ein Privilegium, verbunden mit grossen Kosten für eine Familie. von Anfang an wurden wir von hoch qualifizierten Akademikern unterrichtet, beispielsweise Wielandt, Einar Hansen, Henry Karlson und Willy Buch. Das wurde mir Anlass und Inspiration zum Universitätsstudium der Theologie. Am stärksten zählte jedoch mein geistlicher Hintergrund, meine Eltern und Grosseltern – und die lebende Gemeinde im Aggerschau.

Anmeldelser

Bøgh Rasmussen, Mikael; Kolind Poulsen, Hanne (fagred.); Holst, Sarah (red.): Melchior Lorck. Fakta. Fiktion. Fortolkning.
Statens Museum for Kunst, København 2023, 147 sider.

En forskningsantologi udgivet i forbindelse med udstillingen *Melchior Lorck – En Kunstner på rejse*, 9. november 2023 – 3. marts 2024 på Statens Museum for Kunst (SMK), København.

Første gang jeg stiftede bekendtskab med renæssancekunstneren Melchior Lorck fra Flensborg var tilbage i årene 2006-2009, hvor jeg skrev afhandling om hertug Hans den Ældre på Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Blandt Hans den Ældres mest ambitiøse projekter var opførelsen af det store renæssanceslot Hansborg i Haderslev, og i forbindelse med indretningen af slottet var hertugen i kontakt med Melchior Lorck. I 1560 skrev Hans den Ældre således til Melchior Lorck, at han havde hørt, at Lorck kunne male alle mulige portrætter, og om Lorck derfor ville kunne levere billeder af blandt andre den tidligere og nuværende tysk-romerske kejser og den osmaniske sultan med dennes hustruer. Den opgave accepterede Melchior Lorck, men derefter var der pause i brevvekslingen indtil 1563. Melchior Lorck meddelte nu, at der var tre malerier af henholdsvis den persiske konge, den osmanniske kejser og hertugen af Bayern klar til afhentning. Vedlagt brevet var et kobberstik af et af Melchior Lorcks værker. Hvad der videre skete i sagen, er uvist, og vi ved derfor heller ikke, om der hang billeder udført af Melchior Lorck på Hansborg, da det blev ødelagt og opgivet i 1600-tallet, men det er nok usandsynligt.

Under alle omstændigheder fandt jeg det dog interessant med en sønderjysk 1500-talskunstner, der kunne male billeder af Europas og Mellemøstens mægtige fyrster – og hvorfor nævnte Hans den Ældre specifikt billeder af osmanniske og persiske herskere?

Heldigvis udkom de første fire bind af et mammutværk ved Erik Fischer, Mikael Bøgh Andersen og Ernst Jonas Bencard om netop Melchior

Lorck (værkets femte og sidste bind er endnu under udgivelse), mens jeg endnu arbejdede på min afhandling. Og jeg havde fornøjelsen af at anmelde de fire bind i tidsskriftet *Fortid og Nutid* og fik dermed også mulighed for at lære Lorcks utrolige liv og fantastiske værk bedre at kende, end det ville have været muligt forud for denne imponerende udgivelse.

At der fandtes dygtige sønderjyske billedkunstnere og kunsthåndværkere i 1500-tallet, er der rige vidnesbyrd om i de velbevarede flensborgske kirker, men at en sønderjysk kunstner med rod i Flensborg trådte ind på den store europæiske scene og tjente ved det ene fyrstehof efter det andet, er enestående. Det er den historie, der belyses fra en række vinkler i denne antologi, og som blev udfoldet i den udstilling på SMK, som udgivelsen af antologien er foranlediget af.

I det følgende vil jeg fokusere på Melchior Lorcks biografiske forløb og hans hovedværker, som behandles samlet i en artikel af Mikael Bøgh Andersen, men vil også komme kort omkring flere af de andre artikler, der primært belyser særlige aspekter af Lorcks arbejde.

Melchior Lorck blev født i Flensborg i 1526 eller 1527 som søn af byfoged Thomas Lorck. Han var tredjeældste søn i en søskendeflok på seks. Han og brødrene Caspar og Balthasar var opkaldt efter *Bibels* tre vise mænd. Melchior Lorck voksede op i en tid, hvor Christian III kæmpede for indførelsen af den lutherske version af kristendommen; først i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, dernæst i Danmark og Norge. Mikael Bøgh Rasmussen peger på, at der må have været et patronklientforhold mellem fyrsten og patricierfamilien Lorck. De to nævnte brødre blev henholdsvis militær embedsmand og købmand, mens Melchior gik i lære som guldsmed – det mest prestigefyldte af tidens håndværk. De tre brødre var ”stolte, ambitiøse og bevidste om eget værd, energiske og konstant på jagt efter muligheder for succes” (s. 15).

De første, små bevarede kobberstik fra Melchior Lorcks hånd stammer fra 1540'erne, og allerede her kan man, som Hanne Kolind Poulsen viser i sin artikel, se kunstnerens tilslutning til den lutherske lære – i form af tydelig pavekritik – og en luthersk billedforståelse, der går som en rød tråd gennem hans værk. Billeder skal ikke have en ikonisk kraft, der lokker beskuerne til at tro på dem, men være æstetiske og pædagogiske fremstillinger af deres emne.

Melchior Lorcks tidlige lutherske billeder må have gjort deres virkning, for i 1549 fik han et fireårigt stipendium af Christian III, som nu var blevet en af Europas førende lutherske fyrster. Stipendiet brugte han naturligvis på at rejse ud i Europa for at lære og uddanne sig. Han drog

først til Nürnberg, som var datidens tyske kunstcentrum. Derfra gik turen videre til Italien, formentlig Rom, og atter retur til det tyske område.

I 1555 kom Melchior Lorck med i et større gesandtskab, som den tysk-romerske kejser, Ferdinand af Østrig-Ungarn, dette år sendte til Konstantinopel, osmannernes hovedstad. Hvad Lorck præcis skulle foretage sig undervejs, er uvist, men i løbet af de tre et halvt år, han tilbragte i Konstantinopel, samlede Melchior Lorck stof til de to store projekter, som han kom til at arbejde på i resten af sit liv, men som han aldrig fik fuldført. ”De skibbrudne projekters kunstner” kalder Ernst Jonas Bencard ham med henvisning til massen af kunstneriske forlis, han efterlod sig. Det drejer sig først og fremmest om *Konstantinopelprospektet* og det såkaldte *Tyrkerværk*.

Prospektet over Konstantinopel er 11,32 meter langt og 42,5 cm højt. Det er opdelt på 21 separate blade, som i dag tilhører universitetsbiblioteket i Leiden. Det var formentlig meningen, at Melchior Lorck ville udgive prospektet, og allerede i hans samtid vakte det opmærksomhed og udløste hyldest til kunstneren. Det var den første fremstilling af Konstantinopel, der var lavet ud fra ”faktiske synsvinkler og perspektiv” og i ”så stor en størrelse med så detaljeret en fremstilling” (s. 25). I forgrunden har Melchior Lorck tegnet sig selv i fuld gang med at afbilde byen. Çiğdem Kafescioğlu analyserer i sin artikel, hvorledes dele af prospektet er meget detaljeret og i overensstemmelse med bygningernes udseende under Melchior Lorcks ophold i byen, mens andre dele er fremstillet meget groft eller måske ligefrem udfyldt med rent opdigtede elementer.

Kun enkelte fragmenter af *Tyrkerværket* blev udgivet af Melchior Lorck i hans egen levetid. Først i 1626 blev det trykt, og nye versioner fulgte i 1641 og 1646. Det er Ernst Jonas Bencard, der i artiklen ”Struktur og stil i Melchior Lorcks Tyrkerværk” forsøger at analysere sig frem til, hvordan kunstneren i grunden tænkte sig værket opbygget. Det indeholdt træsnit af alle mulige sider af livet i den osmanniske hovedstad, lige fra civile og militære dragter/udrustning til transportmidler og arkitektur. I den efterfølgende artikel sætter Robyn Dora Radway *Tyrkerværket* i relation til samtidens dragtbøger. Hun konkluderer, at Melchior Lorck ikke blot hentede inspiration i Konstantinopel, men også i andre samtidige dragtbøger. Hun stiller også et meget relevant spørgsmål til den variation, der er i billedernes komposition, indramning og emner. ”En mulig forklaring på samlingens heterogenitet kan være, at den oprindeligt har været tænkt som en række separate projekter, der skulle svare til forskellige genrer såsom dragtbøger, illustrerede stambøger og omfattende guider

til dagliglivet i det osmanniske Konstantinopel" (s. 83). Hvis denne teori er rigtig, hvornår opstår planen om ét stort samlet værk med 128 træsnit så, og hvordan bliver helheden formuleret af Melchior Lorck, der jo ganske rigtigt laver sine billeder i ret forskellig komposition (se f.eks. 66)? Det får læseren ikke svaret på.

Efter hjemkomsten til Wien i 1559 arbejdede Melchior Lorck videre med det tyrkiske materiale, og han blev blandt andet færdig med det fantastiske portræt af sultan Suliman den Prægtige. Det grafiske materiale, Melchior Lorck havde hjembragt om osmannerne, var det mest opdaterede, troværdige og realistiske, man på det tidspunkt kunne se i Europa. Det er i disse år, han var i kontakt med hertug Hans den Ældre i Haderslev, og altså derfor, den sønderjyske hertug er interesseret i billeder af sultanen mv.

I 1563 fik Melchior Lorck dog en helt anden opgave, nemlig den at stå for udformningen af tre store triumfbuer, der skulle bygges i anledning af den nyvalgte kejserkronprins Maximilians indtog i Wien. Derefter rykkede Melchior Lorck mod nord, og i 1567 var han i færd med at opmåle og tegne de hamburgske besiddelser langs Elben. I de følgende år tegnede han en ny byport til byen.

Melchior Lorck fik i 1570'erne kontakter i Antwerpen, tidens førende by inden for bogtrykkeri og publikationsvirksomhed, og i 1574 opholdt han sig i byen. I anden halvdel af 1570'erne var han tilbage i Hamborg og Flensborg, og i denne periode fik han skåret en del af de stokke, der skulle bruges til at trykke *Tyrkerværket*.

Det fremgår af Frederik II's rentemesterregnskaber fra begyndelsen af 1580, at Melchior Lorck nu er i den danske konges tjeneste, hvilket han er frem til 1583. Meget tyder på, at han i disse år fortsatte arbejdet med at få skåret stokkene til *Tyrkerværket* i København. Her døde Lorck formodentlig af den pest, der hærgede i byen 1583-85, men det er ikke sikkert.

Antologien leverer således både en generel indføring i Melchior Lorcks liv og værk, som kan læses af enhver med interesse for sønderjysk (kunst)historie eller europæisk renæssancehistorie i almindelighed, og en række specialartikler, der kan bidrage med nye facetter til læsere, der vil gå et spadestik dybere. Får man appetit på mere, kan man konsultere Erik Fischer m.fl.s tidligere omtalte værk, hvor man kan få den store pakke.

Det er også en smuk og velredigeret bog, der primært er illustreret med en række af Melchior Lorcks værker, men også billeder, der på forskellig vis sætter hans kunst i perspektiv. Det gælder ikke mindst

Emine Fetvacis afsluttende artikel "Osmanniske repræsentationer af vesteuropæere under Süleyman den Prægtige", som er smukt illustreret med osmannisk materiale.

Jeg var en af de heldige, der nåede at se den flotte udstilling af Melchior Lorcks værker på SMK, og selv om dette ikke er en anmeldelse af denne udstilling, vil jeg afslutte med en tak for, at SMK tog denne store sønderjyske kunstner op. Det var en imponerende udstilling med gode formidlingsmæssige og æstetiske greb. Man må håbe, at der ikke går al for lang tid, før et stort museum igen laver en så ambitiøs udstilling af Melchior Lorcks liv og værk.

Mikkel Leth Jespersen

**Bøytler, Jørgen; Nobel Hviid, Michael; Petterson, Christina (red.):
En by på kongens mark. Grundlæggelsen af Christiansfeld 1773.**

Aarhus Universitetsforlag, Christiansfeld 2023, 259 sider.

Christiansfeld er den mest komplette og autentisk bevarede af alle verdens brødremenighedsbyer og en mængstjernet seværdighed i Sønderjylland. I 2015 blev byen optaget på UNESCO's verdensarvsliste, og det blev i 2024 grundlag for, at også moderbyen Herrnhut fik samme udmærkelse. Christiansfeld er beskrevet i talrige bøger og artikler. Hovedværket er *Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld* udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland i to bind i 1984. Den her omtalte nye bog omfatter ni afhandlinger om byens oprindelse og udvikling i de første år 1773-78. Forfatterne er kirke- og musikhistorikere og arkitekter med universitets- og museumsbaggrund, danske, en tysk, en svensk og en norsk suppleret af menighedens præst, Jørgen Bøytler, og den tidligere Stepping-præst Kristian Grøn.

Artiklerne er redigeret til et samlet hele, og de tyske, svenske og norske forfatters artikler bringes i gode oversættelser. Først beskrives menighedens internationale og danske baggrund og dens udgangspunkt i det lokale herrnhutersamfund i Stepping. Derefter redegøres for byens fremvækst, og læseren møder den første generation af beboere og den nøje kontrol, som blev udøvet fra brødrekirkens centrale ledelse i Sachsen. Det præsenteres, hvordan menigheden hurtigt skabte sig et professionelt musikliv, og til slut belyses byens byplan og arkitektur i international, tysk og dansk sammenhæng. Den alsidige buket bygger på ældre litteratur og primære kildestudier i de omfattende arkiver, som er bevaret i Herrnhut i Sachsen og i menigheden selv i Christiansfeld.

Christiansfeld var og er noget helt for sig. Herrnhuterne slog rod i Danmark fra 1731, og trods den danske konges restriktive lovgivning i 1741 og 1744-45 opstod der anselige såkaldte herrnhuter-societeter, hvor societetet i København i 1743 havde 208 og Stepping i 1770'erne nåede op på 144 medlemmer. Netop societetet i Stepping blev årsag til, at den nye danske herrnhuterkoloni blev anbragt på Tyrstrupgårds jorder. Initiativet udgik fra København, hvor embedsmanden Lorenz Prætorius, født i Burkal, var societetsforstander. I 1760'erne blæste der nye vinde. På sin udenlandsrejse i 1768 blev Christian VII imponeret ved at se brødreminighedsbyen Zeist i Holland, og atter hjemme udtrykte han ønske om at få noget lignende i Danmark. Via embedsmanden C. A. Struensee, som var broder til den berømte J.F. Struensee, og via Lorenz Prætorius og hans søn Johannes Prætorius i København-societetet blev ledelsen i Herrnhut anmodet om at oprette en brødrekoloni. Den hidtidige hindrende lovgivning blev ophævet, en koncession med mange rettigheder blev godkendt af kongen, Tyrstrupgård blev købt, alt blev bekræftet efter Struensees fald, og i 1772 var menigheden i virksomhed.

Bogen beskriver grundlaget for byens start og følger den første præst Johannes Prætorius' og de første forstandere Jonathan Briant og Johann Gottfried Arndts arbejde som lobbyister over for central- og lokaladministrationen. Allerede i 1779 var der knap 270 medlemmer. Byen blev del af et internationalt mobilt kredsløb, som leverede tyske og danske medlemmer til kolonien. Kredsløbet rakte fra Sachsen, Schlesien, Thüringen, Nederlandene, Rhinlandet og Schweiz helt til Rusland, Grønland og Amerika. Den centrale ledelse i Herrnhut afgjorde, hvem der bosatte sig i byen og de enkeltes livsvej fra tjenestested til tjenestested. Ledelsen i Herrnhut kom på visitationsbesøg og kontrollerede menighedens liv og de enkeltes livsførelse. Bogen belyser levende et visitationsbesøg 1776-77 af Benigna født von Zinzendorf, datter af menighedsgrundlæggeren, grev von Zinzendorf, og hendes mand, Johannes von Watteville. De kom meget tæt på de første beboere.

Ved medlemmernes død blev der udformet levnedbeskrivelser, og bogen gennemgår et udvalg af levnedsløbene for brødre og søstre, som deltog i opbygningen i årene 1773-1776.

I to afsluttende kapitler behandles grundplan og arkitektur. Christiansfelds byplan tilskrives en Johann Adolf Schlegel, angiveligt sekretær i Danske Kancelli og professor i historie og geografi. Denne tilskrivning synes at være ny i forhold til ældre litteratur. Her savnes en kildehen-

visning. Denne artikel savner generelt det grundlag i kildehenvisninger, som ellers præger bogen.

Artiklerne giver et menneskenært billede af menighedssamfundets første år. Bogen har enkelte skønhedspletter såsom manglende konsekvens i forkortelsen af de benyttede arkiver. Især i Jørgen Bøytlers afsnit ses nogle slåfejl og navnefejl. Niveauet er ellers højt. Der er foretaget nye studier i arkiverne i Christiansfeld og Herrnhut, og der er fremlagt levnedsløb, som bringer liv og mennesker ind fra historien. Bogen slutter med oversigter over samtlige brødreminighedsbyer og missionsstationer fra den ældste til den nyeste i 1907, en tidstavle over Brødreminigheden i Danmark 1732-1813 og endelig en fortegnelse over levnedsløb i Christiansfelds første generation af indbyggere 1773-76. Sag- og navneregister gør det let at finde ind i denne anbefalelsesværdige bog.

Lars N. Henningsen

Grella, Hauke: 100 Geschichten aus dem Deutschen Museum Nordschleswig.

Deutsches Museum Nordschleswig, Sønderborg 2023, 228 sider.

I 2023 udgav lederen af det tyske museum i Sønderborg, Hauke Grella, bogen *100 Geschichten aus dem Deutschen Museum Nordschleswig*. Bogen omfatter et forord, der også er en indledning, som beskriver ophavs-situationen for de følgende 100 fortællinger om genstande i museets samling. Ti fortællinger blev skrevet til tidsskriftet "Schleswig-Holstein. Die Kulturzeitschrift für den Norden", men blev også bragt i mindretallets avis *Der Nordschleswiger*. Siden fulgte 90, som blev trykt i avisen. Fælles emne var det tyske mindretal i Sønderjylland, men med relevante udblik til det danske flertal og hen over grænsen til Slesvig-Holsten. De 100 fortællinger udkom i 2019-20. De er blevet redigeret og samlet til den foreliggende bog. De omtalte genstande indgår stort set alle i museets permanente udstilling, og således er bogen også et museums-katalog.

Efter forordet følger et kompakt historisk rids over det tyske mindretals historie, hvis rødder føres tilbage til middelalderen, men i moderne forstand først opstår med folkeafstemningen og grænsedragningen i 1920. Den nazistiske periode 1933-45, retsopgøret og mindretallets selvopfattelse som dobbelte ofre for både nazismen og retsopgøret karakter-

riseres nøgternt og præcist. Haderslev-erklæringen udarbejdet i hjemmelighed af fem medlemmer af mindretallet, den 11. november 1943 og dens betydning for grundlæggelsen af Bund Deutscher Nordschleswiger og loyalitetserklæringen, den 1. december 1945 påpeges også. Dernæst følger en meget kompakt sammenfatning af perioden frem til begyndelsen af 2000-årene. Teksterne er skrevet i et klart sprog med velfungerende formidling af stoffet. Til dels beskrives, hvordan fortællingen bag en indleveret genstand er blevet rekonstrueret. Det giver læserne indblik i museumsarbejdet.

Det historiske rids giver en pointeret sammenfatning af rammefortællingen for de følgende 100 opslag, som begynder med lærerseminaret i Tønder og slutter med en fortælling om ombygningen af det hus, museet befinder sig i i Sønderborg. Den nazistiske periode 1933-45 og retsopgøret fylder en fjerdedel af fortællingerne. Det er formentlig udtryk for, at det indtil for få år siden var et ømt punkt i mindretallets egen fortælling. Hauke Grella sætter dog fingeren på det ømme punkt og fremdrager en række meget udsagnskraftige genstande og fortællinger, der ikke lader tvivl herske om, at næsten 100 % af det tyske mindretal lod sig nazificere.

Mens der i alle fortællinger gøres meget ud af at besvare fem af de klassiske seks hv-spørgsmålet til historiske kilder: hvem, hvad, hvor, hvornår og hvordan, er det ikke hver gang, at det vanskelige spørgsmål hvorfor besvares fyldestgørende. Hvorfor ender det med en næsten total selvnazificering af det tyske mindretal efter 1933? Hvorfor fandtes der ingen demokratisk resistens i mindretallet? På s. 178, der præsenterer et skolekort over Nordslesvig brugt i de nye tyske private skoler, der opstod fra 1946, tolker Hauke Grella folkeafstemningen i 1920 og adskillelsen fra Tyskland som en hovedårsag til nazificeringen af det tyske mindretal. Det var sikkert et motiv, at det nye tyske mindretal ønskede en flytning af grænsen; men det kan næppe forklare, hvorfor et nationalt mindretal i en demokratisk stat helt og holdent begejstres for den totalitære nazisme i "moderlandet" på den anden side af grænsen. Her savnes der flere steder en kritisk diskussion af motiver og bagvedliggende årsager. På den anden side tilskynder læsningen af de 100 fortællinger til selv at fundere over sådanne spørgsmål.

De seneste 70 års historie fylder forholdsvis lidt. Her er kun få fortællinger om bl.a. studenterhuer og den første studenterårgang fra det tyske gymnasium i 1962; striden om Slesvigsk Partis kandidat til folke-

tingsvalget i 1979, der blev afvist af Centrum-Demokraterne og resulterede i, at mindretallet ikke opstillede; det traditionelle kræmmerhus "Schultüte", der også findes i det tyske mindretal og bruges på børnenes første skoledag; blå-gule seler, som den tidligere formand for BDN Gerhard Schmidt fik som gave; tosprogede vejskilte i de sønderjyske købstæder og Højer; en trøje fra DDR's næveboldforbund (Faustball); dronning Margrethes besøg i 1986; og så ombygningen til museum. Her savnes flere temaer, genstande og fortællinger fra samtidshistorien – fx fra Dybbølfesten i 1995, da BDN's formand, Hans Heinrich Hansen, blev inviteret til at tale, valgmateriale fra Slesvigsk Partis kommunalvalgkampe, det grænseoverskridende samarbejde samt det nære samarbejde med det danske mindretal især siden 1990. Så her er der emner til yderligere mange fortællinger.

Bagest i bogen findes et kapitel om det tyske mindretals historie suppleret med en billedkavalkade fra om- og opbygningen af museet, udstillingerne og arkivet. Heri indgår et fotografi optaget i anledning af dronning Margrethe og forbundspræsident Frank-Walter Steinmeiers besøg på museet, den 13. juni 2021, hvor BDN's formand, Hinrich Jürgensen, holdt tale og beklagede mindretallets andel i nazismen. Desværre er der ingen ledsagende tekst til netop denne begivenhed, som burde give anledning til en fortælling på linje med de 100 andre.

Bogen har et meget tiltalende og velfungerende layout. Hver fortælling fylder et opslag og er illustreret med indtil flere billeder, da fortællingerne både omhandler genstande, tryksager og fotografier af begivenheder. Det giver læseren mulighed for på få minutter at tilegne sig fyldig viden om en genstand. En enkelt gang er en illustration dog smuttet: På s. 177 beskrives et billede af den tyske skole i Broacker/Broager (stednavne anvendes konsekvent tosproget i hele bogen), som dog mangler som illustration. Men det er undtagelsen, som bekræfter reglen.

I anmeldereksemplaret er der på omslagets inderside indklæbet en hilsen til medarbejderne i det tyske mindretal fra februar 2024. Heri skriver BDN's formand, Hinrich Jürgensen, og generalsekretær Uwe Jessen, at bogen er en gave til medarbejderne: BDN har foræret bogen til vores nye konge (unserem neuen König) ... og nu får du også et eksemplar. Bogen fortæller vores historie med alle højde- og lavpunkterne.

Det er en gave, som giver god mening. Bogen giver ikke blot det tyske mindretals medarbejdere mulighed for at få en samlet forståelse af mindretallets historie og baggrunden for det samlet set velfungerende sam-

liv mellem dansk og tysk, som præger Sønderjylland i dag. Det er også en velskrevet og læsevenlig bog med 100 historier, der tilsammen danner en mosaik med fortællinger fra det tyske mindretals historie. Samtidig er den et museums katalog, der supplerer genstandsformidlingen i udstillingen. Hauke Grella har ydet en stor indsats til gavn for formidlingen af det tyske mindretals historie inklusive de ømme punkter. Bogen fortjener en dansk udgave, da de 100 genstande og fortællinger også vil være interessante og vedkommende for et bredt dansk publikum.

Jørgen Kühl

Klatt, Martin; Kühl, Jørgen: SSW 1948-2023

– Det danske mindretals politiske historie i Slesvig-Holsten.

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 2023, 202 sider.

I anledning af Sydslesvig Vælgerforenings (SSW) 75-års jubilæum har Klatt og Kühl udgivet en aktualiseret udgave af det danske mindretals politiske historie (se *Sønderjyske Årbøger 2015* for en anmeldelse af den første udgave). Med SSW som omdrejningspunkt giver bogen en omfattende redegørelse af den politiske udvikling, som har kendetegnet det danske mindretal siden 1945. I den forbindelse står samspillet mellem og betydningen af partiets kommunal-, lands-, og forbundspolitiske aktiviteter centralt. Forfatterne formår derigennem at illustrere bogens to kernepointer, som samtidig fungerer som den røde tråd; den konjunkturbestemte udvikling, som har været definerende for SSW, og den tiltagende balancering mellem mindretalspolitiske og regionalpolitiske træk. De nye bidrag til det aktualiserede værk fokuserer i særdeleshed på perioden 2014-2023. Foruden en redegørelse for den generelle udvikling, som finder sted, behandles væsentlige emner som Forbundsvalgvalget i 2021, samarbejdet med det tyske mindretals Slesvigske Parti og SSW Ungdom mere dybdegående. Endeligt er konklusionsdelen med partiprogrammer, princippapirer og statistiske tabeller blevet opdateret.

Til trods for at der er tale om et oversigtsværk, bidrager forfatterne med overordnede analyser de steder i bogen, hvor det er oplagt. Disse analysedele er kærkomne, fordi de giver læseren en indsigt i de bagvedliggende årsager og bevæggrunde for bestemte udviklingsforløb. Der savnes dog generelt mere dybdegående analyser som forklaringsramme for visse aspekter af partiets udvikling, særligt omkring valgresultaterne.

Det lykkes derimod Klatt og Kühl at placere SSW's udvikling i en større historisk kontekst, hvilket gavner læseren, idet man dermed får en bedre forståelse af grænselandets historiske udvikling. SSW's udvikling afspejler i høj grad den udvikling, der finder sted i Sydslesvig, i særdeleshed mellem mindretallet og det tyske flertal. Udviklingen af et fredeligt og godt forhold mellem mindretal og flertal har både bidraget til SSW's status som en politisk aktør, der høster anerkendelse og respekt blandt de tyske politiske partier, og til de mindretalspolitiske resultater, som partiet har opnået. Derudover tydeliggøres den betydning, som forholdet mellem Danmark og Tyskland har haft for grænselandets politiske liv og SSW's virke, særligt i krisetider, hvor der blev sat spørgsmålstejn ved SSW's særstatus som mindretalsparti og dermed partiets fritagelse fra 5% spærregrænsen.

SSW's forhold til mindretallets andre foreninger behandles løbende gennem bogen og illustrerer den betydning, SSW har haft for det danske mindretals organisatoriske virke. Sidst i bogen redegøres der for forholdet (konjunkturen) mellem Sydslesvigsk Forenings (SSF) medlemstal og SSW's stemmetal. Siden 1980'erne har SSW i overvejende grad haft støt stigende stemmetal, mens SSF's medlemstal tværtimod har været støt faldende. Den positive politiske konjunktur har således ikke haft den samme effekt på den kulturelle identifikation med mindretallet. Dette afsnit er ret spændende og illustrerer nogle interessante udviklinger og ikke mindst pointer. Det er dog en skam, at forfatterne ikke har gjort afsnittet mere omfattende. Eksempelvis skriver de afslutningsvis, at "den igangværende udvikling af politiske og kulturelle konjunkturer vil få afgørende indflydelse på mindretallets fremtidige struktur og organisationernes funktion". Men forfatterne lader udsagnet stå, uden at redegøre eller argumentere for, hvordan og hvorfor disse konjunkturer vil få afgørende indflydelse på mindretallets fremtidige udseende.

Ikke desto mindre er der stadig tale om et velskrevet og letlæseligt værk om det danske mindretals politiske historie. Selv om bogens hovedfokus er SSW og det danske mindretal, fortæller den lige så meget om det politiske liv i Slesvig-Holsten. Bogen henvender sig derfor til enhver med interesse for mindretals- og regionalpolitik i det dansk-tyske grænseland.

Rejhan Bosnjak

Kraack, Gerhard (red.): Epistolae Pontagrienses. Die Briefsammlung des Johannes Berndes, Pastor und Propst in Broager 1548-1582.

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden bd. 18. Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs bd. 123, Schleswig 2023, 361 sider.

Bogens titel er delvis på latin, og det virker måske afskrækkende på mange. Titlen er en oversættelse af stednavnet "Broager" til latin. På dansk ville bogens titel nok forekomme mere tillokkende: "Broager-breve". Den kryptiske overskrift bør imidlertid ikke afskrække nogen. For ganske vist er dette en bog skrevet på tysk og latin, men til gengæld er der tale om en central kildesamling om kultur- og kirkehistorien i Sønderjylland i årtierne efter reformationen.

Bogen gengiver 349 breve skrevet af Johannes Berndes, som var sognepræst i Broager fra 1554 til sin død i 1596. Fra 1565 virkede han også som provst for Sundeved og delvis Als og Ærø. Brevene dækker tidsrummet 1548-1582, de fleste er skrevet til præster og latinskolelærere, og alle er på latin, som var præsternes indbyrdes embedssprog. Hvert af de latinske breve er i udgivelsen ledsaget af et fyldigt sammendrag på tysk. Brevene giver et bredt indblik i en præsts og provsts embedsvirke i 1500-årene, de fortæller om præstens kontakter og netværk i ind- og udland, hans forhold til de lokale øvrigheder enkedronning Dorothea, hertug Hans den Yngre og deres embedsmænd, og der er interessante blik ind over præstens privatliv med hustruer, svigerfamilie og børn og livet i præstegården i Broager.

Berndes var præstesøn fra Flensborg og havde gode kontakter i byens gejstlighed og borgerskab. Han kom på gymnaset i Lüneburg, læste teologi i Leipzig og Luthers Wittenberg og blev kun 23 år gammel sognepræst i Karlum lidt syd for Tønder. Herfra kom han til Broager, og dér blev han til sin død. Sine tre hustruer fandt han i hhv. præstefamilier i Felsted og Flensborg og i en købmandsfamilie i Flensborg. Fire sønner og fire døtre blev det til, og de blev manøvreret ind i præsteverdenen. Tre af døtrene kom til præstegårdene i hhv. Varnæs, Lysabild og Sønderborg. Sønerne blev sendt på latinskole og så vidt evnerne rakte derfra til højere skoler og universiteter i Leipzig, Wittenberg og Rostock. Faderen sørgede for stipendier fra enkedronning Dorothea og Hertug Hans den Yngre, og det hjalp på finansieringen. En søn endte som præst på Sjælland, en i Rinkenæs, sønnen Daniel levede ikke op til faderens drømme. Han døde 24 år gammel som student i Wittenberg efter at have besøgt mange dyre skoler. "En mor kan selv jeg ikke va-

ske ren", sukkede faderen om sin fortabte søn. Brevene fortæller om et omfattende netværk med børn, gejstlige svogre og svigersønner og en bekendtskabskreds blandt præster, latinskolelærere og professorer i Slesvig og Nordtyskland. Der er også sideblik til privatsfæren. I den store præstegård i Broager var der mange tjenestefolk, der var med væksthushjælp, præstekonen hjalp til og kunne sende fåreoste, oksetunge, skinke og smør som gengæld, når manden takkede for bøger sendt fra sine lærde kontakter ved universiteterne i Rostock eller København.

En stor del af brevene fortæller om Berndes' virke som gejstlig embedsmand. Han var provst i Sundeved og førte som sådan tilsyn med sognene Broager, Dybbøl, Nybøl, Sottrup, Ullerup og Adsbøl. Desuden fik han i årene 1566-71 af enkedronning Dorothea, som havde residens på Sønderborg Slot, overdraget tilsynet med de 13 kirker på Als og 4 på Ærø. Efter dronningens død blev Als og Ærø igen henlagt under biskoppen på Fyn, men Berndes fortsatte som Sundeved-provst og fik yderligere fra 1582 tilsynet med Munkbrarup-området i Nordangel af hertug Hans den Yngre. Som provst udsendte Berndes rundskrivelser til alle præster. De indeholdt bl.a. anvisning om at holde bededage mod tørke, pest og ufred, de pålagde præsterne at inkludere kongen, enkedronning Dorothea og hertug Hans i kirkebønnen, fastlagde ugentlig katekismusundervisning og formanede til flittig kirkegang og ordentligt levned for at afvende Guds straffedom. Mange breve blev sendt til enkeltpræster, f.eks. når der var problemer med drikkædighed og utroskab eller stridigheder i menighederne. Præsterne blev indbudt til præsteordinationer i Broager og konventer, hvor de drøftede teologiske anliggender og holdt fællesspisning.

Alt blev meddelt på latin. Sproget hos hertugen og enkedronningen var tysk, men i glimt fremgår, at dansk var vigtigt i gudstjenesterne. Når Berndes søgte efter en præstekandidat, blev det fremhævet, at kandidaten skulle være god til dansk; provsten leverede præsterne tekster på dansk til brug ved bededagene, og ved gudstjenester, som var særlig vigtige for at afvende Guds vrede, nævnte han udtrykkeligt, at bøn og sang skulle være på dansk, så menighederne virkelig fattede budskabet. Også vigtige lovebekendtgørelser skulle oplæses på dansk.

Til disse embedsbreve kommer mange breve til den private bekendtskabskreds, til familien og til standsfæller uden for provstiet.

Brevene giver et bredt billede af præste- og kirkelivet på Sønderborg-egnen i det halve århundrede efter reformationen. I glimt ser vi, at det ikke var let at få folk til at opfylde de skrappe krav om kirkegang, i

nogle præstegårde gik det livligt til med øldrikning og måske utroskab, og der er antydninger om et hårdt styre under hertug Hans, som krævede præsternes kornafgifter prompte afleveret på slottet i Sønderborg. Befolkningen blev konstant mindet om, at deres øvrighed var kongen, enkedronningen og hertugen.

Brevene er bevaret i Kiels universitetsbibliotek i Berndes' egen afskrift, og det har krævet den kyndige udgiver flere årtiers arbejde at skabe orden i de komplicerede papirer og transskribere den vanskeligt læste tekst. Nu er brevene gjort tilgængelige, dels med den fuldstændige originaltekst på latin, dels med fyldigt sammendrag på tysk af hvert brev. En detaljeret indledning redegør for manuskriptets overlevering og påpeger de mange temaer, som rummes i brevene. Alt er ledsaget af supplerende anmærkninger og afsluttet med gode person- og stedregistre. Kort sagt: et værdifuldt arbejde, som aldrig vil blive forældet.

Man kan nøgternt spørge, om det havde været mere tidssvarende at udgive brevene i den fuldstændige oversættelse til tysk, som udgiveren også har foretaget og ikke på latin. I alle tilfælde vil anmelderen ønske, at værket finder mange benyttere, at forskere går ind i originalteksterne og analyserer brevene, og at lokalhistorikere på Sønderborg-egnen går på opdagelse i en hidtil ukendt historie.

Lars N. Henningsen

Porskrog Rasmussen, Carsten (red.): Sønderjyske eliter – fra oldtiden til industrialderen.

Skifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 123, Aabenraa 2024, 296 sider.

Hvis man slår op i Nudansk Ordbog under ordet "elite", får man at vide, at det er betegnelsen for "den bedste eller dygtigste del af en bestemt gruppe personer". I en bredere forstand er der traditionelt her tale om det mindretal, der indtager topposterne i samfundet på en række områder, det være sig politisk, militært, økonomisk eller kulturelt og ideologisk. Det er denne gruppe, der i en historisk sammenhæng er emnet for den nye bog: "Sønderjyske eliter – fra oldtiden til industrialderen". Bogen er en udløber af en forskningssatsning ved Museum Sønderjylland, der her har udmøntet sig i ni artikler, som er skrevet af forskellige forfattere.

I et indledende kapitel gør Mikkel Leth Jespersen rede for intentionerne med antologien. Det nævnes, at de historiske artikler beskæfti-

ger sig med sociale eliter, der befinder sig over landsbyniveau, men under fyrsteniveau. Det betyder, at de enkelte eliter på den ene side har en indflydelse, der rækker ud over det lokale og på den anden side omfatter en kreds af en vis størrelse. I geografisk henseende er fokus rettet mod det historiske Sønderjylland mellem Kongeå og Ejder. I det følgende bliver der i indledningen gjort nærmere rede for de forskellige tilgange til betegnelsen "elite" – herunder bl.a. sociale eliter, grundlaget for elitestatus og markeringer heraf.

Som nævnt tager bogen udgangspunkt i oldtiden. Det er her, Lisbeth Christensen og Lars Grundvad ser nærmere på henholdsvis "Den sønderjyske elite fra ældre bronzealder til førromersk jernalder" og "Fæstet-Harreby-Sønder Hygum: Et sønderjysk førkristent magtcenter – med fokus på yngre jernalder og vikingetid". Det er to spændende artikler, hvor der ud fra et prestigepræget højbyggeri, gravfund, hustomter, en guldskat (Fæsteds skatten) m.m. drages interessante konklusioner om datidens samfundsstruktur i den øvre ende. Ja – Lars Grundvad vover endda pelsen ved at foreslå, at stormandsgården ved Harreby var en kongelig residens.

Anders Hartvig og Bjørn Poulsen har set nærmere på "Sønderjysk aristokrati i tidlig middelalder: Urneslægt, Urnehoved ting og Petersborggravningen". Her indkredses med Urneslægten en aristokratisk elite på højt plan og det miljø, den indgik i i 11-1200-tallets Sønderjylland. Interessant er her bl.a. fundet af en nedlagt landsby ved Petersborg to kilometer syd for det nuværende mindested for Urnehoved ting klods op ad Hærvejen. Anlæggelsen af denne landsby i 1100-tallet indikerer ifølge de to forfattere en mulig datering af Hærvejens (nye) forløb over Urnehoved banke og hermed også Urnehovedtinget.

I artiklen "Adelselite, region og fyrstemagt. Det slesvig-holstenske ridderskab ca. 1440-1700" fokuserer Mikkel Leth Jespersen på ridderskabet som en regional elite i hertugdømmerne. Her beskrives udviklingen i det nævnte tidsrum og den indflydelse, ridderskabet havde gennem de skiftende tider på den politiske udvikling. Forfatteren skriver afsluttende, at ridderskabet har overlevet de seneste 200 års politiske omvæltninger – og "eksisterer stadig". Det kan anmelderen af disse linjer bekræfte. Da jeg i 1998 blev dansk generalkonsul i Flensborg, kendte jeg nok til ridderskabets eksistens i en historisk sammenhæng, men ikke, at det forsat levede i bedste velgående. Det måtte jeg sande, da jeg selv blev bedt om at holde en tale for det ved dets årlige møde i Kiel!

Leah Porse Rasmussen har skrevet en interessant artikel om et ofte overset emne, "Fribondeeliten i Slesvig". Fribønderne havde ligheder med adlen i kraft af særlige privilegier – herunder skattefrihed, og adgang til magtfulde positioner i form af embeder – fra senmiddelalderen og frem til midten af 1800-tallet. Som modydelse skulle de bl.a. stille husly, forplejning eller kørsel til rådighed for landsherren. Et eksempel herpå var Oldemorstof ved Hærvejen, hvor privilegierne for gården er kendt gennem 300 år.

Carsten Porskrog Rasmussen har skrevet om "Slesvigske bondeeliter mellem reformationen og landboreformerne". Der argumenteres her overbevisende for, at der i det tidligt moderne Slesvig kunne findes eliter, som ikke stod uden for og over bondesamfundet, men var en del af det. Det var bønder, der i kraft af deres velstand, indflydelse og anseelse hævede sig over deres standsfæller. Det gjaldt ikke mindst i marskegnene, hvor der ikke var nogen adel. Det konkluderes, at Slesvig var kontrasterens land, også i spørgsmålet om bønder og elite, samt at hertugdømmet generelt rummede bondeeliter i en højere grad end det meste af det øvrige danske monarki.

Hans Schulz Hansens bidrag til antologien har overskriften "Nationale eliter i Sønderjylland 1815-1920". Her følges udviklingen i såvel den danske som den slesvig-holstenske/tyske bevægelse. Det formede sig forskelligt i perioden, men fælles for dem var det, at det først var i 1840'erne, at Nordslesvig fik sine egne nationale eliter. Teksten er ledsaget af flere interessante bilag og tabeller over de forskellige repræsentationers og foreningers nationale sammensætning. Det bemærkes, at der i modsætning til den danske bevægelses fremtrædende mænd og kvinder ifølge forfatteren "hersker nærmest larmende tavshed om de tysksindede nordslesvigeres elite. Ingen mindsten, ingen malerisamling, ingen kollektive biografier".

Antologien afsluttes med et kapitel om "Industrifyrsten – Mads Clausen, den industrielle patriark på Danfoss". Det er Mariann Kristensen, der er forfatter hertil. Artiklen adskiller sig på flere måder fra de forrige kapitlers brede tilgang, idet der her er fokus på en enkelt person og det med en tese om, at Mads Clausen ledede sin virksomhed "som en industriel patriark". Det er således, som forfatteren skriver, ikke artiklens formål at klarlægge tilstedeværelsen af en erhvervselite inden for industrien, idet det forudsættes, at den fandtes. Det konkluderes, at Mads Clausens tilgang til rollen som virksomhedsejer i udgangspunktet var

baseret på et "gårdejerfundament", hvor han overtog noget af det sociale ansvar over for de mange ansatte, som i et landbrugssamfund tidligere lå hos de store gårdejere.

Sammenfattende skal det bemærkes, at bogen er velskrevet og udgør et godt supplement til den generelle sønderjyllandshistorie med sit fokus på de forskellige eliter frem til industrialderen. At oldtiden også er taget med i denne sammenhæng, er dristigt – men vellykket. Hvis der skal indsnige sig en enkelt kritisk bemærkning, er det den, at kirkens folk ikke er kommet med i omtalen af de sønderjyske "eliter". Det være sig i katolsk tid eller efter reformationen. At de frem til vor tid har spillet en central rolle i samfundet, såvel lokalt som regionalt er evident. Men retfærdigvis kan man som anmelder ikke bebrejde udgiverne denne mangel, for det postuleres ikke, at bogen indeholder en udtømmende omtale af de sønderjyske eliter.

Henrik Becker-Christensen

Poulsen, Jens Aage: 1864 – Hvad lærte eleverne?

Om nederlaget og historiebrug i skiftende tiders skolebøger.

Syddansk Universitetsforlag, Odense 2023, 287 sider.

Interessen for menneskers fortidsbrug har været støt stigende såvel i historieforskningen som historieundervisningen. Det er velbegrundet, eftersom fortidstolkninger er med til at præge, hvordan folk erfarer og føler, tænker og handler og dermed deres samtidsforståelse og fremtidsforventninger. Brugte fortider danner erindringsspor og kaldes derfor erindringssteder. Det er imidlertid et både ligefremt og vanskeligt forskningsfelt. Det er som regel ikke vanskeligt at opspore kildemateriale vedr. fx politikeres fortidsbrug, til gengæld er det som oftest yderst vanskeligt at belægge menigfolks fortidsbrug – både når det gælder, hvilke fortider der har sat sig nævneværdige erindringsspor og dermed præget deres historiebevidsthed, og hvilke(n) betydning(er) de fortider har fået tilskrevet.

1864 er det erindringssted i en dansk sammenhæng, der har fået mest opmærksomhed. Her findes allerede en fyldig litteratur, bl.a. bøgerne *1864* (2007) og *Efter 1864 – Krigens følger på kort og langt sigt* (2016). Den litteratur blev i 2023 udvidet med to nye udgivelser. Dels Jens Lei Wendel-Hansens *De træer, de drypper endnu – 1864 i dansk politik* med fokus på den lære, politikere og folk fra kultureliten har søgt at udtrække af de

gjorte erfaringer i 1864. Dels den her anmeldte bog af Jens Aage Poulsen 1864 – *Hvad lærte eleverne? Om nederlaget og historiebrug i skiftende tiders skolebøger*. Det drejer sig om to af hinanden uafhængige undersøgelser.

Jens Aage Poulsen har gode forudsætninger for at udarbejde en sådan bog. Han har et detaljeret kendskab til de senere års arbejde med fagets formål og vejledninger, er selv en flittig forfatter af fagbøger til brug i historieundervisningen i folkeskolen og på lærerseminarier og har også været en nøgleperson i etableringen af HistorieLab i Jelling. I sin nye bog har han sat sig for at besvare følgende spørgsmål: "Hvordan og hvorfor er fremstillingen af 1864-krigens forudsætninger, forløb og følger ændret i skolens læremidler (historiebøger og portaler) i tiden efter krigen og til nu? [...] Undersøgelsens perspektiv er således historiebrug." (s.10-11)

Bogen indledes med en redegørelse for den flerhed af faktorer (bl.a. politiske forskrifter, didaktiske overvejelser og historiefaglige forskydnings), Poulsen medtænker i sin analyse af lærebøgerne, idet deres fremstilling af 1864-nederlaget indplaceres på en skala med en "selvpiskertradition" i den ene ende og en "offertradition" i den anden. Dernæst følger en redegørelse for, hvordan der i 1800-tallet etableres en tradition for udformningen af historiebøger til undervisningsbrug. Det følges op af den detaljerede analyse af skolebøgernes behandling af 1864 opdelt i tre tidsperioder: fra 1864 til 1900, fra 1900 til 1960 og efter 1960.

Overordnet set er Poulsen nået frem til tre hovedkonklusioner. Den første er, at den fremherskende "offertilgang" (dvs. mest Bismarcks skyld og andre landes svigt) i 1800-tallet som oftest blev udskiftet med en "selvpiskertilgang" (dels kongens, dels danske politikeres egen skyld) i løbet af 1900-tallet. Den anden er, at 1800-tallets emotionelle (dvs. nationale og antityske) fortællestil i 1900-tallet blev udskiftet med mere tørre og saglige fremstillingsformer. Men for det tredje fremhæves tillige en sejlvet traditionsdannelse: Historiebøgerne har som hovedregel været udformet som "entydige og lukkede fortællinger, der fremstår som endegyldige sandheder om fortidige begivenhedsforløb – og ikke som fortolkninger." (s.262) Poulsens undersøgelse er gennemarbejdet, grundig og detaljeret, idet den underkaster op mod 100 historiebøger en indholdsanalyse. Det bliver dog til tider en ret krævende læsning, da meget af bogen består af lange rækker af kortfattede redegørelser for en lærebogs fremstilling af baggrunden for og betydningen af 1864-nederlaget. Det kan ikke andet end føre til utrolig mange gentagelser. Kun i enkelte tilfælde – ved de mest udbredte lærebøger af bl.a. Nikoline Helms – fremlægges en lidt mere detaljeret analyse.

Afslutningsvis må der også peges på et misforhold mellem bogens titel og den overordnede og styrende problemstilling (jf. ovenfor). Titlen 1864 – *Hvad lærte eleverne?* angiver, at der fremlægges viden om, hvad skolens elever har – videns- og holdningsmæssigt – tilegnet sig om de gjorte erfaringer i 1864. Men det er ikke tilfældet. Det skyldes, at det ikke er muligt at slutte fra, hvad der står i lærebøger, til hvad eleverne tilegner sig. Pædagogisk må der skelnes klart mellem "undervisning" (det planlagte og tilsigtede) og "læring" (hvad elever faktisk lærer). Når det forhold undersøges, fremgår det, at der kan være en verden til forskel mellem sigtet med en lærers undervisning og elevernes faktiske læring. Poulsens nye bog giver veldokumenteret viden om, hvad lærebogsforfattere har søgt at videreformidle om 1864, men meget lidt indsigt i, hvordan skolens undervisning om 1864 har sat sit præg på elevernes historiebevidsthed.

Bernard Eric Jensen

Rasmussen, René: Danmarks bedste flyver

– Piloten Christian L. Johannsen i dansk og tysk flyvning.

Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2024, 348 sider.

Det er mere end glædeligt, at historiker og museumsinspektør René Rasmussen har kastet sig over at researche og skrive en biografi om Christian Johannsen, en farverig person i dansk flyvehistorie, som havde en markant placering i årene efter 1. verdenskrig og frem til 1928, hvor han så sig nødsaget til at søge lykken – underforstået: nye muligheder for at flyve – i sit andet fædreland, Tyskland. Om Johannsen, som bogens titel antyder, var "Danmarks bedste flyver", som han blev udnævnt til af Kai den-danske-sang-er-en-ung-blond-pige Hoffman i 1927, kan man altid diskutere. Det er svært at måle, men at han var dygtig, at han spillede en central rolle i de år, og at der i det hele taget ikke er ret mange danske piloter, der har haft en karriere med så meget eventyr som ham, står ikke til diskussion. Så meget mere velkomment er det, at vi nu har en samlet oversigt over hans liv.

Bogen indledes med en gennemgang af kildematerialet og en diskussion af Johannsens troværdighed. Hovedparten af bogens treogtredive kapitler gennemgår herefter kronologisk hans liv fra barndommen i Flensborg til han endte som skrædder i Lyngby. Rasmussens omfattende research gør det muligt for ham at komme langt omkring i Johannsens farverige tilværelse.

Bogens fire længste kapitler fortæller om Johannsens tid i Dansk Luft Rederi på Lundtofte flyveplads 1919-23, om hans tid i Det Danske Luftfartselskab 1926-28, hans flyvning til Kina i 1929 og om forsøget på at flyve over Atlanten fra øst mod vest i 1931. Flyvehistorisk set er de også de mest bemærkelsesværdige begivenheder i hans liv. Ikke mindst årene umiddelbart efter 1. verdenskrig er meget spændende i dansk flyvning, da der opstod en række selskaber i forventningen om en lysende fremtid for passagerflyvningen. Dansk Luft Rederi var det mest succesfulde og Johannsen dets mest fremtrædende pilot. Forbryderjagt, faldskærmsudspring, sølvsmugleri, filmoptagelser og genforeningsfest – vi kommer godt omkring i de år. Underholdende, oplysende og godt researchet.

Det er spændende nyt – i det mindste for undertegnede – at forfatteren har fundet ud af, hvad der skete med Johannsen, da han kom til at flyve i både det nationalsocialistiske luftsportsforbund DLV og siden Luftwaffe. Han meldte sig ind i NSDAP i 1933, men som forfatteren konstaterer: "Det var formentlig opportuniste snarere end politisk overbevisning, der førte ham ind i partiet". Går man antropologisk til værks, kan man konstatere, at flyvehistorien er fuld af eksempler på, at det for en flyver først og fremmest gælder om at flyve. Ideologiske overvejelser kommer i anden række. Det har alle dage været vanskeligt at komme til at flyve, at komme ind i den verden, som er flyvernes. Når man først er der, er den unikke eksistens vanskelig at give slip på. Hvem siger, at man ikke kan komme til at sætte kikkerten for det blinde øje?

Rent flyvefagligt har bogen skønhedspletter, og et par af dem skal nævnes her. I modsætning til, hvad bogen hævder, er der ikke længere seriøs diskussion om, hvorvidt Ellehammer var den første, som fløj i Europa. Ellehammer hoppede med apparater tungere end luften, men det havde andre europæere gjort før ham. Skal man tale om egentlig flyvning, må man som et minimum kræve, at flyvemaskinen skal kunne styres. Ellehammer opfandt aldrig en maskine, der kunne styres på nogen form for kontrolleret vis.

På side 29, hvor Johannsens første flyvninger i (formodentlig) 1912 beskrives, forklares en flyvnings korte distance helt lige ud med, at "endnu havde ingen flyver nemlig løst gåden med, hvordan man foretog en skarp vending, og hverken krængeror eller balanceklapper var opfundet." Det er regulært forkert, for der var bestemt flyvere, der vidste, hvordan man foretog et skarpt drej, og krængeror (eller balanceklapper, hvis man vælger at bruge den antikke betegnelse) blev brugt

på fly i forskellige mere eller mindre vellykkede udgaver fra 1908. Når Rasmussen skriver, at "vendinger blev foretaget som flade drej med sideroret, hvor maskinen kurede rundt i vandret stilling som et skib til havs", er det også en fejl. Et fly kommer automatisk til at krænge, når man drejer alene på sideroret, og ved Berlin fløj Anthony Fokker på den tid sin "Spinne" i skarpe drej uden at have krængeror på den.

Den slags fejl er ærgerlige i en biografi om en flyver, men bogen kan alligevel varmt anbefales for sine ubestridelige kvaliteter, absolut en af de mest interessante bøger om tidlig dansk flyvning i mange år.

Ole Steen Hansen

Thomsen, Poul-Erik: De gjorde en forskel.

Politik og politikere i Sønderjylland i 100 år.

Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2024, 447 sider.

Der er ikke mange, der vil kunne skrive en indsigtfuld, velskrevet og samtidig meget interessant moppedreng af en bog om sønderjyske politikere og om den politik, der nationalt, regionalt og lokalt har været relateret til Sønderjylland i de seneste hundrede år. Forhenværende chefredaktør Poul-Erik Thomsen har gjort det. Hans flydende journalistiske pen kombineret med en stor indsigt i Sønderjyllands historie og politik har skabt et værk, som klart kan anbefales til alle med en interesse i regionens politiske liv siden 1. verdenskrig.

Bogen består af 13 kapitler, der hver især giver et overblik over en periode eller et særligt tema, fx kapitel to "Hovedkulds ind i dansk folkestyre" om det første valg i 1920, hvor det politiske liv i landsdelen skulle etableres og integreres i folkestyret i det øvrige kongerige. De enkelte kapitler efterfølges af 8-10 siders portrætter af centrale politikere, både fra Folketing og Landsting, fra Sønderjyllands Amt og fra kommunerne. I alt bliver det til tyve mere dybtgående beskrivelser og vurderinger. Det begynder meget naturligt med H.P. Hanssen og slutter lige så naturligt med Carl Holst. Man kan naturligvis altid diskutere, hvem der har fortjent sådanne længere beskrivelser. Her må det undre, at en så markant sønderjysk stemme som redaktør og folketingsmedlem A. Svensson (1880-1963) ikke får en længere omtale.

Ved siden af de længere portrætter omtales et væld af folketingspolitikere og borgmestre, uden at der på den måde er tale om en opremsning. Bogen indledes desuden med en prolog og slutter med en længere epilog om "Det særlige ved Sønderjylland".

De første fem kapitler om perioden 1918-1945 genopfrisker på kompetent vis den særlige sønderjyske historie: Spørgsmålet om grænsedragningen, afstemningen i 1920, de økonomisk meget vanskelige 20'ere, det tyske mindretal, nazificeringen og besættelsen. Fokus er hele tiden på de overordnede politiske spørgsmål i forhold til Sønderjylland og på de centrale politikere. Sønderjylland var stadig noget særligt, hvor der var brug for en helt særlig indsats som ingen andre steder i landet.

På det partipolitiske niveau skulle man finde sine ben og skabe lyd-hørhed i det nationale system. Forhåbningen om hos visse politikere at kunne skabe regionale partier, især et sønderjysk Venstre, led hurtigt skibbrud, og sønderjyderne måtte i Folketing og Landsting kæmpe om magt og indflydelse på linje med repræsentanter fra andre landsdele. Økonomisk og infrastruktur-mæssigt var der særlige udfordringer, som en slunken statskasse kun til dels kunne afhjælpe. Men under det hele lå den største af alle udfordringerne, kampen mellem det danske og tyske. Det handlede om kultur og sprog og skoler, og det handlede om grænsen, som var til stadig diskussion. Fra 1933 og frem til 1945 føjede den markante nazificering af det tyske mindretal sig yderligere til det særligt sønderjyske.

Poul-Erik Thomsen føjer ikke nyt til, men skaber et fint overblik. Portrætterne er bogens største fortjeneste. Her trækkes hel- og halvglemte lokal- og landspolitikere frem og behandles af den erfarne politiske analytiker med både indlevelse, blik for styrker og svagheder, men også med nænsomhed. Således hedder det om Hans Jepsen Christensen (1880-1954), der var landstingsmand, men første og fremmest optaget af skolesagen og det danske mindretal i Slesvig, at han "aldrig løb af pladsen i utide." Han var formand for Sønderjysk Skoleforening i 46 år og for Sydslesvigudvalget i 35 år!

Blandt de portrætterede fra denne periode fornemmer man en særlig varme i omtalen af I.P. Nielsen (1873-1952). Han var sjællænder og ivrig fagforeningsmand og blev af Stauning sendt til Sønderborg i 1920 for at sikre et socialdemokratisk mandat og for at få de tysksindede arbejdere til at stemme på partiet. Han var i forvejen kendt som Der Kindervater, der fik 34.000 tyske børn på kurophold i Danmark fra 1917. Han blev valgt og flyttede snart efter til Broagerland. Han var med til at lægge grunden til "det røde hjørne" i Sønderborg-området i en ellers borgerlig landsdel. Han stod bag Sønderjysk Hjælpefond og fik et meget tæt samarbejde med kronprinsesse og senere dronning Ingrid.

Perioden fra 2. verdenskrigs slutning og frem til 1970 står svagest i bogen, og det skyldes ikke kun forfatteren. Der var ikke så mange markante politikere, og Sønderjylland udgjorde ikke længere en særlig Sonderweg. Vel var der et betændt mindretalsforhold, og grænselandet stod også i centrum for Bonn-København erklæringerne fra 1955, men der var ikke på samme måde behov for landspolitisk opmærksomhed. Med Danfoss i spidsen rullede industrialiseringen også ind over den sønderjyske landsdel og skabte ny udvikling.

Med kommunalreformen gældende fra 1970 og frem til og med 2006 bliver den samlede sønderjyske stemme igen stærkere. Poul-Erik Thomsen kan her trække på sit indgående kendskab til persongalleriet og den sønderjyske udvikling. Det resulterer således i fine og velafbalancerede karakteristikker af de tre mænd, der nåede at blive amtsborgmestre: Erik Jessen (1919-2002), Kresten Philipsen (1945-2011) og Carl Holst (f. 1970). Det samme gælder også karakteristikken af statsminister Poul Schlüter (1929-2021), som forfatteren betegner som "den sønderjyde, der ubestridt har nået den største politiske karriere."

Som sædvanlig, når det er en bog fra Historisk Samfund fra Sønderjylland, er der tale om en flot udgivelse. Redaktøren har sørget for en fin billedside, der er læst god korrektur, og det er en stor fordel, at der med de mange omtalte politikere er et omfattende navneregister.

Her skal blot nævnes nogle få fejl: De fire sønderjyske amter udgjorde én samlet valgkreds fordelt på syv opstillingskredse frem til 1970 (og ikke 1960 som anført s. 56); borgmester og senere amtsborgmester Erik Jessen var ikke gul spejder, men blå (s. 268); Syddansk Universitet etablerede sig i Sønderborg i 1998 (og ikke 2007 som anført s. 397). Men det korrekte er, at Alsion blev indviet i 2007.

Er man bare lidt interesseret i sønderjysk historie og politik i de seneste godt hundrede år, er Poul-Erik Thomsens bog et fund. Begejstringen bliver ikke mindre af, at den store bog takket være stor fondsstøtte kan købes til 300 kr.

Flemming Just

Forfatterliste

Henrik Becker-Christensen, dr. phil., tidl. generalkonsul i Flensborg,
e-mail: henrik@becker-christensen.dk

Rejhan Bosnjak, ph.d., historiker, Forskningsafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: reb@dcbib.dk

Gorm Balle Feldstedt, cand.mag. i historie, Aarhus Universitet,
e-mail: gormbf@gmail.com

Ole Steen Hansen, forfatter, fotograf, flyvejjournalist og pilot, sidefag
i historie fra Aarhus Universitet, e-mail: steen.wings@gmail.com

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Hans Henrik Hjermitsev, lektor, ph.d., UC SYD i Aabenraa,
e-mail: hhhj@ucsyd.dk

Bernard Eric Jensen, adjungeret professor, Roskilde Universitet,
e-mail: mail@bernardericjensen.dk

Mikkel Leth Jespersen, ph.d., historiker, afdelingsleder Tønder
Kommune og formand for Historisk Samfund for Sønderjylland,
e-mail: mikkellethjepsersen@outlook.dk

Carl Christian Jessen, cand.theol., sognepræst emeritus, seneste
ansættelse Skagen, e-mail: ccjessen@gmail.com

Flemming Just, dr.phil., adjungeret professor, fhv. museumsdirektør,
e-mail: fljust18@gmail.com

Jørgen Kühl, ph.d., rektor emeritus, adjungeret professor ved
Europa-Universität Flensburg, e-mail: joergen_kuehl@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, ph.d., arkiv- og forskningsleder,
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
e-mail: mnrn@dcbib.dk

Niels T. Sterum, mag.art., forfatter, e-mail: sterum.niels@gmail.com

Merete Bo Thomsen, ph.d., fhv. historiker ved Forskningsafdelingen ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, e-mail: mereteboth@gmail.com

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2023

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

I løbet af 2023 havde centeret et uheldigt sammenfald af det hidtil mindste antal medarbejdere og det største optag på European Studies nogensinde. Det gav nogle skæve arbejdsbyrder og satte sit præg på aktiviteterne.

Foruden den faste kerne af en professor og tre lektorer havde centeret tilknyttet to post.docs. – Caroline Elisabeth Weber og Barbora Gulisova, der var overvejende beskæftiget med henholdsvis undervisning og det projekt til undersøgelse af udviklingen i Sønderborg siden den store Monitor-rapport, finansieret af Bitten og Mads Clausens Fond, som blev afsluttet ved årets udgang. Derimod lykkedes det ikke at få besat et adjunktur grundet en økonomisk opbremsning på SDU, som standse ansættelsesprocessen, netop da der skulle gennemføres samtaler. I forbindelse med vores Leadpartner-rolle i Horizon projektet B-Shapes vendte Martin Klatt i øvrigt delvis tilbage som ansvarlig for administrationen af EU-projektet.

Institutionelt begyndte vi i efteråret at forberede en ny struktur på Institut for Statskundskab, der ikke ændrer på CBRS, men hvor antallet af forskningsgrupper bliver reduceret til tre. Hertil kommer en fusion med Center for Landdistriktsforskning i Esbjerg, der rummer potentialer også for grænseregionsforskningen.

På European Studies blev der igen gennemført en ekskursion til Bruxelles, og i efteråret kulminerede antallet af studerende med over 50 nyoptagne. Antallet af ansøgere var ret overvældende. Det styrker på den ene side centerets økonomi og stilling på SDU generelt, men de større hold var en udfordring både for selve undervisningen og de fysiske rammer på Alsion.

I den forbindelse er det værd at nævne, at centeret holdt flyttedag. Vi rykkede lige inden sommerferien alle vores kontorer hen i den anden ende af Alsion, hvor SDU har fået sin egen etage til samfundsvidenskab og humaniora. Denne omrokering skyldtes ikke mindst et ønske

fra andre fakulteter, men resultatet var positivt – ikke mindst fordi vi ikke gav køb på vores interesser i processen. Vi er nu alle samlede, og arbejdsklimaet har bestemt ikke taget skade af flytningen.

Vi har naturligvis deltaget i konferencer og bidraget med udgivelser. Det russiske overfald på Ukraine har styrket geopolitiske aspekter i grænseforskningen, og centeret har profiteret af det omfattende kendskab til polsk-ukrainske grænseforhold, som Katarzyna Stoklosa allerede besad i forvejen.

Endelig kunne centeret registrere endnu en stor og bemærkelsesværdig funding-succes, idet Dorte Jagetic Andersen med en DFF-bevilling til projektet Coloring Borders Green sikkert har lagt grunden til en ny og innovativ dimension i grænseforskningen. Den passer naturligvis perfekt ind i både funding- og forskningslandskabet, som det udvikler sig for tiden. Projektet problematiserer grænsetænkning og klimapolitiske tiltag, specielt de komplekse vanskeligheder, som grøn omstilling møder i grænseoverskridende sammenhænge. Der er tale om et projekt, der også finder argumenter og eksempler i den dansk-tyske grænseregion. Coloring Borders Green løber til 2026, og der vil blive tilknyttet forskere.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

Danevirke Museum (DAMU) har i hele perioden holdt til i et midlertidigt besøgscenter tæt på stedet, hvor det nye museum opstår. Året 2023 sluttede med et samlet besøgstal i det interimistiske center på lidt over 13.000, hvilket atter er en tilvækst. Dog kan vi ved grupperejserne og desværre også på skoleområdet efterhånden se en betydelig effekt af, at vi for tiden ikke råder over et regulært museum med en større udstilling. På den positive side kan vi dog konstatere, at vi med skoletjenestens tilbud når en større andel af de skoleklasser, der besøger Danevirke.

Formidlingen

Vi får glædeligvis også løbende positive tilbagemeldinger på den komprimerede udstilling, vi har udviklet til vores containerbygning. Det ændrer dog ikke ved, at vores muligheder for at arbejde med den er begrænsede. Vi har immervæk løbende kunnet foretage mindre modifikationer. I efteråret 2023 er udstillingen blevet udvidet med en model af porten i det tidligste Danevirke fra Moesgaard Museums tegnestue og en topografisk model af Danevirke fra Archäologisches Landesamt.

DAMU's formidlingsarbejde har ikke mindst nydt godt af, at formidlingen siden foråret 2023 er blevet styrket med hele to fastansatte museumspædagogiske medarbejdere (på lidt mindre end 1,5 stillinger). Dette har ikke kun givet bedre muligheder for at servicere skoleklasser og andre besøgsgrupper, men også gode rammer for at videreudvikle skoleprogrammet. Efter et skifte i stillingen som ledende museumspædagog er programmet atter blevet udviklet og differentieret både for danske og tyske skoleklasser. Som led i det dansk-tyske museumssamarbejde, som DAMU ser sig selv som motor for, har vi desuden i 2023-2024 udviklet et fælles undervisningsmateriale om vikingetiden med Vikingemuseet Hedeby og Kongernes Jelling. Det bygger videre på fortællingen i den fælles animationsfilm "Gudruns Rejse". Et elevhæfte i tegneseriestil,

Danevirke Museum har udviklet undervisningsmateriale om vikingetiden sammen med Kongernes Jelling, Vikingemuseet Hedeby og historiedidaktiske eksperter fra Universitetet i Flensburg og CVL i Jelling. Foto: DAMU/Rasmus Meyer.

som er illustreret af kunstneren Bjørk M. Friis, et tilsvarende lærerhæfte med baggrundsinformationer (begge i en dansk og en tysk version) samt on-site besøgsforløb for børn i 4. til 6. klasse er blevet udviklet. De blev tryktestet grænseoverskridende med skoler fra Danmark og Sydslesvig i juni-juli 2024, før undervisningsmateriale og besøgsprogram nu evalueres og afsluttes i løbet af efteråret. Projektet støttes af INTERREG-borgerprojekt-fonden med 485.000 kr. Målet er at tydeliggøre den fælles historie og fremme museumsbesøg på tværs af grænsen.

Arrangementer

I januar-februar 2024 tog museet 160-året for krigen i 1864 op. Daglige opdateringer på de sociale medier med kort og informationer om hændelserne for 160 år siden kulminerede i et arrangement den 4. februar, hvor DAMU's reenactment-soldater sammen med Jyske Landssoldater viste og fortalte om soldaternes kår i 1864. De blev suppleret med en 1864-rundvisning ved volden og museumspædagogiske tilbud. I alt gjorde mere end 200 mennesker brug af tilbuddet, selv om vejrforholdene var dårlige (dog ikke så elendige som i 1864). Generelt har det været vanskeligt at gennemføre arrangementer, da udearealerne omkring museet har været mudrede på grund af udgravninger og byggearbejdet med et adventure-golfanlæg. Det har begrænset mulighederne stærkt. Det største arrangement i perioden om "Bue og pil i vikingetiden" fandt sted i starten af august 2023. Det blev gennemført i samarbejde med vikingegruppen Opinn Skjold og den kendte eksperimentalarkæolog Harm Paulsen. Deres aktiviteter blev suppleret med tilbud fra museets skoletjeneste og vores "one dollar man", Nis Hardt. Dette arrangement, som også omfattede rundvisninger i den aktuelle udgravning med museumslederen, samlede mere end 300 gæster fra nær og fjern.

Arkæologien

Udgravningerne umiddelbart omkring besøgscentret, der forberedte både det omtalte minigolfanlæg og en udvidelse af den offentlige parkeringsplads i 2025, vakte stor opmærksomhed om museet. Archäologisches Landesamt (ALSH) fandt her spor efter to langhuse, der var orienteret mod Hærvejen og lå få hundrede meter foran Danevirkes port. De blev dateret til omkring år 1200 og dermed til Valdemarernes tid. Dette faldt fint i tråd med museets aktiviteter i foråret 2023, hvor der netop var blevet fokuseret på denne periode og Valdemar den Stores teglstensmur. DAMU understøttede atter ALSH ved at orientere jævn-

Bue og pil stod i centrum på Danevirke Museums største arrangement i sommeren 2023. Foto: DAMU/Sven Geissler.

ligt om udgravningens resultater på de sociale medier og organisere presse- og offentlighedsarbejdet. Fundet af de første huse med umiddelbar tilknytning til Danevirke vandt da også stor genklang – ikke mindst i de danske medier, hvor de endog blev til "breaking news".

Nyt museum

De interimistiske betingelser for Danevirke Museum vil fortsætte en stund, da byggestarten for den nye museumsbygning har måttet udskydes til oktober 2024. Aktuelt regner vi derfor med at kunne slå dørene op til den helt nye Danevirke-oplevelse i sommeren 2026. Den vil blive så meget desto større, idet Kreis Schleswig-Flensburg samtidig investerer massivt i den Arkæologiske Park ved museet. I slutningen af maj 2024 besluttede delstaten Slesvig-Holsten således at stille cirka 7,5 millioner kroner til rådighed til dette projekt. Dermed er der i alt samlet mere end 16 millioner kroner blandt andet til at oprette nye rundgange og et nyt informationssystem. Medio 2026 vil vi altså med støtte fra A.P. Møller Fonden og Augustinusfonden kunne byde vores gæster vel-

kommen til et helt nyt Danevirke-formidlingscenter og samtidig med Kreis' engagement til en opgraderet park foran museets dør inklusive nye parkeringsfaciliteter.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

De gamle arkivbeholdninger, hvoraf nogle allerede er registreret i Arkibas, vil fortsat blive gennemgået og registreret, men foreløbigt stadig mest fotos. Næsten alle vores frivillige arbejder nu med Arkibas, og indtastningen af beholdningerne bliver løbende foretaget. Registreringerne vil dog stadig kræve noget tid, og især de helt usorterede, gamle arkiver og indleveringer fra dødsboer er meget tidskrævende. Blandt de arkivalier, der endnu ikke er behandlet, befinder der sig en række forskellige materialer, herunder efterladte materialer fra privatpersoner, familier, skoler og børnehaver og også fotoalbums.

Fundet af erindringer og en dagbog fra Jef Blume, medlem af det lille politiske råd for det tyske mindretal under nazitiden, ledte til et foredrag på nytårsmødet i Bund Deutscher Nordschleswiger i Sankelmark i januar 2024. Desuden findes en podcast om Jef Blume i Der Nordschleswigers nye podcastserie "Moin Nordschleswig", og en artikel om Jef Blume til Heimatkundliche Arbeitsgemeinschafts årsskrift er på vej.

Forespørgsler fra medlemmer af mindretallet, men også fra danske og tyske forskere og slægtsforskere er stigende. Der spørges om familiers oprindelse, biografiske data, om tidligere tyske bygninger og meget andet, og det glæder os meget. Vi har i øjeblikket åbningstid i arkivet hver torsdag mellem klokken 12 og 16 i museets åbningstid. Der er nødvendigt at tilmelde sig per e-mail på forhånd, men de fleste henvendelser kan dog løses over telefonen eller via en mailkorrespondance.

Den særudstilling, der i øjeblikket kan ses på Deutsches Museum Nordschleswig om den 9. april 1940, er meget velbesøgt og bliver målrettet efterspurgt af de besøgende, hvilket vi også er meget glade for. Særudstillingen kan ses frem til udgangen af august 2024.

Hauke Grella har udgivet en bog med titlen "100 Geschichten aus dem Deutschen Museum Nordschleswig". Bogen fortæller det tyske mindretals mangefacetterede historie ved hjælp af udvalgte genstande og de tilhørende historier. Den kan erhverves på museet, i de tyske biblioteker og i Haus Nordschleswig i Aabenraa.

For at bringe endnu mere historisk viden ud til folk, der ellers ikke er typiske museums- og arkivgæster, planlægges en museums-pubquiz

den 24. maj 2024, hvor alle var velkomne. Dette er en ny og anderledes måde at formidle historisk viden på.

Museet og Arkivet vil være repræsenteret på Knivsbergfesten den 15. juni 2024 og byde på guidede ture på bjerget og give indblik i begge institutioners arbejde.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Det har været et travlt år i historiegruppen. Vi har haft mange besøgende, holdt mange foredrag, modtaget mange besøgsgrupper og deltaget i mange arrangementer. I løbet af året er vore brugere for alvor vendt tilbage, og i Arkivet har der været omkring 300.000 søgninger via arkiv.dk, ligesom der har været mange personlige henvendelser per mail eller telefon eller ved personligt fremmøde hos os. Dertil kommer mange brugere i Den slesvigske Samling samt flere og flere studerende ved læsepladserne. I løbet af året har der været flere BA- og specialestuderende, som har benyttet materialet i Arkivet og/eller samlingen i deres undersøgelser.

Historiegruppens medarbejdere har deltaget i en række konferencer, messer, arrangementer og så videre. I marts 2023 deltog vi i Historiske Dage i København sammen med en række andre sønderjyske institutioner. Årets emne på standen var identitet i grænselandet med fokus på både dansk, tysk, frisisk og sønderjysk/slesvigsk identitet. Vi har også deltaget med indlæg ved Dansk Historikermøde 2023 på Aarhus Universitet og ved en stor international nationalismekonference på Københavns Universitet med titlen "War, nationalism and Defeat". I december arrangerede vi et seminar med forskere fra Danmark, Tyskland, Østrig og Polen om forskellige landes efterretningstjenesters ageren i det dansk-tyske grænseland. Konferencen er et led i et projekt, som støttes af den slesvig-holstenske landdag, hvor vi er i gang med at skrive en antologi om forskellige efterretningstjenesters overvågning af og kontrol med mindretallene i det dansk-tyske grænseområde. Igen i 2023 har vi været med til at arrangere et sommeruniversitet for danske, tyske og internationale studerende, som blev afholdt på Knivsbjerg med cirka 40 deltagere. Årets tema var "Borders as spaces of security and insecurity".

I løbet af året har vi afholdt mange arrangementer, som gennemgående har været velbesøgte. Her kan især fremhæves arrangementerne om visning af en dokumentarfilm om de tyske flygtninge i Danmark 1945-49, foredrag af Anke Spoorendonk om landdagsvalget i 2005, fore-

drag af Jon Thulstrup om tre generationer inden for det tyske mindretal og et arrangement sammen med SSF med visning af gamle Flensborg-billeder. I løbet af året har vi også haft nogenlunde succes med at holde lokalhistoriske foredrag i filialerne i Egernførde, Slesvig og i Husum.

I samarbejde med SSW har vi udgivet en opdateret udgave af den blå SSW-bog, der er skrevet af Martin Klatt og Jørgen Kühl.

Klaus Tolstrup Petersen er godt i gang med sit ph.d.-projekt, som blev påbegyndt 1. oktober 2021 med indskrivning på Aarhus Universitet. Arbejdstitlen er "Den sønderjyske bevægelse i Danmark 1864-1914 – det sønderjyske spørgsmål som katalysator for national identitet og selvforståelse", og projektet skrider frem som planlagt. I forårssemesteret 2023 underviste Klaus på Aarhus Universitet. Undervisningsforløbet var et valgfag på 4. semester af bacheloruddannelsen i historie, og titlen var "Kampen om Sønderjylland – nationalisme og nationale bevægelser i den dansk-tyske grænsestrid 1820-1920". Mogens Rostgaard Nissen er i gang med en historisk undersøgelse af samarbejdet mellem de sydslesvigske organisationer, med et særligt fokus på Det sydslesvigske Samråd.

Vi har igen i år modtaget en lang række bogdonationer til Den Slesvigske Samling. Blandt andet har vi modtaget større donationer fra Rigsarkivet, Tønder Seminarium og Stadtbücherei Flensburg, som vi er godt i gang med at inkludere i vores omfattende bogsamling. Tilsvarende har vi igen modtaget mange afleveringer til Arkivet – 35 i alt – og blandt de væsentligste kan nævnes en stor aflevering fra Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig dækkende perioden 1921-59, større afleveringer fra menighederne i Lyksborg og Helligåndskirken, mange dokumenter og tegninger fra arkitekten Allan Havsteen-Mikkelsen og et vigtigt fotoalbum fra Franz Wingender med billeder fra hans tid som soldat under 2. verdenskrig. Vi har i løbet af året opprioriteret vores anvendelse af Facebook-siden "Sydslesvig Historie", hvor vi løbende uploader billeder med tilhørende korte historier, og det har betydet, at vi nu har mere end 800 følgere.

Klaus Tolstrup Petersen og Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Besøgstallet for 2023 ender på omkring 28.000. Det fortæller om en lille fremgang siden 2022 og samtidig om en meget velbesøgt sommer. Det er især her, at danskere i alle aldre besøger lejren. Vi forsøger dog at

tiltrække flere gæster ved forskellige tiltag i ydersæsonen. Vores nye projektør og foredragsaftener skal blandt andet være med til at løfte besøgstallet i de mørke måneder.

Igen i år var det især i sommermånederne, at størstedelen af vores gæster kom, og igen i år tilkøbte en stor del af dem vores tilbud om rundvisninger. Faktisk er rundvisningen "Port til Port" utrolig populær og får stor ros fra gæsterne.

Årets nyhed

Igen flere år har det været et stort ønske at få genskabt lyset i lejrens ikoniske projektør. Den sendte fra sin plads på hovedvagtårnet sit lange lys ned langs barakkerne fra lejrens begyndelse i 1944. Den lange tid på taget har dog også slidt på den originale projektør, der måtte tages ned i 2021. Den står nu beskyttet mod vejr og vind og skal

Projektøren tændt en mørk aften. Foto: Frøslevlejrens Museum, fotograf ukendt.

i fremtiden tænkes ind i kommende formidlingsgreb i lejren. Ønsket om at genskabe lyset fra hovedvagtårnets tag var dog stadig intakt. Derfor gik produktionen af en replika i gang. Det var ikke nemt, men med økonomisk hjælp fra Frihedsmuseets Venner's Fond lykkedes det. Til den traditionsrige markering 4. maj 2023 blev kopien af projektøren tændt, og lyset gled i løbet af aftenen ned langs barakkerne.

En projektør er bedst i mørke, så først i efterårsferien var der igen gang i dette symbol på overvågning og uvished. Tre aftenrundvisninger blev ledsaget af projektørens lys, der hele tiden belyste store dele af lejren. Der var stor interesse for at deltage, og projektøren bliver helt sikkert en del af formidlingen i fremtiden. Hvem ved, måske også et vartegn for lejren.

Foredrag og musik

2023 blev også året, hvor Frøslevlejrens Museum for alvor fik begyndt en foredragstradition. Der er mange gode fortællinger derude, som vi gerne vil bringe videre til gæsterne i Frøslevlejren. Derfor er der både forår og efterår en række foredrag, der giver flere forskellige vinkler på historien.

Foredragenes indhold har spændt vidt. Blandt andet: danske SS-vagter, der deltog i krigsforbrydelser, den tyske værnemagts gamle stillinger og anlæg i grænselandet, ophold i Gestapos kløer, tyverier fra Rigsarkivet, fortællingen om de såkaldte asociale KZ fanger og senest to foredrag om Fårhuslejren og efterkommere til dem, der sad i lejren. Flere af foredragene har været velbesøgte, og planlægningen af næste års foredragsrunde er i fuld gang.

2023 bød også på et musikalsk islæt, der tiltrak nye gæster til lejren. Det timelange værk "De Hvide Busser" er et bud på at videreformidle en historie, der ikke må glemmes. Koncerten er komponeret af Benjamin Koppel og er lavet på baggrund af interviews med overlevende fanger, hvor der er trukket citater med ind i musikken. En helt særlig oplevelse for dem, som var med til koncerten. Det gør vi gerne igen.

Modstandsdatabasen

Også i 2023 har medarbejdere fra Frøslevlejrens Museum været dybt involveret i arbejdet med Modstandsdatabasen. Dette arbejde med forespørgsler og opdateringer er vigtigt, og databasen er en markant kilde til perioden og et vigtigt redskab for alle, der arbejder med frihedskampen.

Nationale og internationale samarbejder

For Frøslevlejrens Museum er vidensdeling og afprøvning af nye formidlingstiltag en vigtig del af vores virke. Derfor passer det os godt, at vi i 2023 kom med i et nyt Interregprojekt, "Hope and Despair". Projektet er flerårigt, og deltagerne kommer fra mindst steder og museer nord og syd for den dansk-tyske grænse. Neuengamme og Ladelund er nogle af de steder, vi nu arbejder sammen med og udveksler erfaringer med. Der er store forskelle, men samtidig finder vi også områder, hvor vi kan samarbejde.

Inden for landets grænser arbejdede vi i 2023 også sammen med Billund Museerne og Museum Kolding om et formidlingstiltag, der har arbejdstitlen "De Sorte Busser". Vi vil fortælle om modstandskampen, tilfangetagelsen og fangenskab på en anderledes måde, hvor fortællingen allerede begynder på busturen. Målgruppen er i første omgang unge mennesker.

Med de mange nye tiltag håber vi, at lejrens historie bliver mere vedkommende for nye besøgende. Der er stadig alt for mange danskere, der ikke kender til denne del af vores historie. Det er vores ansvar at få ændret på dette.

Morten Teilmann-Jørgensen

Told- og Grænsemuseet

Ved museets sæsonåbning i foråret 2023 skiftede vi navn til Told- og Grænsemuseet. Navnet "Museum Oldemorstoff" var opstået i 2008, da det daværende Bov Museum indgik i den sønderjyske museumsfusion, fra 2008 til 2018 med ansvaret for indsamling, formidling, forskning og bevaring af genstande og historier fra "det sønderjyske landbrug".

Med overtagelsen af museumssamlingen fra Toldmuseet i København, der lukkede i 2011-12, er det besluttet, at museets fokus skal flyttes fra at have handlet om landbrugshistorie til i højere grad at fortælle om det særlige ved Grænselandet.

Til sæsonåbningen i 2023 kunne vi præsentere vores nye Mystery Room for børnefamilier eller måske bedsteforældre med børnebørn, som kan løse forskellige opgaver og få gode og aktive oplevelser sammen. Rummet kalder vi "Børnenes Toldkontor". Her kan børnene også klæde sig ud som gendarmere eller politifolk, og man kan lave sig et børnepas. Vi har også lavet et spritbådshjørne, hvor man kan fortælle sine børn om "dengang".

Museets "spritbåd", indviet i foråret 2023. Her kan gæsterne få sig "en tur med æ' spritte" og genopleve stemningen fra sejlturene på Flensborg Fjord.
Foto: Mads Mikkel Tørsleff.

Sæsonen 2023 gik sin gang med de faste ferieaktiviteter samt vores æbledag (de sønderjyske frugtsorter og deres historie arbejder vi stadig med), der som sædvanlig var gode tilløbsstykker.

I 2024 ændrer vi vores åbningstider en lille smule, blandt andet vil vi prøve at have åbent hver torsdag hele vinteren igennem. Vi indfører også – på de dage, hvor vi har åbent – to daglige omvisninger på museet, kl. 11.00 og 14.00, hvor betalende gæster kan deltage gratis.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

Ændringerne i samfundsøkonomien fortsætter med at påvirke kulturinstitutionernes økonomi, herunder også Museum Sønderjyllands. De dramatiske stigninger i energipriserne, som indtrådte under budgetlægningen i efteråret 2022, klingede af i løbet af vinter og forår 2023. Priserne stabiliserede sig, men på et lidt højere niveau.

På det tidspunkt havde museet iværksat en række tiltag, nemlig stram udgiftsstyring, midlertidig lukning af tre museer, opsigelse af 11 medarbejdere og forberedelse af opsætning af solcelleanlæg finansieret via museets egenkapital.

Ad flere omgange lykkedes det at råbe Christiansborg op: I foråret åbnede kulturminister Jacob Engel-Schmidt to puljer: en til kompensations for øgede energiudgifter og en til investering i energioptimering. Museum Sønderjylland fik tilskud fra begge. Og sidst på sommeren havde museet foretræde for Folketingets kulturudvalg med henblik på at opnå en finanslovsbevilling til genåbning af de tre lukkede museer. Den faldt på plads sidst i november.

Parallelt med alt dette barslede en arbejdsgruppe nedsat af kulturministeren med en rapport vedrørende en museumsreform og en ny tilskudsmodel for de danske museer. Ifølge de fremlagte modeller stod Museum Sønderjylland til at miste mellem 18 og 25 millioner kroner af det statstilskud, som museet har haft siden amternes nedlæggelse i 2006.

Så galt gik det heldigvis ikke, og i maj 2024 indgik partierne en politisk aftale, der placerede Museum Sønderjylland, dets samlinger og grænselandets fortællinger på højeste tilskudsniveau. Denne politiske prioritering er af største betydning for Museum Sønderjyllands arbejde og for det dansk-tyske grænseland i det hele taget.

Museum Sønderjylland har siden 2004 haft driftsansvaret for driften af Historiecenter Dybbøl Banke og Den Selvejende Institution Dybbøl Mølle. Hen over året arbejdede museet og de to bestyrelser på en fornyelse af aftalerne med henblik på sammen med Sønderborg Kommune at løfte den væsentlige danske og europæiske historie, som knytter sig til Dybbøl Banke, Sønderborg Slot og Hertugernes Augustenborg.

Simon Møberg Torp, bestyrelsesformand

Axel Johnsen, direktør

Årsberetning 2023

Arbejdet med strategiske projekter

I tilknytning til Bevaringscenteret lancerede museet i 2023 med betydelig ekstern finansiering et tværkommunalt formidlingstilbud. Over en 18 måneders projektperiode tilbydes forløb til 60 skoleklasser. Projektet er forankret i museets enhed for Undervisning og Læring og er et vigtigt element i museets arbejde med målsætningerne i økonomi- og samarbejdsaftalerne med kommunerne. Der blev udarbejdet i alt fire undervisningsforløb med fokus på metoder og undersøgelser inden

for naturvidenskab, arkæologi og kulturhistorie. Forløbene er målrettet mellemtrin og udskoling, og med støtte fra de sønderjyske kommuner til at dække bustransporten kunne de første klasser fra de sønderjyske kommuner melde deres ankomst i løbet af efteråret. Udviklingsfasen løb ind i 2024, og de foreløbige evalueringer fra lærere og elever peger entydigt i retning af, at der er skabt et undervisningstilbud af høj klasse.

Helhedsplanen for Kunstmuseet i Tønder med et budget på 79,2 millioner kroner havde ved årets udgang opnået 56,3 millioner kroner i intern og ekstern finansiering. Efter drøftelser med Tønder Kommune og fondene bag de to væsentligste bidrag arbejder museet med en tilpasning af projektet med henblik på igangsætning af projektet i 2024. Museum Sønderjylland tyvstarterede processen ved at købe ejendommen Kongevej 49 for at give plads til en ny og bedre ankomst til museet i Tønder.

Museum Sønderjyllands samarbejde med Aabenraa Kommune omkring udarbejdelsen af et nyt prospekt for et museumsbyggeri på hav-

Skoleelever på besøg i Bevaringscenter Sønderjylland. Med støtte fra de fire sønderjyske kommuner lancerede museet fire formidlingstilbud i trekanten mellem naturvidenskab, arkæologi og kulturhistorie. Over en projektperiode på 18 måneder deltager 60 skoleklasser. Foto: Museum Sønderjylland.

nen i Aabenraa er færdiggjort. Projektet er dybt forankret i kommunens planer om en omdannelse af havnen i Aabenraa. Museet vil i de kommende år sammen med Aabenraa Kommune afsøge mulighederne for bidrag fra de store filantropiske fonde.

Museets udviklingsprojekt omkring formidlingen i Gram Lergrav fortsatte, og ved årets udgang var planerne bragt så langt, at Miljøstyrelsen havde godkendt udstykningen. Godkendelsen omfattede 7,9 ha af det ønskede areal på 14,6 ha, og der blev kun givet tilladelse til ophævelse af fredsskovpligten på dele af grunden. En ny aftale med ejeren om en reduceret købspris blev indgået. Udstykning, ophævelse og tinglysning har vist sig at være en betydeligt mere krævende og langvarig bureaukratisk proces end forventet. Erhvervelsen af grunden gør det muligt for museet at gå videre med udviklingsplanerne inden for de muligheder, som nu er givet.

Museets bestyrelse vedtog den 18. marts 2024 en ny fireårig strategi for museet, der viderefører prioriteringen af udviklingsplanerne og lancerer nye indsatser. Også på dette punkt er det af betydning, at museet har en egenkapital, der giver mulighed for at foretage prioriteringer.

Bevaringscenter Sønderjylland

Efter årene med byggeri og indflytning begyndte Bevaringscenter Sønderjylland i løbet af 2023 at finde sin plads som en del af museets drift. Enkelte udestående opgaver i forbindelse med ibrugtagningen blev løst i 2023, herunder en tilpasning af ventilationsanlægget, så det nu opfylder alle myndighedskrav. Med flytteprojektets ophør overgik processen til en oprydningssfase med forberedelse af flytninger til bevaringscentret i de kommende år af den arkæologiske samling i Haderslev og genstandene i Christiansfeld.

Bevaringscentrets rolle i forbindelse med udstillingsprojekter – fremfindelse og klargøring af genstande til museets udstillingssteder – blev indledt med succes, og den helt store prøve var forberedelserne til udstillingen *Sønderjyderne* og *Den Store Krig* på Sønderborg Slot. Meget af udstillingen blev til i bevaringscentret, hvor samlingsfolk, formidlere, historikere og konservatorer arbejdede sammen om opgaven gennem nogle intense måneder i løbet af 2023.

Arbejdet med museets samlinger blev også i 2023 præget af uventede hændelser. I oktober ramte en stormflod de østjyske kyster, og der måtte med stor hast rykkes ud for – så godt som muligt – at tage hånd om samlinger fra lavtliggende rum på Cathrinesminde Teglværk, Sønder-

borg Slot og Kulturhistorie Aabenraa. Kort før årsskiftet til 2023 havde Haderslev Kommune dertil opsagt låneaftalen vedrørende Slesvigske Vognsamling med henblik på en nedlæggelse af det kommunale museum på Simmerstedvej. Det betød, at cirka 45 hestevogne foruden en del løsøre, der tilhører Museum Sønderjylland, med kort varsel skulle leveres tilbage inden udgangen af 2023. Den opgave kom til at lægge beslag på en stor del af samlingsenhedens og historieenhedens ressourcer i 2023, hvor vognene blev flyttet til museets magasinbygning i Christiansfeld. Konsekvensen blev samtidig, at det ikke længere er muligt at skabe plads til Museum Sønderjyllands samling i Bevaringscenter Sønderjylland, som det oprindeligt var tanken. Låneaftalen med Haderslev Kommune betød, at de 45 hestevogne ikke indgik i de pladsberegninger, der lå forud for bevaringscentrets etablering. Skal visionen om at samle Museum Sønderjyllands samlinger ét sted blive til virkelighed, vil det kræve en udvidelse af Bevaringscenter Sønderjylland.

Den arkæologiske virksomhed

Også på dette område er museet påvirket af de voldsomme forandringer i verden. Overalt i samfundet er der bestræbelser i gang på at modvirke klimaforandringerne gennem grøn omstilling. Og inflationen og krigen i Ukraine har øget behovet for alternative varmekilder. Disse vigtige samfundstiltag indebærer ofte gravearbejde, der involverer museets arkæologiske enhed.

Det prægede også arbejdet i Sønderjylland og Kolding Kommune i 2023. En stor del vedrørte traceer til nedgravning af rør til transport af biogas eller fjernvarme, vejtraceer i forbindelse med anlæggelse af solcelleparker og kloakeringsarbejder i byerne. Men også lange traceer til anlæggelse af nye cykelstier var der adskillige af. Traceer er ofte smalle, og det er naturligvis begrænsede indblik, man kan få ved at følge gravemaskinernes afgravninger i lange baner. Men ofte giver arbejdet et forbavsende stort udbytte og giver os indblik i bebyggelser og anlæg, vi ellers ikke ville have vidst noget om.

Et af årets store projekter var nedgravningen af et højspændingskabel mellem Bredebro og Kassø (vest for Hjorkær). Traceet var 28 km langt, og bortset fra enkelte steder, hvor kablet skulle underbores, skulle der afgraves et 7 m bredt tracé langs hele strækningen. Kablet forløber tværs igennem det sønderjyske midtland, områder vi kun sjældent får et så sammenhængende arkæologisk billede af. Overraskende stammede de afdækkede spor fra bebyggelser fra middelalderen. Da de lå i

tilknytning til eller i nærheden af eksisterende bebyggelser, Korup, Asset og Kassø, kan fundene sige noget om disse landsbyers udbredelse i middelalderen. Helt specielt var fundet af tre ukendte 1600-tals gårde liggende på en række nær Kassø. I nærheden af Kassø udgravedes desuden en del af en såkaldt tuegravplads fra førromersk jernalder, hvilket kom til at passe fint med, at museet i 2023 var medudgiver af en bog om tuegravpladser i Nordeuropa, blandt andet i Sønderjylland.

Et andet tracé af denne karakter var den 17,9 km lange biogasledning fra Selskær til Pottetehuse i området mellem Vamdrup og Øster Lindet. Her blev der ved prøvegravningerne lokaliseret tre bebyggelser, hvoraf to var fra middelalderen, mens den tredje, ved Vamdrup Mølle, dateres til yngre jernalder.

Året har desuden budt på en del udgravninger relateret til et af Danmarks største solcelleanlæg, placeret ved Viuf-Håstrup i den nordlige del af Kolding Kommune. Ved disse anlæg er det kun vej- og teknikanlæg samt vendepladser, der skal undersøges, idet placering af solcellerne ikke ødelægger meget. På det store område fandtes flere bopladser fra ældre jernalder, og trods det, at området nu bliver massivt dækket af solcellepaneler, har vi fået et vist indblik i forhistorien i området.

I Tønder har museet i et par år været involveret i arkæologisk arbejde i forbindelse med udskiftning af de gamle kloakrør, hvilket i 2022 blandt andet førte til fundet af en del af Tønders gamle havnefront. Arbejdet med udskiftningen af rørene i Tønder fortsatte i 2023, men det var et anlægsarbejde af en noget mere omfattende karakter, der kom til at kræve en del af enhedens tid i 2023, nemlig det store klimatilpasningsprojekt omkring Jomfrustien i Haderslev. Det var forhåbningen, at det ville lykkes at få styr på den store kanal, der i middelalderen blev gravet nord om Haderslev for at lede noget af vandet fra Haderslev Dam rundt om byen og ud i fjorden. Det lykkedes under meget vanskelige arbejdsforhold at finde forskellige dele af de plankesatte sider på kanalens sydside i de mange små og store huller, der blev gravet i området, ligesom det også lykkedes at finde rester af den nordlige afgrænsning. Udgravningerne er fortsat ind i 2024, og der er ingen tvivl om, at de mange arkæologiske iagttagelser i de kommende år vil bidrage betydeligt til vores viden om Haderslevs udvikling igennem middelalder og nyere tid.

Også i Aabenraa skulle der lægges nye kabler og rør, denne gang inde på Skt. Nicolai Kirkegård. Her har museet også fulgt traceerne og har udgravet de skeletter, der blev berørt af gravearbejdet, i alt 23. Et af disse skeletter viste sig at være helt specielt. Det drejede sig om de des-

Røntgenfoto af de fine, snoede kobbertråde, der danner Jomfrukronen fra Aabenraa. På billedet ses også et kistehåndtag. På det løsfundne kranie fra kirkegården ses grønne mærker efter kobber, der går i en krans omkring kraniet. Disse jomfrukroner var åbenbart almindeligt brugt på kirkegården ved Skt. Nicolai Kirke.
Foto: Museum Sønderjylland.

værre ret ødelagte rester af en kvinde, der var blevet begravet med en såkaldt dødekron eller jomfrukrone på hovedet. Det er en særlig hue, brugt i forbindelse med begravelser i 16- og 1700-tallet, udsmykket med perler og sirligt udformede metaltråde i guld, sølv eller kobber. Det fine fund ligger nu hos konservatorerne i Bevaringscenter Sønderjylland, hvor det afventer videre behandling, inden det kan vises frem.

Publikum og formidling

I 2023 har der været fokus på at udvikle og lancere nye forretnings- og formidlingsformater, både til museets eksisterende målgrupper og til museets nye forretningsområde B2B.

Med ansættelsen af en ny medarbejder i 2022 har det i 2023 været muligt at tiltrække nye kundetyper, særligt inden for B2B-segmentet. Blandt de mange forskellige nye formater til virksomheder kan eksempelvis nævnes Udenrigsministeriets to-dages arrangement på Sønderborg Slot og afholdelsen af revisionsfirmaet Beierholms firmaarrangement på Cathrinesminde Teglværk.

Museum Sønderjylland holdt som en konsekvens af energi- og inflationskrisen tre museer lukket, heriblandt Cathrinesminde Teglværk. Dette bragte det årlige arrangement "Det levende Teglværk" i fare. Her tog museets mere end 50 frivillige på Cathrinesminde med opbakning fra Museum Sønderjylland sagen i egen hånd og dannede foreningen Det Levende Teglværk, som lykkedes med at fundraise og gennemføre arrangementet. Arrangementet tiltrak over 1.400 gæster i tre dage.

På Museum Sønderjyllands øvrige museer blev der også lanceret nye aktiviteter og formidlingsformater. Her kan blandt andet nævnes en to-dages fossil miniferie i Gram Lergrav i samarbejde med Gram Slot, Spis Sammen-aftener på museet i Tønder og Det Lille Sønderjyske Kafébord på Højer Mølle.

I december 2023 afholdt Museum Sønderjylland i samarbejde med CPH Event et julemarked på Sønderborg Slot. Det blev en stor succes med over 80 udstillere og 5.000 besøgende på tre dage.

Økonomi og Drift

Museet havde forventet, at det solcelleprojekt, der blev igangsat i efteråret 2022, ville være afsluttet i løbet af 2023, og at de tre anlæg i henholdsvis Haderslev, Rødekro og Tønder ville have været i fuld drift ultimo 2023. Uventede forhindringer og lange sagsbehandlingstider forsinkede også her processen. Tagkonstruktionernes bæreevne måtte undersøges af en certificeret statiker og projekterne tilpasses, inden der kunne opnås byggetilladelser. Derudover måtte Museum Sønderjylland sikre sig, at museet ikke ville blive skattepligtig ved salg af overskydende elproduktion. Dette spørgsmål blev først afklaret sidst på året. Alt dette gjorde, at museet ikke opnåede den ønskede reduktion af el-forbruget i 2023. Heldigvis stabiliserede elpriserne sig på et væsentligt lavere niveau end forventet, så de budgetmæssige konsekvenser var til at overskue.

Implementeringen af museets Facility Management-system, Dalux, blev ligeledes afsluttet i 2023, hvor museets forvaltere påbegyndte brug af systemet. Implementeringen af museets GDPR-compliance system, ComplyCloud, blev også afsluttet i 2023, og et fast årshjul er med til at sikre, at reglerne overholdes. Museum Sønderjyllands økonomisystem er integreret i Haderslev Kommunes, så da kommunen valgte at skifte til et nyt system, fulgte Museum Sønderjylland med. Det betød, at der i en længere periode inden årsskiftet ikke kunne bogføres og sendes regninger med videre.

Et andet arrangement på Sønderborg Slot var en historisk dag den 11. november 2023 med 1. verdenskrig som tema, hvor William Borchardt (t.v.) og Kasper Freisleben stod vagt ved porten. Begge er medlemmer af formidlingsgruppen "Westfront 1916", og hjelmovertræk og skulderstropper indikerer, at de tilhører Füsilier-Regiment Nr. 86, hvis III bataljon i 1914 havde kaserne på Sønderborg Slot. Foto: Peter Borchardt.

Udstillinger

I 2023 åbnede Museum Sønderjylland fem nye særudstillinger på fire museer.

Sønderjyderne og Den Store Krig

27.4.2023 – 26.10.2025 på Sønderborg Slot: Den stort anlagte udstilling om sønderjydernes deltagelse i 1. verdenskrig er museets hidtil største udstillingssatsning siden udstillingen *100 år med Danmark*, der åbnede i 2019. Den Store Krig er både skelsættende verdens- og sønderjysk historie på en og samme tid. I udstillingen portrætteres sønderjyske skæbner og deres oplevelser i 1. verdenskrig på slagmarken og på hjemmefronten gennem fortællinger og genstande fra samtiden. Udstillingen bygger på museets enorme samling og ikke mindst den nyeste viden, museet har fået gennem arbejdet med hjemmesiden "Den Store Krig 1914-1918," hvor over 12.000 krigsdeltageres personlige data er blevet digitaliseret gennem mere end ti år.

I nederlagets skygge. Guldalderens glemte kunstnere

11.5.2023 – 17.9.2023 på Kunstmuseet Brundlund Slot: Med udstillingen satte Kunstmuseet Brundlund Slot fokus på en række af de malere, der kom i klemme mellem ideologi, smag og de dansk-tyske krige i 1800-tallet. Udstillingen er lavet i et tæt samarbejde med kunsthistoriker, ph.d. Sine Krogh og i tilknytning til forskningsprojektet *I nederlagets skygge* på Syddansk Universitet.

Sengetid

09.6.2023 – 07.1.2024 på Kunstmuseet i Tønder: I udstillingen vises værker af kunstnerne Adam Christensen og Ursula Reuter Christiansen. Udstillingsideen og titlen er opstået, da begge kunstnere har arbejdet med senge, soveværelser og det intime i forskellige portrætteringer. Udstillingen er en videreudvikling af udstillingen *You Might Wanna Stay Over* på Rønnesbækholm.

Rensdyrjægerne fra Jels – de første moderne mennesker i Sydskandinavien

01.9.2023 – 11.8.2024 på Arkæologi Haderslev: De første spor fra rensdyrjægerne i Danmark blev fundet, da skolelæreren og amatørarkæologen Jørn Fynbo i 1968 var på tur ved sydsiden af Jels Oversø. Her fandt han et sært stykke flint. Flintstykket var hugget til med en meget krum spids i den ene ende. Efter at have læst sig ind på emnet fandt

Jørn Fynbo ud af, at der var tale om en "Zinken" – Hamburgkulturens universalredskab. Dette er blevet til en udstilling, der fortæller om sporene fra de første moderne jægere i Sydsandinavien og deres evner til at jage rensdyr med flintvåben for mere end 14.000 år siden.

EN COLLAGE. Franciska Clausen 125 år

12.10.2023 – 31.8.2025 på Kunstmuseet Brundlund Slot: Den 7. januar 2024 er det 125 år siden, at billedkunstneren Franciska Clausen kom til verden i Aabenraa. På Kunstmuseet Brundlund Slot tog Museum Sønderjylland i oktober 2023 forskud på jubilæumsåret med en ny stor udstilling om den lokale kunstner med det internationale udsyn. På Brundlund Slot kan man gennem hele jubilæumsåret opleve en udstillingscollage, der giver indblik i de mange forskellige former for værker, som Franciska Clausen skabte gennem hele livet.

Udstillingen "En collage – Franciska Clausen 125 år" på Kunstmuseet Brundlund Slot var omdrejningspunktet for Aabenraa Kommunes fejring af den prominente kunstner. Ved åbningen talte borgmester Jan Riber Jakobsen, der ses yders til højre. I midten ses formanden for Fonden Franciska Clausens Samlinger, Peter Siefert-Clausen, foran en model af kunstnerens nu nedrevne pragtvilla. Foto: Museum Sønderjylland.

Forskning og publikationer

- Appel, Charlotte og Carsten Porskrog Rasmussen: "Reformation and Power State, 1323-1660". I Mary Hilson, Bjørn Poulsen og Thorsten Borring Olesen (red.): *A History of Denmark from the Viking Age to the 21st Century*, Aarhus 2023, s. 171-223.
- Berg, Christina: "Udgravningen i Perlegade og Sønderborgs historie i middelalderen", *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 331-344.
- Brøgger, Søren, og Anders Hartvig, Pernille Kruse og Mette Sørensen: "Skoven der blev ryddet – bebyggelsesudvikling på Sundeved i perioden yngre germansk jernalder til højmiddelalder", *Gefjon*, bind 8, 2023, side 90-123.
- Christensen, Lisbeth: "The Olger Dyke. An Early Romans Iron Age Linear Earthwork in Denmark", *Offas Dyke*, vol. 5, 2023, s. 19-50.
- Rose, Helene Agerskov, Arjan Louwen og Lisbeth Christensen: "Beyond urnfields – an introduction". I Helene Agerskov Rose, Arjan Louwen og Lisbeth Christensen (red.): *Beyond urnfields. New Perspectives on Late Bronze Age – Early Iron Age Funerary Practices in Northwest Europe*, Kiel 2023, s. 11-15.
- Christensen, Lisbeth: "The Early Pre-Roman Iron Age urn grave tradition of southern Jutland". I Helene Agerskov Rose, Arjan Louwen og Lisbeth Christensen (red.): *Beyond urnfields. New Perspectives on Late Bronze Age – Early Iron Age Funerary Practices in Northwest Europe*, Kiel 2023, s. 17-32.
- Eisenschmidt, Silke: „Højhave – ein reich ausgestattetes Frauengrab der jüngeren Wikingerzeit bei Hadersleben“, *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 273-294.
- Elstrup, Mette: "Mysterier om hvaler i Danmarks fortidshav". I Charlotte B. Thøstesen, Kasper Rathjen og Johanne K. Eriksen (eds.): *Havets mysterier*, 2023, side 223-234.
- Fichte, Almut: „Geheimnisvolle Gräben am Nübeler Noor“, *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 167-183.
- Finseth, Rune: "Georg Jacobsen – medieringen af El Greco via Cézanne". I Anne Gregersen (red.): *El Greco og nordisk modernisme*. Berlin/Frederikssund, 2023, side 246-255.

- Finseth, Rune: "Forord." I *En anden surrealisme*. Tønder 2023, side 8-16.
- Hartvig, Anders: "Detektorafsøgning ved Petersborg", *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 241-254.
- Jensen, Mads Leen: "Den sidste urnegrav fra Tombølgård – en jernaldergrav med træskrin og en bronzealder celt", *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 345-363.
- Ketelsen, Solveig: „Die Siedlungsstruktur auf Als in der älteren Eisenzeit“, *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 133-153.
- Kloos, Stefanie, Pernille Kruse, Ingo Lütjens, Lilian Matthes, Mette Nissen, Ralf Opitz og Tobias Schade (red.): *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, Bd. 19, 2023.
- Knudsen, Bodil Møller, Lennart S. Madsen, og Frauke Witte (red.): *Potter, krukker og fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600-1850*, Museum Sønderjylland 2023.
- Kristensen, Jens Tang: "Surrealism in Denmark – The run-up to Cobra". I Marieke van Zuilichem (red.): *Wij Kussen de aarde – deense moderne Kunst 1934-1948*, Amstelveen 2023, s. 10-35.
- Kristensen, Jens Tang: "Chok – Vilhelm Bjerke Petersen og hans surrealismeudstilling på Den Frie i 1935". I Rune Finseth (red.): *En anden surrealisme*, Tønder 2023.
- Kristensen, Jens Tang: *Svend Wiig Hansen – Med kunsten i kroppen*. København 2023.
- Kristensen, Jens Tang: *Bang, Guttormsen og Heiberg retrospekt – Tre kunstnere i et avantgarde- og receptionshistorisk lys*. København 2023.
- Linaa, Jette og Frauke Witte: "Materialer og ressourcer i Danmark og nærmeste områder". I Bodil Møller Knudsen, Lennart S. Madsen og Frauke Witte (red.): *Potter, krukker og fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600-1850*, Museum Sønderjylland 2023, s. 23-29.
- Matthes, Lilian: "Guldet fra Gallehus", *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 5, 2023, s. 171-181.
- Poulsen, Anna Egelund og Helene Agerskov Rose: "Aarupgaard tuegravplads gennem 75 år", *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*, Band 19, 2022, s. 155-165.

- Rose, Helene Agerskov, Arjan Louwen og Lisbeth Christensen (red.): *Beyond urnfields. New Perspectives on Late Bronze Age – Early Iron Age Funerary Practices in Northwest Europe*. Kiel 2023.
- Rose, Helene Agerskov og Anna Egelund Poulsen: "Revisiting Aarupgaard urnfield in southern Jutland, Denmark". I Helene Agerskov Rose, Arjan Louwen og Lisbeth Christensen (red.): *Beyond urnfields. New Perspectives on Late Bronze Age – Early Iron Age Funerary Practices in Northwest Europe*, Kiel 2023, s. 81-92.
- Schmidt, Sally Schlosser: "De lyse skygger. Om tre af de 'europæere', der fandt nåde for Hannovers blik". I Sine Krogh (red.): *I nederlagets skygge. Andre kunsthistorier om 1800-tallet*. Museum Sønderjylland 2023.
- Vognsen, Frederik Lyng: *Ret, magt og besiddelse. Konflikter om borttagelse i dansk senmiddelalder, 1400-1536*, Odense 2023.
- Vognsen, Frederik Lyng: "Et mystisk havkort? Søuhyrer, havdyr, praktisk navigation og Olaus Magnus' "Carta Marina" (1539)". I Thøstesen, Charlotte Bie og Kasper Rathjen (red.): *Havets Mystrier. Myter, virkelighed og videnskab*, Esbjerg 2023, s. 73-83.
- Vognsen, Frederik Lyng: "Borttagelse og semantik. Borttagelsesverber som sprogligt virkemiddel i krøniker fra 1400-tallet", *Danske Studier*, 2023, s. 5-20.
- Vognsen, Frederik Lyng: "Der følger jo meget med Søfarten. Sygdom og helbred i kaptajnskone Dorothea Nissens Kina-dagbøger, 1863-1867", *Sønderjyske Årbøger*, 2023, s. 47-70.
- Witte, Frauke: "Lertøj fra Slesvig og Holsten". I Bodil Møller Knudsen, Lennart S. Madsen og Frauke Witte (red.): *Potter, krukker og fade. Lokalt fremstillet lertøj i Danmark og Hertugdømmerne 1600-1850*, Museum Sønderjylland 2023, s. 172-189.

Museets besøgs- og aktivitetstal

Museum Sønderjyllands samlede besøgstal i 2023 var 191.118. Tallet omfatter både Museum Sønderjyllands egne institutioner og Historiecenter Dybbøl Banke og Dybbøl Mølle, som Museum Sønderjylland har drevet i henhold til driftsaftaler fra henholdsvis 2009 og 2004. Tallet omfatter også de museer, som midlertidigt måtte lukkes i 2023 på grund af energikrisen. Hvis disse museer havde været åbne, ville tallet formentlig have været cirka 15.000 gæster højere (de tre steder besøgs-

tal i 2022). Tallet omfatter også publikums deltagelse i foredrag, omvisninger og undervisning uden for museerne.

Sønderborg Slot nåede et besøgstal på 60.409 besøgende, hvilket er det højeste tal siden 100-års jubilæet for Genforeningen i 2020 og 150-års jubilæet for 1864 i 2014. Besøgstallet må i hovedtræk tilskrives

	Gæster 2023	Gæster 2022	Gæster 2021	Gæster 2020	Gæster 2019
Sønderborg Slot	60.409	51.912	34.789	60.857	52.960
Cathrinesminde Teglværk	3.473	16.867	16.453	8.341	17.486
Kulturhistorie / Kunst Tønder	17.341	19.631	12.916	20.438	27.340
Højer Mølle	15.400	10.919	10.734	11.843	7.892
Drøhdes Hus	0	1.665	1.269	2.087	2.688
Arkæologi Haderslev	13.488	10.939	4.610	3.728	6.710
Kulturhistorie Aabenraa	221	846	808	1.494	2.656
Kunstmuseet Brundlund Slot	16.782	17.742	35.869	8.406	15.108
Naturhistorie og Palæontologi	6.146	8.328	6.403	10.620	6.123
Bevaringscenter Sønderjylland	416	501			
Online arrangementer	1.971				
Besøgende i alt på museets besøgssteder	135.647	139.350	123.851	127.814	138.963
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg ved museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	4.657	6.341	4.938	13.382	13.048
Besøgstal for Museum Sønderjylland	140.304	145.691	128.789	141.196	152.011
Historiecenter Dybbøl Banke	37.000	43.961	50.648		
Dybbøl Mølle	13.814	17.195	21.605		
Besøgstal inkl. Historiecenter Dybbøl Banke og Dybbøl Mølle	191.118	206.847	201.042		

udstillingen *Sønderjyderne og Den Store Krig* i kombination med et udførligt arrangementsprogram og lanceringen af det store julemarked i december. Museet i Tønder havde 17.341 gæster, hvilket er en lille nedgang. Til gengæld tog Højer Mølle et stort spring opad fra 10.919 til 15.400 gæster, hvilket må tilskrives, at den storstilede forskønnelse af Højer by nu er bragt til ende og tiltrækker mange turister. Desuden er Højer Mølle med café blevet et yndet udflugtsmål for kommunens borgere. Arkæologi Haderslev nåede et besøgstal på 13.488. Online-salget af arrangementer er i kraftig fremgang og nåede op på 1.971.

I løbet af året deltog 7.505 skoleelever i museets forskellige forløb. Eleverne kom fra daginstitutioner, grundskolen, ungdomsuddannelser og videregående uddannelser – cirka 76 % fra grundskolen. Med 100 grupper tegnede Arkæologi sig for flest skolebesøg, efterfulgt af Sønderborg Slot med 59 grupper, Museerne i Tønder med 36 grupper, Højer Mølle med 34 grupper, Gram Lergrav med 30 grupper og Kulturhistorie Aabenraa, Bevaringscenter Sønderjylland og Cathrinesminde Teglværk med henholdsvis 9, 6 og 6 grupper. 56 elever deltog i helårsforløbet ved Billedskolen på Brundlund Slot.

Axel Johnsen

Rigsarkivet Aabenraa

Rigsarkivet i Aabenraa oplevede i 2023 flere udskiftninger på personalefronten, idet arkivar Aya Thygesen fik arbejde ved Rigsarkivet i Odense og teamleder Mads Kyvsgaard Mogensen ved Rigsarkivet i København, mens Bo Johannsen fratrådte efter længere tids sygdom. Sidstnævnte blev efterfulgt af driftskordinator Tommy Møller.

Modtagelse af arkivalier

Der indkom i 2023 udelukkende mindre afleveringer. Blandt foreningsarkiverne kan nævnes sager fra Aabenraa Musik- og Kunstforening, Aabenraa Lokal-TV, et supplement til Aabenraa Skyttelavs arkiv og en protokol fra Sønderjysk Hjælpefond i Bjolderup Sogn. Af private personarkiver afleveredes kun et fragment af oberst Aage Hartz' arkiv og en foreløbig uidentificeret brevsamling fra 2. verdenskrig fra Røddingeggen. Dertil kom sager fra familien Michelsen på Kolstrupgård, afleveret af Museum Sønderjyllands Mediearkiv. Samlingen af topografica blev forøget med sager fra Grønnebækgård i Øster Løgum Sogn. Endelig indkom protokoller fra Nybøl fattigkasse.

Læsesal, fotografering og formidling

Læsesalen havde 900 besøgende, der afstedkom 1.383 ekspeditioner, begge dele lidt flere end i 2022. Der blev på ny behandlet talrige ansøgninger om adgang til egne oplysninger og ansøgninger om øvrigt arkivadgang.

De to hold af frivillige fotografer fortsatte deres affotografering af arkivalier blandt andet enesteministeralbøger.

Der blev afholdt tagedage ni torsdage med gennemsnitligt en halv snes deltagere samt en tastefest i marts, hvor frivillige taster mødtes for at indtaste danske modtagere af Sankt Helena-Medaljen for deltagelse i Napoleonskrigene. Ni andre torsdage var der frivillig vejledning på læsesalen, hvor en trofast kreds af erfarne slægtsforskere og ejendomsfolk hjalp nybegyndere i faget.

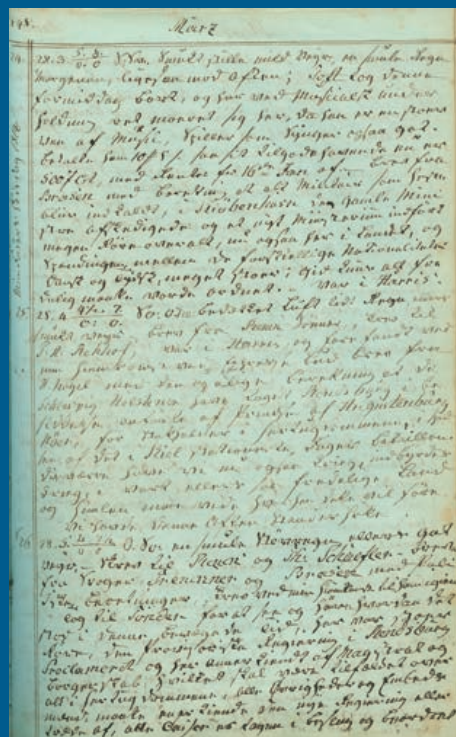
De historiske foredrag samlede fortsat mellem 20 og 30 deltagere, hvilket stadig var noget lavere end før coronatiden. Museumsleder Mads Mikkel Tørsleff fortalte om Grænsegendarmeriet 1839-1953, mens forskningsleder Jon Thulstrup fremlagde resultater fra sin ph.d.-afhandling om det tyske mindretal fulgt gennem tre generationer i 1900-tallet med særligt henblik på Tinglev. Forskningsleder Hans Schultz Hansen markerede 175-året for Treårskrigen udbrud i 1848 med en beretning om Prins Frederiks kup mod fæstningen i Rendsborg og 100-året for stormfloden i 1923 og katastrofen i Rejsby. Universitetslektor Thomas Wegener Friis tog den nyeste tid op med en redegørelse for overvågning i grænselandet under den Kolde Krig. De sidste foredrag var også en jubilæumsmarkering, nemlig 250-året for det dansk-russiske mageskifte i 1773, hvormed hele Holsten blev samlet under den danske konge. Forhenværende forsknings- og arkivleder Lars N. Henningsens foredrag blev hørt af 75 deltagere og var arrangeret i fællesskab med Historisk Samfund Aabenraa Kreds.

Udstillingen i anledning af 100-året for Genforeningen blev nedtaget og erstattet med en ny stående udstilling med fotostater af 12 arkivalier af "enestående national betydning" i Rigsarkivet Aabenraas samlinger. Udstillingen var udarbejdet af Hans Schultz Hansen på grundlag af tekster om arkivalierne i Landsarkivet for Sønderjyllands jubilæumsbog fra 2008. Følgende arkivalier bliver vist, beskrevet og illustreret: Aabenraa bys skrå 1335, Fladstendagbogen, Vonsild kirkebog, den kongelige statholders sag om Uwe Jens Lornsen 1830/31, kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger, danske sønderjyders adresse om Paragraf Fem til kong Wilhelm af Preussen 1869, tegning af et aldrig opført tårn

Rigsarkivet

Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog

Jens Wulff malet 1840 af Hans Andreas Kier. MSJ Mediearkiv.

Wulffs "jubilæumsdagbog" 1855-57. RAA foto.

Blandt skattene i Rigsarkivet Aabenraas samling af private arkiver er kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger. Jens Wulff blev født i Brede i 1774. Han begyndte at føre dagbog i 1804, og det blev han ved indtil få dage før sin død i Brede i 1858. Dagbøgerne rummer utallige notiser om vind og vejr, familiebegivenheder, lokale forhold i Vestslesvig, Wulffs landbrug og kniplingshandel, som er vigtige for lokalhistorien og Slesvigs økonomiske historie. Nok så interessante er imidlertid Wulffs refleksioner over politiske, nationale og religiøse forhold.

Religiøst hørte Wulff til blandt de rationalistisk indstillede, der gerne ville hjælpe medmennesker i nød. Også politisk tilhørte Wulff det sene 1700-tal og det tidlige 1800-tal. Han var "gamelliberal" og så med velvilje på den sene danske enevældes inddragelse af den velstående del af befolkningen i statens styre ved oprettelsen af rådgivende stænderforsamlinger.

Wulff var den oplyste kongemagts tro støtte. Særlig Christian 8. satte han meget højt – og det blev gengældt, da kongen i 1846 gav ham fortjenestmedaljen og i 1847 aflagde et besøg hos Wulff i Brede.

Wulff stod fremmed over for de nationale bevægelser; som kongen holdt han fast ved den bestående helstat og det fredelige samliv mellem danskere, tyskere og friser i hertugdømmet Slesvig. Stor var hans sorg derfor, da dette i 1840'erne måtte vige for nationalpolitisk konfrontation.

Den 25. marts 1848 noterede Wulff: "... Var i Harris og forefandt ved min hjemkomst ved ekspresse bud brev fra H. Nagel med den usalige beretning, at de Schlesvig-Holstener havde taget Rendsborg i besiddelse, anførte af prindsen af Augustenburg Nør, før statholder i hertugdømmerne, i spidsen af det i Kiel stationerede jægerbatalion. Disværre have vi nu ogsaa krieg, indbyrdes krieg, i vort ellers saa fredelige land, og himlen maa vide, hvorhen dette vil føre..."

Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Særtryk af Sønderjyske Årbøger 1954-55. Historisk Samfund for Sønderjylland 1955.

Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36*. Historisk Samfund for Sønderjylland 1988.

RAA, privatarkiv 777/2, Jens Wulffs dagbog 1846-48.

på Haderslev Domkirke, mindeblade for faldne sønderjyder under 1. verdenskrig, greve O.D. Schacks tale med genforeningsfesten i 1920, atlas over den dansk-tyske grænse, politirapport om "Spadeslaget" i Haderslev 1940 og døgnrapport om stormfloden 1976.

Forskning

Rigsarkivet Aabenraa gik ind i modningen af et kommende projekt om politik og identitet i Sønderjylland efter 1955, som Museum Sønderjylland er førstekraft i. Desuden medvirker Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Foreløbig blev der opnået tilskud fra Kulturministeriets Forskningspulje til projektmodning.

Ved Dansk Historikermøde i Aarhus i august medvirkede Hans Schultz Hansen i sessionen "Loyale og illoyale – mindretal, myndigheder og overvågning i det dansk-tyske grænseland" med et indlæg om det tyske mindretal den 9. april 1940. Som de sidste udløbere af genforeningsjubiléet publicerede han "Askovmødet 1919. Martin Hammerichs referat og Ernst Christiansens indlæg" i *Danske Magazin* bind 55 og "Narrative zur Grenzziehung 1920 in Dänemark und in der dänischen Minderheit in Südschleswig" i antologien *Grenz-Raum-Narrative. Die deutsch-dänische Grenzregion von 1920 bis heute*, redigeret af Oliver Auge, Steen Bo Frandsen og Caroline Elisabeth Weber. Dertil kom en populær artikel i *Sønderjysk almanak* 2024 om "Juni-grundloven af 5. juni 1849 og Sønderjylland". Endelig forestod han et udredningsarbejde om arkivvidenskab som fremtidigt forskningsfelt i Rigsarkivet.

Studiecenter for Sønderjyllands historie

Der har i 2023 været afholdt fire møder i Studiecentret. Jon Thulstrup, der blev tilknyttet Studiecentret i forbindelse med sit ph.d.-studium, har den 12. maj forsvaret sin afhandling *Die Minderheit aus Sicht von drei Generationen* på Syddansk Universitet Sønderborg. Ph.d.-studerende Klaus Tolstrup Petersen har arbejdet videre med sit projekt om den sønderjyske bevægelse i Danmark og fremlagt kapitler af sin afhandling til diskussion. Flere medlemmer har bidraget til en tysksproget studiehåndbog om dansk-tysk grænselandshistorie. Der er desuden publiceret en række artikler og holdt adskillige foredrag. Museumsinspektør Frederik Lynge Vognsen og arkivar Ole Fischer er indtrådt i Studiecenteret, mens til gengæld Johannes Brix er udtrådt.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2023

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2023

Årsmødet holdtes lørdag den 20. april 2024 på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Godt 40 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med to instruktive og grundige foredrag om Danevirke. Museumsinspektør Frauke Witte fra Museum Sønderjylland Arkæologi fortalte om resultatet af de senere års udgravninger i Danevirke, mens museumsleder Lars Erik Bethge fra Danevirke Museum berettede om, hvorledes dansk og tysk forskning har stridt og samarbejdet om fortolkningen og bevaringen af Nordens største fortidsminde og nu UNESCO-verdenskulturarv. Efter kaffebordet var der generalforsamling. Formanden for Sydslesvig kreds, Henry Bohm, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovlig varslet og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

2023 - et år med mange forberedelser

Set udefra kan 2023 forekomme som et stille år i Historisk Samfund for Sønderjylland. Det kan se ud som et antiklimaks efter de mange aktiviteter i forbindelse med vort 100-års jubilæum i 2022, også selv om foredragsrækken om "Det sønderjyske DNA gennem 100 år" trak over i første kvartal, således som det blev omtalt i årsberetningen sidste år. Det blev kun til en enkelt ny bogudgivelse, og hovedforeningen nøjedes med en enkelt udflugt. Men skinnet – eller rettere: det manglende skin – bedrager. For under overfladen blev der arbejdet med en række planer og projekter, som vil sætte rige frugter i 2024. Vi så således frem mod vort næste 100-års jubilæum, idet det i år er 100 år siden, at det første nummer af Sønderjysk Månedsskrift så dagens lys. Månedsskriftets læsere vil allerede have bemærket, at der i hvert nummer bringes en artikel fra bladets forudgående årtier. Fredag den 22. november vil der blive holdt et jubilæumsarrangement på Rigsarkivet i Aabenraa, hvor vi vil præsentere en indholdsfortegnelse for årene 1995-2024, høre om månedsskriftets historie og se ind i fremtiden. Månedsskriftets layout, udgivelsestakt og indhold har nemlig været under behandling i 2023 og vil fortsat være det frem til november i år. Det er os nemlig meget om at gøre, at vi kan fejre en 100-årig i frisk form.

Som optakt til 100-års jubilæet blev der i 2023 gennemført en digitalisering af Sønderjysk Månedsskrifts samtlige årgange undtagen de tre se-

neste. Det er sket hos Slægtsforskernes Bibliotek, der nu har skiftet navn til det mere dækkende Danskernes Historie Online. Denne hjemmeside er blevet det centrale sted for digitaliserede historiske værker, og vi er derfor glade for, at månedsskriftet er blevet elektronisk tilgængeligt her. Sønderjyske Årbøger er fulgt efter ud fra tilsvarende retningslinjer, og vi er ved at forberede, at vore bøger undtagen de nyeste også skal kunne tilgås her. Når det er sket, vil den uhyre mængde af viden, som gennem 100 år er blevet samlet i vore to tidsskrifter og i vore bogserier, stå nemt og gratis til rådighed for alle interesserede, og det må være fint i tråd med vort formål om at udbrede kendskabet til den sønderjyske historie.

Vi har også arbejdet med adskillige nye bøger, som vil udkomme i år. Tre af dem har allerede set dagens lys i de første måneder af i år. Det er Mogens Jensens bog om Zeppelinerbasen i Tønder, der er blevet oversat til engelsk med særligt henblik på det internationale publikum, som vores samarbejdspartner Tønder Kommune forventer på stedet. Vi bliver i luften med René Rasmussens nye bog om den sønderjyske flyver Johannsen, og vi færdes socialt i de højere luftlag med en antologi om regionale eliter i Sønderjylland. Yderligere har Poul-Erik Thomsen en bog på trapperne om sønderjysk politik og politikere i de seneste 100 år, mens Leif Hansen Nielsen arbejder med at udnytte beretninger og spørgeskemabesvarelser om besættelsestiden fra et halvt hundrede sønderjyske sogne, og Bent Warming-Rasmussen vil udgive kaptajn Heinrich Peter Hoecks erindringer og breve. Det kan vi alt sammen høre om i næste årsberetning, men det må stå klart, at bogudvalget har haft sit at se til i 2023.

Det samme har vores kommunikationsteam, der har knoklet med at få en ny hjemmeside på benene og haft en del udfordringer, så der blandt andet måtte skiftes leverandør midt i processen. Samarbejdet med det nye bureau Skabertrang har været positivt. Som bekendt har det resulteret i en ny hjemmeside efter nytår, men den hører også til i næste årsberetning. Der blev også planlagt en ny foredragsrække om kvinder i Sønderjyllands historie, som allerede blev skudt i gang i november 2023 med Mikkel Leth Jespersens foredrag i Aabenraa kreds om kaptajnsfruer, og efter nytår er flere andre foredrag løbet af stablen, mere herom til næste år. Kredsene har også lagt i ovnen i 2023 til en lang række spændende udflugter og foredrag i 2024.

Sønderjyske Årbøger

Sønderjyske Årbøger udkom, som den altid har gjort uden afbrydelse, så længe Historisk Samfund har stået som udgiver.

Årbogen 2023 blev præsenteret på Bov Kro den 30. november. Den rummer seks historiefaglige artikler og en kommenteret erindring. Martin Corfix undersøger de små hornblæsere under de to slesvigske krige med sigte

på deres sociale situation. Frederik Lynge Vognsen har nærlæst kaptajnsfrue Dorothea Nissens dagbøger for at undersøge, hvilke sygdomme og hvilket syn på sygdomme man havde om bord på en kinafarer fra Aabenraa. Annette Højen Sørensen og Helge Wiingaard fortæller om diplomaten Holger Andersen, der var født i Haderslev. Forfatterne ser på hans skoletid på Haderslev Katedralskole samt på, hvilken betydning den klassiske dannelse havde for hans senere diplomatiske arbejde. Emil Bliksted Lange ser på Tønder og den danske og tyske befolkningsgruppes lokale identitet i forbindelse med byens jubilæum i 1943, der egentlig skulle afholdes i samarbejdspolitikens ånd, men endte med at finde sted samtidig med, at samarbejdspolitikken brød sammen. Martin Göllnitz undersøger den berygtede tyske terrorenhed Petergruppens arbejde i Sønderjylland, mens Anne Rheder Andersen analyserer, hvorfor og med hvilke målsætninger det danske og det tyske mindretal engagerede sig i mindretalsorganisationen FUEN i perioden 1969-1978.

Rækken af artikler sluttet af med et kommenteret kildeuddrag, hvor Lisbeth Aagaard Lykke på baggrund af private breve i familiens eje og beretninger fra DSK's årbøger beskriver, hvordan sønderjyden Søren Outzen fra Ellum ved Løgumkloster deserterede fra tysk krigstjeneste under 1. verdenskrig, og hvad han siden oplevede efter at have krydset grænsen til Danmark. Derudover rummer årbogen anmeldelser af en række værker om Sønderjyllands historie samt beretninger fra museer, arkiver med mere.

Redaktionen bestod i 2023 af Mariann Kristensen, Mogens Rostgaard Nissen, Klaus Tolstrup Petersen, Merete Bo Thomsen og Mads Mikkel Tørsleff.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom som sædvanlig i otte numre. Årets tredje nummer var et temanummer om Løgumkloster i anledningen af, at det i år var 850 år, siden byens kloster blev grundlagt. I nummeret kunne man blandt andet læse om oldtiden i Løgumkloster, om klosteret og om det tyske mindretal i byen.

De øvrige numre bragte blandt andet artikler om kejsertidens synlige spor i nutidens Aabenraa, om nogle af de fællestræk, der er mellem de ungarske og ukrainske flygtninge, der kom til Sønderjylland i henholdsvis 1956 og 2022, om arkæologisk guld fra Gallehus og om "abortlægen" Mogens Holst Knudsen fra Toftlund, der blev fængslet for at hjælpe kvinder, der ønskede aborter, inden det blev lovligt.

Forhenværende redaktør Poul-Erik Thomsen har gennem året bidraget med *sit* syn på aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen i "Grænse-landskronikken". I 2023 har han blandt andet sat fokus på Sønderjyllands Symfoniorkestrets 60-års jubilæum, planerne for et nyt museum i Aabenraa, de nye kampfly, der er kommet til Flyvestation Skrydstrup, og meget an-

det. I "Bognyt" bragte Sønderjysk Månedsskrift i 2023 omtaler af de mange bogudgivelser med relation til Sønderjylland.

Sønderjysk Månedsskrift modtog i 2022 distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møller Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910 og Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, ligesom det årlige tilskud fra Sønderjysk Kulturfællesskab gik til redigeringen. Redaktionen bestod i 2023 af Lisette Juhl Orhan, René Rasmussen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen. Fra og med 2024 er René Rasmussen hovedredaktør.

Bøger

Som nævnt blev det kun til en enkelt bogudgivelse i 2023. Det var *Fra Hestetid til Maskintid*. Den er en samtalebog, hvor Kaj Elkjær Larsen fortæller på grundlag af spørgsmål fra Gunnar Lind Haase Svendsen, der også har ført pennen i bogen. Kaj Elkjær Larsen blev født 1932 i Nørrehus Ballum. Han fortæller levende om det gamle landbrugssamfund i Ballum-området nord for Højer i 1930'erne og frem til omkring 1949. Han kalder denne tid for Hestetiden. Dengang var landskaberne anderledes. Der var dyr overalt – ikke mindst køer og heste. Der var liv i landsbyerne. Sparsommelighed herskede. Folk havde mange gøremål og indtægtskilder. Der var religiøse stridigheder og missionske livssyn. Der var store sociale forskelle på præst, degn, gårdmand og arbejdsmand. Kajs far var enelærer på Nørrehus Skole i Ballum. Kaj og hans mange brødre fiskede med ruse i Vadehavet, stangede ål – og strandede. Under besættelsen var der kollaboratører, frihedskæmpere og tyske soldater. Der var rationering og sortbørshandel, tørvegravning og engelske bombefly. Det var isnende koldt om vinteren. Derefter kom Maskintiden, og alting ændrede sig. Vi hører om et moderniseret landbrug, oplevelsen af at tjene som karl på forskellige gårde og ikke "at blive regnet for noget", rejser, studieliv, lærergerningen, arbejdet som byrådspolitiker og skoledirektør, skakliv og familieliv. Bogen, der er på 230 sider og fyldigt illustreret, blev præsenteret i samarbejde med Tønder lokalhistoriske Forening i caféen på Museum Sønderjylland i Tønder den 8. maj. Der deltog tæt ved 30 gæster, og der blev solgt 22 bøger og tegnet et nyt medlem ved den lejlighed. Siden har solget været pænt, særligt i Tønderområdet. "Fra Hestetid til Maskintid" blev udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910 og Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond.

Udflugter, I.P. Nielsen-foredrag og årsmøde

Carsten Porskrog Rasmussen og Mads Mikkel Tørsleff rejste i dagene fra 8. til 11. juni med en busfuld glade medlemmer på ekskursion til det tidligere fyrstendømme Lippe. Her var der byvandring i de smukke byer Lemgo, Detmold og Bad Salzufen, ligesom fyrsteresidensen, det regionale

frilandsmuseum og et teglværksmuseum var på programmet. Desuden besøgte vi klippeformationen Externsteine, der er en del af bjergkæden Teutoburger Wald, og Hermannsdenkmal, et monument over Arminius/Hermann, der slog en romersk hær i slaget ved Teutoburger Wald. Hjemturen gik forbi KZ-Gedenkstätte Porta Westfalica, hvor vi besøgte hulerne, hvor blandt andre Jørgen Kieler havde udført tvangsarbejde som kz-fange, og vi kom forbi den store statue af Wilhelm I ligeledes i Porta Westfalica. Turen gentages i 2024 og finder sted i perioden 2.-5. maj. Der er i skrivende stund enkelte ledige billetter, men nok tilslutning til, at turen gennemføres.

I forbindelse med afsløringen af en buste af den socialdemokratiske folketingsmand I.P. Nielsen den 22. april i Broager arrangerede Historisk Samfund et foredrag ved forhenværende minister Frode Sørensen om bageren fra Dynt i Broagerhus.

Årsmødet 2022 blev holdt lørdag den 29. april 2023 i BHJ-salen i Ahlmannsparken i Gråsten. Cirka 80 medlemmer deltog. Mødet blev indledt med et indholdsrigt og spændende foredrag af forhenværende rektor ved Deutsches Gymnasium Nordschleswig, Ilse Friis, om kvindeskikkelser i det tyske mindretal i den nationalsocialistiske periode og i efterkrigstiden. Ved generalforsamlingen blev Kirstine Lauridsen og Mads Mikkel Tørsleff nyvalgt til styrelsen, mens Finn Bach trådte ud – men han giver heldigvis stadig et stort nap med ved vort bogsalg. Per Staugaard Rasmussen blev valgt som ny revisor i stedet for Jørn Andersen.

Kredsens aktiviteter

I 2024 var der udskiftning på kredsformandsposten hele tre steder – og det ene sted oven i købet to gange. Christian Bo Bojesen i Sønderborg kreds blev efterfulgt af Margrethe Iversen, Kirsten la Cour i Sydslesvig kreds af Henry Bohm og Jan Wittrup i Aabenraa kreds først af Mads Kyvsgaard Mogensen og dernæst ved årsskiftet på grund af den nye formands flytning af Hans Jørgen Clausen. Ud over bemanningen er der også sket en mindre ændring i de formelle rammer for kredsens arbejde, idet kredsens vedtægter er blevet opdateret.

Vores næstformand Mikkel Leth Jespersen har fået kredsene som ansvarsområde og har været på rundtur til kredsene. Erfaringerne fra jubilæumsforedragsrækken og mødet med kredsbestyrelserne den 2. februar 2023 dannede afsæt for disse møder. Blandt de væsentlige pointer fra dem var, at kredsene arbejder under meget forskellige forhold, både med hensyn til antallet af medlemmer og i forhold til det lokalhistoriske miljø, de agerer i. Ikke desto mindre er der også fællestræk. Der, hvor kredsene har opbygget gode samarbejdsrelationer med lokalhistoriske foreninger, har man haft velbesøgte foredrag.

På mødet med kredsbestyrelserne blev det beklaget, at JydskeVestkysten med tilhørende ugeaviser ikke længere bragte foramtaler af vore arrangementer. Her er der imidlertid sket det glædelige, at avisen har lyttet til vore og andre kulturarrangørers klager og åbnet op for en portal, hvor man kan indtaste arrangementerne med en tilhørende pressemeddelelse. Tilhøretallet ved de seneste arrangementer tyder på, at dette initiativ har båret frugt.

Som sædvanlig spændte kredsenes arrangementer vidt. Som nævnt i forrige årsberetning blev der i første halvår gennemført en række foredrag om det sønderjyske DNA. Ud over dette havde Haderslev kreds et velbesøgt foredragsmøde på Rødding Højskole, hvor Jørgen Kühl talte over emnet: Hvor går Sønderjyllands historie hen? Ved andre arrangementer fortalte skuespiller Ole Sørensen om sin rejse fra Klosteret i Haderslev til det store lærred, mens Jørn Buch berettede om de preussiske domænegårde i Haderslev Amt.

Aabenraa kreds var traditionen tro medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem. Kredsen markerede desuden 250-året for mageskiftetraktaten mellem Danmark og Rusland i 1773, der trak gottorperne ud af Holsten og lagde grunden til de følgende årtiers sammenhold i den danske helstat. Lars Henningsen fortalte om den skelsættende begivenhed. Men de fredelige tider mellem dansk og tysk fik en ende, og i 1848 endte det med borgerkrig. Jan Wittrup stod for en byvandring i Aabenraa med martsdage 1848 som emne, mens Lars N. Henningsen førte rundt på Aabenraa kirkegård med temaet flygtninge, krigsfanger og flyvergrave.

Sønderborg kreds arrangerede foredrag ved arkæolog Silke Eischen-schmidt om vikingetiden på Als og Sundeved i Christianskirkens Sognegård og besøgte Radiomuseet i Sønderborg. Tønder kreds havde et meget vellykket foredrag med Carsten Porskrog Rasmussen på Klægager i Ballum; det handlede om de kongerigske enklaver.

I Sydslesvig kreds holdt Jon Thulstrup foredrag om det tyske mindretal og dets rolle under 2. verdenskrig set fra tre generationers forskellige perspektiver, ligesom kredsen stod for en temaaften om arbejderkultur med flere foredragsholdere og et foredrag ved journalisterne Søren Wormslev og Kate Bluhme om Sydslesvigsk Nyhedstjeneste 1947-51.

Salg, sekretariat og kommunikation

Vore gode samarbejdspartnere er fortsat gode. Det gælder især Folkeuniversitetet i Aarhus med kurser på Sandbjerg og historiekurset på Idræts-højskolen i Sønderborg, der denne gang handlede om Sønderjylland i mellemkrigstiden og samlede 51 deltagere. Kurset genoptages i uge 39 i år med kirken i den dansk-tyske nationalitetskamp som tema. Ved disse lejligheder bliver der solgt pænt med bøger. Også Aabenraa Byhistoriske Forening, Sydslesvigsk Forening og Dansk Centralbibliotek i Flensborg har vi et godt

samarbejde med, når det gælder arrangementer og salg af vore bøger. I årets løb er der også sket en fornyelse af vort samarbejde med Grænseforeningen om artiklerne fra Sønderjylland A-Å i forbindelse med, at leksikonet på Grænseforeningens hjemmeside skal opdateres med Merete Harding som udfarende kraft. Og vi har fremdeles gode vilkår på Rigsarkivet.

Sekretariatet er mandskabsmæssigt aktuelt vel kørende. Mogens Asmund er fortsat kontorleder, og Henrik Posselt er bogholder i nært samarbejde med vores kasserer Arne Fredsted Jørgensen. Svend Rasmussen tager sig blandt andet af medlemskontakten, mens Finn Bach, Randi Nielsen, Maria Erbs og Dorrit Aarøe har taget sig af bogsalget i butikken og ved store og mindre arrangementer. Det største var Historiske Dage, men stævnet ved resterne af de gamle luftskibshaller i Tønder, en temadag om 1. verdenskrig på Sønderborg Slot og den sønderjyske bogmesse i Sønderborg gav et samlet bogsalg på 23.000 kr. og 32 nye medlemmer. På kommunikations-siden var Mette Pilgaard webredaktør, mens Poul Müller Olsen bestyrede foreningens Facebookprofil, og Kristian Pallesen var redaktør af foreningens indstik i månedsskriftet. Indstikkene blev suppleret med elektroniske nyhedsbreve efter behov. Efter nytår er der kommet flere frivillige med på holdet, men vi savner stadig en ny "maskinmester", som kan koordinere arbejdet mellem vore tre teams og med styrelsen. Desto større tak skylder vi vores nuværende stab af frivillige for deres indsats i det forløbne år. De maser trofast på, men mærker, at det offentliges krav og den teknologiske udvikling gør det stadig mere kompliceret at drive forening.

Blik ind i fremtiden

Det er foreningens frivillige medarbejdere og medlemmerne af styrelsen og de forskellige redaktioner, som sammen skaber Historisk Samfunds tilbud, og det er primært vore medlemmer, som skaber grundlaget for disse tilbud gennem deres kontingentbetaling, bogkøb og deltagelse i vore arrangementer. Dertil kommer den støtte, vi får hos fonde og andre sponsorer. Vi oplever heldigvis en trofast opbakning fra vore medlemmer, men vi mærker også hvert år, at medlemmer falder fra – typisk fordi alder og helbred hindrer dem i at udnytte vore tilbud. Heldigvis kommer der nye til, men det er en kamp at opveje afgang. Vi slutter således 2023 med et medlemstal på 1.798, hvilket er noget lavere end sidste år. Bogsalget er heller ikke, hvad det har været. Her mærkes vel følgerne af stigende priser overalt i samfundet – det gælder ikke mindst portoen på breve og pakker, som tvinger os til at finde nye veje. Til gengæld synes det, som om folk er vendt tilbage til vore arrangementer. Og vi møder stadig stor velvilje hos fondene, som vi også i år skylder en varm tak. Historisk Samfund er et godt brand og en stærk forening, og vi har tiltro til, at vi nok skal klare udfordringerne, men det vil kræve en vedholdende indsats af os alle.

Formandens beretning blev enstemmig godkendt af forsamlingen. Dernæst aflagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, beretning. Henning Mathiesen, Sønderborg, fremsatte forskellige kritikpunkter til regnskabet for det forløbne og tidligere år. Regnskabet blev godkendt med overvældende flertal. Det blev besluttet at fastholde et uændret kontingent for 2025 på 350 kr. (250 kr. alene med årbogen). Henning Mathiesen havde indsendt to beslutningsforslag til generalforsamlingen. Det ene beklagede det store kurstab, som foreningens investeringsbeviser havde givet i de seneste 10 år, og henstillede til styrelsen hurtigst muligt at afvikle denne investering, så fremtidig overskydende likviditet blev placeret i risikofrie danske obligationer eller på aftalekonti. Det andet indebar en ændring af vedtægterne, så det blev præciseret, at foreningens to revisorer ikke måtte have tætte arbejdsmæssige eller familiære forbindelser til kassereren. Styrelsen fandt, at det første forslag betød for stærk en binding af styrelsens handlefrihed, og det andet forslag var overflødig, fordi det var almindelig god forenings-skik. Generalforsamlingen forkastede begge forslag med stort flertal. Mikkel Leth Jespersen, Lennart S. Madsen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Ludvigsen og René Rasmussen blev genvalgt til styrelsen. Mette Pilgaard ønskede ikke genvalg. Der blev ikke foretaget nyvalg, da styrelsen ønskede længere tid til at finde en kandidat med kompetencer inden for kommunikation. Hans Schultz Hansen, der i forlængelse af sin beretning havde annonceret sin afgang fra formandsposten, meddelte herefter den nye konstituering af bestyrelsen med Mikkel Leth Jespersen som formand, Arne Fredsted Jørgensen som kasserer, Mogens Asmund som sekretær og sig selv som næstformand. Han ønskede den nye formand tillykke og held og lykke med hvervet. Mikkel Leth Jespersen rettede en varm tak til den afgående formand for næsten 20 års virke i spidsen for foreningen og overrakte på styrelsens vegne en gavekurv. Hans Schultz Hansen præsenterede endvidere to nye kredsformænd, Jarl Bjørn Knappe fra Gram for Haderslev kreds og Hans Jørgen Clausen fra Aabenraa for Aabenraa kreds, ligesom han takkede de to afgående kredsformænd, henholdsvis Sven-Erik Ravn og Mads Kyvsgaard Mogensen, for deres indsats. Olaf Krag og Per Staugaard Rasmussen blev genvalgt som revisorer. Under punktet eventuelt fremhævede Erik Nørr, Viby Sjælland, der har været medlem gennem 60 år, årbogen som et vigtigt bindeled mellem foreningen og de medlemmer, der bor uden for den sønderjyske landsdel.

Hans Schultz Hansen

Hans Henrik Bang, Bov,
16.9.1931 – 14.6.2024

Den mangeårige tidligere formand for Aabenraa kreds af Historisk Samfund for Sønderjylland, overlærer Hans Henrik Bang, afgang midt i sommeren ved døden i en alder af næsten 93 år.

Bang var søn af sognepræsten i Dybbøl og ud af en historieinteresseret familie, så det syntes nærmest forudbestemt, at han skulle beskæftige sig med sin landsdels historie. Efter lærereksamen fra Haderslev Statsseminarium i 1955 virkede Bang som lærer blandt andet i historie i Egernførde og Gudme, indtil

han fandt sit blivende sted ved skolen i Kruså og kunne slå sig ned i et tidligere gendarmhus i Bov sammen med sin hustru Ella, født Lei, fra Ullerup og parrets tre børn.

I 1969 kom Bang i bestyrelsen for Historisk Forening for Vis Herred, og snart blev han formand, en post han bestred indtil 2008, hvor hans indsats blev belønnet med et æresmedlemskab. Som ung havde Bang drømt om at blive museumsinspektør; det gik anderledes, men fra 1980'erne engagerede han sig stærkt for oprettelsen af et lokalhistorisk museum på Oldemorstoft, hvilket efter en del års tovtrækkeri med kommunen lykkedes i 1990. Bang var museets første formand 1990-95.

Forinden var Bang omkring 1980 blevet medlem af bestyrelsen for Aabenraa kreds af Historisk Samfund for Sønderjylland. Også her blev han hurtigt valgt til formand i 1984, og heller ikke her løb han af pladsen i utide, men fortsatte som kredsformand til 2001. Aabenraa kreds var i Bangs formandstid en velfungerende kreds, og han bidrog desuden til Historisk Samfunds arbejde som medlem af foreningens PR-udvalg sidst i 1980'erne.

I 1997/98 var Bang desuden et enkelt år formand for Sprogforeningen. Han trådte til, da den siddende bestyrelses plan om at omdanne den hæderkronede forening til en foreningslignende fond blev forkastet på en generalforsamling og bestyrelsen derfor trådte tilbage, men her tvang helbredshensyn Bang til hurtigt at give stafetten videre til Ove Nissen fra Rinkenæs.

Ella og Hans H. Bangs hjem i Bov bugnede af bøger, og selv fik han som 84-årig udgivet *Gamle gårde og begivenheder i Bov og Holbøl sogne*, som er en samling af hans mange bidrag til den lokalhistoriske årbog.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Afdelingsleder i Tønder Kommune, ph.d. **Mikkel Leth**

Jespersen, Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617,

Mikkellethjespersen@outlook.dk

Næstformand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**,

Østergade 14, 6392 Bolderslev, 2240 4023, hsh@rigsarkivet.dk

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53,
6270 Tønder, 7372 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Tidl. stabsdirektør **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5,
6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**,

Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg,
0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands

Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 2422 4360, ljh@msj.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38,

6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa,

3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Bovvej 2, 6330 Padborg,
7376 6437, mmtoe@aabenraa.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Tidl. overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20,
6240 Løgumkloster, 5121 3968, elsemariedamjensen@gmail.com

Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**,

Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617,

larsnhenningsen@gmail.com

Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten,
7172 5530, adjo@msj.dk

Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**,

Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com

Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Østergaard, Øster Lindet,

6630 Rødding, 2043 6104, kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Museumsinspektør **Anne Marie Ludvigsen**, Margrethevej 1,

6280 Højer, 5090 7056, rieludvigsen1@gmail.com

Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland,

Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 2339 1804, lema@msj.dk.

Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**,

Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk

Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,

6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Historisk Samfunds sekretariat, ekspedition og bogbutik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
7462 4683, hssdj@hssdj.dk – hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 10-12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Museum Oldemorstof,

Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenraa.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,

6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Bogudvalget:

Afdelingsleder i Tønder Kommune, ph.d., **Mikkel Leth Jespersen**,

Farverhus 126, 6200 Aabenraa, 4031 1617,

mikkellethjespersen@outlook.dk

Kredsbestyrelser:*Aabenraa kreds:*

Kredsformand **Hans Jørgen Clausen**, Lindbjergparken 56,

6200 Aabenraa, hjclausen@me.com

Kasserer **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,

lonejanfelt@gmail.com

Ruth Christensen, 6372 Bylderup Bov, marurens@gmail.com

Christian Henriksen, Gl. Kongevej 3, 6200 Aabenraa,

chr.henriksen@webspeed.dk

H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså,

hcjurgensen@gmail.com

Louise Ejlskov Röhrig, 6200 Aabenraa, lr@statsskole.dk

Suppleant **Tove Nørgård Jensen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,

tovenoergaard@yahoo.com

Haderslev kreds:

Kredsformand **Jarl Bjørn Knappe**, 6510 Gram,

signeknappe@hotmail.com

Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev,

gunnar.fink@mail.dk

Henriette Holsteen Jessen, Hjartbro Byevej 11, 6541 Bevtøft,

hhj52@outlook.dk

Gert Karkov, Langdyssevej 5, 6500 Vojens, karkov@kmgkarkov.dk

Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Øster Lindet, 6630 Rødding,

kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Sydslesvig kreds:

Formand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt,

0049 461 5047 0, henry.bohm@skoleforeningen.de

Næstformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,

lac@lacour-skovlund.de

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum,

sybillanitsch@hotmail.com

Jørgen Kühl, Am Hang 5, D-24857 Fahrndorf,

joergen.kuehl@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,

Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk

Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,

Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager,

2049 6087, maibro58@gmail.com

Sekretær **Anders Orris**, Ramsherred 2, 1., 6310 Broager,

beosystem@hush.com

Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals, havbo2@outlook.dk

Henrik Dahlin, Ringgade 100, 6400 Sønderborg, hed@km.dk

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,

stengaardjessen@mail.tele.dk

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,

3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,

nielsbock@mail.dk

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,

j.o.dahlmann@outlook.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, lautrupjens@gmail.com

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE, sammendrag*	Regnskab 2023 kr.	Regnskab 2022 kr.
FORENINGSVIRKSOMHED		
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	510.359	530.709
Tilskud	254.371	230.036
Andre indtægter	144.980	67.968
	<u>909.710</u>	<u>828.713</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-159.446	-138.565
Sønderjysk Månedsskrift	-428.230	-415.677
Medlemsaktiviteter	-143.154	-92.808
	<u>-730.830</u>	<u>-647.050</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>178.880</u>	<u>181.663</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser	188.725	201.202
Omkostninger vedr. skrifter	-78.465	-15.987
Lagerregulering	2.803	-21.028
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>113.063</u>	<u>164.187</u>
DÆKNINGSBIDRAG	291.943	345.850
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-259.591	-347.875
RESULTAT FØR RENTER	32.352	-2.025
Renteindtægter og udbytte	17.867	14.203
Kursændringer, værdipapirer	104.024	-287.017
ÅRETS RESULTAT	<u>154.243</u>	<u>-274.839</u>
Årets resultat fordeles med:		
Overførsel til/fra fri egenkapital	154.243	-274.839

*) Ovenstående resultatopgørelse er et uddrag og sammendrag af de væsentligste poster i foreningens årsrapport. Den fuldstændige årsrapport kan af foreningens medlemmer rekvireres på foreningens kontor, mail: hssdj@hssdj.dk

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE, sammendrag *	31.12.2023 kr.	31.12.2022 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	9.355	6
Debitorer	176.878	192
Investeringsbeviser	1.860.682	1.757
Likvide beholdninger	1.090.610	990
AKTIVER I ALT	<u>3.137.525</u>	<u>2.945</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	2.005.639	
Årets resultat	154.243	2.159.882
Hensættelser:		
IT-investeringer og hjemmeside, primo året	100.000	
Anvendt heraf i 2023	-89.209	10.791
Kommende års udgivelser, primo året	99.712	
Anvendt heraf i 2023	-33.163	66.549
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>2.237.222</u>	<u>2.205</u>
Forudfaktureret kontingent	543.072	526
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	221.065	124
Mellemregning med kredse	77.982	73
Skyldig moms m.v.	58.184	17
KORTFRISTET GÆLD	900.303	740
PASSIVER I ALT	<u>3.137.525</u>	<u>2.945</u>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Per Stougaard Rasmussen. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger og er underskrevet af begge revisorer i april 2024.

Regnskabet er underskrevet af bestyrelsen i april 2024 samt godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 20. april 2024 i Flensborg.

*) Ovenstående balance er et uddrag og sammendrag af de væsentligste poster i foreningens årsrapport.

Den fuldstændige årsrapport kan af foreningens medlemmer rekvireres på foreningens kontor, mail: hssdj@hssdj.dk

